

С (Туб.)
У-49

ЧЕЧЕН
ЧОГАЛ
АЛЬМА.
НАГЫ

28

УЛУГ
ХЕМ

КЫЗЫЛ • 197

УЛУГ-ХЕМИ

**ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ**

28

*Шышаның ном
үндүрер тери*

КЫЗЫЛ • 1970

УЛУГ-ХЕМ № 28

Литературно-художественный альманах.

На тувинском языке.

Редакционная коллегия:

Сарыг-оол С. А. (главный редактор),
Саган-оол О. К., Сюрюн-оол С. С.,
Пюрбю С. Б., Кюнзегеш Ю. Ш.

Художник *Чолдак Я. С.*
Редактор издания *Даржаа А. Д.*
Художественный редактор *Кузнецов И. Я.*
Технический редактор *Кузнецова К. И.*
Корректоры: *Олеен О. Х., Норбу В. Б.*

* * *

Сдано в набор 27/II—1970 г. Подписано к печати 13/IV—1970 г. Формат
60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Печ. л. 20. Уч.-изд. л. 17,9.

ТС 00429. Тираж 4000 экз. Цена 84 коп. Заказ № 755.

Тувинское книжное издательство, Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по печати при Совете Министров Тувинской АССР,
Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

ШҮЛҮГТЕР, БАЛЛАДАЛАР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

Сергей ПЮРБЮ

ҮЕМ БОЛГАШ ҮЕ-ЧЕРГЕМ ДУГАЙЫНДА

Шүлүглөл

I ЭГЕ

Ада-ием
анаа чон дег,
бөдүүн улус,
Алдаржыдып,
мактапкы дег чүве-даа чок:
Өспөс,
төнмөс
чеди кызыл өшкүлөрлиг,
Өлө,
шилги
ийи хайдак инектерлиг,
Чайын,
кыжын
багдан салбас
чаңгыс аъттыг,
Чаъста,
хатта чаглак болбас
самдар өглүг.
Ында
онза,
кижи кайгаар чүве-даа чок,
Ындыг чолду оя базар орук турбаан.

Авам
шевер:
ине, чүскүүн
холдан салбас,
Аалдарның айбызындан адырылбас,
Одун көзөп,
чемин чылдып четтикпейн баар,
Орайга дээр
хөндүрүлбейн, ора хүнзээр,
Сактырымга,
ине-биле
муңгаш черден
Чаа орук үндүр изеп органзыг-даа,
Ужук соондан туттунган чон
чүьгүн угбайн,
Ужуп,
туруп,
тендицейнип чораанзыг-даа.

Ачам
дарган:
маска, дөжү анаа чытпас,
Ары-сарыг хүннү бадыр
каңгырткайнып,
От дег,
кызыл демир-биле
чугаалажып,
Орай кежээ соодун доозуп, үнү чидер.
Маска туткан ачам холун көөрүмге,
Маадырның хылыжын соп органзыг-даа,
Өгнү долган демир даажын дыңнаарымга,
Өжү хайнып,
кыйгы салып турганзыг-даа.

Ада-ием
анаа чон дег,
бөдүүн улус,
Алдаржыдып,
мактапкы дег чүве-даа чок:
Түрегделдин
хөөн калыр
ажыг аагын
Дүвүнге дээр долдур пактап, мага ханган,
Оттуг кезек орну ышкаш,
четпес сорбу
Оргазында өрү-куду судакталган.

Ында
 онза,
 кижи кайгаар чүве-даа чок,
Ындыг шаажая
 чонум чарты таңмалаткан.

Шала күскээр,
 дуруяалар чанып турда,
«Сарыг-думаа» аалдар кезип чылбыртып кээр,
Эжиин ашкан өглеринден чааскаан үнмес,
«Эрлик-Хаанның оранынче» өөрлүг чанар;
Чадаг кижиг көзүлбейн баар,
 кулузун дег,

Чаагай тараа
 сыпка хевээр эвереп каар;
Бажын дозар хавытчы чок, ээн малдар
Барган уунче талыйгаштын аңзый-даа бээр.

Хатты дозуп,
 өскээр углаар арга бар бе?
Хайлыг хамчык өөвүстү ойбайн барган.
Аарыгның сөөк аспаа
 шалба салбас,
Алдын тында өлүм доңун канчал чежер?
Хомудалын,
 мунгаралын хойлап алгаш,
Авам, ачам
 човалаңны угбайн барган,
Хостуг шөлээн,
 өөрүшкүлүг чурттаксаанын
Ажы-төлгө
 өнчү кылдыр артырып каан.

Аарыг-аржык,
 өлүм-чидим өөскүзе,
Ажап-чилби
 лама,
 хамнар
 амыраарлар:

Чөнүктөрнүн,
 чаштарның-даа
 боскун кезип,

Сөөлгү малын
 «барылгага» сүрүп аарлар.
Артып калган ийи-чангыс малывысты
Аштаан бөрү,
 лама, хамнар үлежип чээн,

Самдар өөвүс базырып кааш,
акым-биле
Салымывыс оруун дилеп, чоруп каан бис.

И Э Г Е

Кайнаар баарыл?—
Өскүстөрниц чолу чаагыс,
Каяа-даа бол,
хөлечиктиң оруун часпас.
Чалбаа-Мээрең аалыңга
күскээр кыжын
Чалча-кулдуң аар үлүүн чүъктеп алдым:
Сылдыстыгда тура халыыр,
одун кыпсыр,
Чылбай шайга кара далган былгап чигеш,
Қажаада хой үндүр сүргеш,
куруг хүнзээш,
Қара кежээ
өжээндиккен чанып кээр мен...

Арай кежээ
даштыгаа кээп,
мени чыттааш,
Арткан үвү —
бырдаан боозун чүъктей каапкаш:
« — Амдыы чылын,
шала часкаар келир мен» — дээш,
Акым Маадыр менден чарлып чорувуткан.
«Өгбелерим күзеп чораан,
тоолдап кааны
Өөрүшкүнүң оран-чуртун дилээр дээн бе?
Азы чүл аан,
Алтай, Таңды сыннарының
Адыг, бөрү араатанын аңнаар дээн бе?..»

Аалга,
черге
аштап,
донуп,
көрбээним чүл?
Қандыг бодал хөрээм долуп, кедеретпээн?
Авам, ачам ажыын ажып,
акым сактып,
«Халак!» деп сөс чеже катап адаваан мен?
Хире-хире
караам чажы дөстүндүрбейн,

Кирбиктерге дожанналдыр доңуп калыр.
Хырааландыр чаржай берген иштим-баарым
Кымга баргаш,

чылыктырып, эргизер мен?..
Анай-хаактар хадый берген.

Чай-даа дүшкен.

Акым сураг.

Сагыжым-даа сагыш эвес!

Чалбаа-Мээрең кажаазында хоютку дег,
Самдар негей,

дүктүг чүвүр сөөртпүшаан мен.

Чанагажым чажырыптар хептен туржук,
Чаңгыс катап хырным тоттур чемненмээн мен.
Халас чирткен күжүм толуун

байдан негеп,

Кандыг ноян чызаанынга билдирер мен?.

Дүвүренчиг айтырыглар сагыжымны

Дүне,

хүндүс амыратпас болу берген:

«Чаңгыс-даа шак анаа орбас

чымыштыгнын

Ядаралдан адырылбас ужуру чүл?

Эргээн безин шимчеш кылбас

маңгыстарнын

Эгээртинмес

эттиг-малдыг чоруур чүзүл?

Чүге ындыг,

буян,

чөптү сагывазыл?

Чүү деп бурган

чүге дедир номнаан чүвел?»..

Уюкталган,

коңга болган

анчыг чемээ

Уян чүрээм

хөм дег кылдыр шириктирген,

Албадалдын,

коргулчун дег, аар чүьгү

Аныяк чаш мага-бодум чыттыр баскан.

Өртемчейге

өскүс-чаңгыс түрөп чорбайн,

Өлү бээри дээре кылдыр сагындырар.

Ындыг-даа бол,

хостуг тынар хүнүм кээр деп,

Ынаныжым оскундурбайн, чырып чораан.

III ЭГЕ

Аяцнарнын чымчак чаагын долбанналдыр
Айырацнаан шеңне чечээ часты берген,
Борбак аърга иштин дургаар чаңгыландыр
Бора-хектиң тааланчыг үнү долган.
Тараа бажы шымырарып частып орда,
Акым сураа үнүп турар болу берген.
«Дамчыыр домак —

далай чалгыы» дижир болгай,
Аалдарнын аразында чугаа-ла хөй:

Чалбаа-Мээрең аалынга
хүннүң тооннуг

Чаңгы,
хүндү —
дүжүметтер бо-ла келир:
«Дүрүм-хоойлаа удурланган
дээрбечи,

Дүржок
калчаа
оор» деп-даа хүлүрежир,
«Оран-танды,
бурган-чүдээн бужартаткан,
Орустарга саттыныпкан
бук»-даа дижир...

Чаңгыс акым
кандыг херек кылып кааныл?
Сагыш човаан
чооп-канчап чавырар мен?

Ажыг дус дег,
анчыг сөске бужургангаш,
Аалдан ырап,
ажыт черге чоруксаар мен,

Эзир төрүүр
кара дуруг бажын ээлээн
Эңмек дытка иштим-хөңнүм сөглөп бээр мен:
«Алды-Шынаа,
Үстүү-Шынаа аалдарында

Адың чытпас,
хоптажырын канчаар, акый?

Хыктыгларнын
кыпкан от дег
хы ханмас,

Кылынганың,
үүлгеткениң чүл аан, акый?»..

Чалбаа-Мээрең,
Биче-Чалаң сүлчээ кылып,
Кезек кижиге
дерип-чепсеп баштап алгаш,
Кедээр сынче
бөрүлөр дег,
бузуй берген.
Дарга-бошка
коргутса-даа,
көгүтсе-даа,
Албаты чон
кызылдарны
эптиг-чөптүг,
Таныштары,
өннүктөргө келген ышкаш,
Агын тудуп,
дөржө чалап
уткуп алды.

Партизаннар командири
чыылган чонга
Байыр сөзүн бараалгадап, мынча диди:
«— Орус черде
Ленинниң партиязы
Октябрьниң хувискаалын өөскүткөн,
Дүжүметтер,
баяаттарның чагыргазын
Дүжүр октаан...
Совет чазаан догуннаткан...
Арат кижиге төрө херээн
уштап баштаар...
Аас-кежиге,
эрге-шөлээ делгерезин!..»

Каккылашкан
изиге, сооктан дойлуп үнгөн
Хаттыг шуурган халавы дег үе келген.
Чадамыктар
байлар-биле
чаңгыс аалга
Тайбың чурттаар аргазы чок болу берген.
Чазын дажаан
Улуг-Хемниң
үери дег,

Таңды Тыва арат чону тура халаан.

Қараңгыны

тайылдыр чип,

солуп алып

Хаяалыг хүн чоокшулап чоруп орган.

Акым —

аңчы,

адар-боолаар,

эрес-дидим.

Қыяр чер чок берттер

аңаа

шаптык болбас.

Актыг шын дээш,

хосталга дээш,

чаалажып,

Қызылдарга

хайгыылчы бооп чоруй барган...

Ханныг,

чаалыг

дошкун чылдар

дойлуп эрткен.

Қазак-солаан,

камың шерии

бастырып каан.

Актыг шын дээш,

хосталга дээш,

чааже үнген

Акым ояар келбейн барган,

сураа читкен.

Акым сурап,

чеже аалга кирбедим дээр.

Адак соонда бир-ле өгге орай келдим.

Шайын эзип, куткужеге

орган улус

Эрткен-барган

эки-багын

төөгүдүлөр.

Чаа-Хөл чурттуг

чорумал эр чугаалай-дыр:

«— Энир чылын

аалывыска

актар келген.

Маадыр-оол деп аныяк эр сүрүп алган,

Партизаннар хайгыылчызы дижир чораан...»
Ону дыннааш,

оннуг-оңчок,

алдак-онак,

Отка-пашка дүшкен ышкаш, хөлзеп үндүм.
Арай боорда,

кызып-кызып, оваартынып,

Акымны оон канчанганын дыңнап алдым:

«— Холдарының салааларын кезип тургаш,
Хондур-дүндүр байыссааннар,

өчүк бербээн.

Сүме бели

куруг ховаа сөөртүп келгеш,

Чүгле бажы көстүр кылдыр

хөөп кааннар...»

Уян чүрээм

чалбырааштыг өжээн танып,

Уруг чаштың кызыгаарын эрте бастым.

Дайзыннардан

алымымны бүрүн негеп,

Дайынчынын

хозаан орнун

ээлей турдум...

Акым хөөрү бүдүп калган.

Ынчалза-даа

Адыш ишти ыдык довураан

чалап чор мен,

А ооң боду

сеткилимде

дириг хевээр,

Ады,

херээ

чуртталгам бооп

хуула берген.

IV ЭГЕ

Човалаңныг,

бак-даа шагда

аралажыр

«Чону —

чоорган,

көвү —

хөйлең».

Чогун,
барын
илиг чарып,
денге көржүр
Чондан өске,
чоргаарланыр чүвем-даа чок.
Чанывыска
кожа чурттап,
кады өскен
Сарыгбай деп
эрес,
кайгал
өңнүктүг мен.
Эзер,
доскаар,
үлгүүр чазаар —
кылбазы чок
Эргекпен деп бызаңчынын оглу чүве.
Эжим дээрге
белен-селен ундаравас,
Эргээ эвес,
бергээ өскен,
шыырак үрен.
Ажыл дээнде
карак-кызыл,
далдаравас,
Аштаар хырнын,
доңар эьдин утту кааптар.
Баяаттарның оолдары туразында,
Базымчалап,
таварып кээр.
Ынчалза-даа
Биле-демниг өөрүвүс чыып алгаш,
Билектерни сывырныпкаш,
удур баар бис.
Яды-даа бол,
байлардыва көрнүп орбас,
Чайлагже-даа,
кыштагже-даа
көжүржүр бис,
Часкы,
күскү
ажылывыс черге кагбас,
Чангыс өгнүң улузу дег,
билелиг бис.

Базымчадан,
 кулданыгдан адырлыр дээш,
 Партизаннар одуруунга чыскаалган бис.
 Кадыг,
 дошкун согуушкуннар хүннеринде
 Кады тулчуп,
 кожа базып,
 чарылбаан бис.
 Идер-чалыы үевисте
 сорук кирип,
 Ленин башкы
 демиселче
 бисти кый дээн.
 Эьди кестип,
 сөөкке чедир
 дарлал баскан
 Эктивисти эде-хере күженген бис.
 Хостуг хатка шыңганывыс шыдал кирген,
 Холдарывыс
 хылыш туткаш,
 харбаш кынган,
 Дөнгү,
 саакты,
 кинчи-бекти
 чуура шапкаш,
 Төөгүнүң тамызынче октапкан бис...
 Чалбаа-Мэерен,
 Билчээ-Чаңгы —
 дүжүметтер
 Чагыргазын,
 хоойлузун оскунза-даа,
 Дужаалы чок,
 чинзези чок дээрден башка,
 «Дузалакчы»,
 «Тергиилекчи» болу берген,
 Кожуун, суму албанынче шургуп кирген,
 Коздан сыңмас эди-малы хевээр арткан.
 Актыг шын дээш
 соккулашкан дайынчының
 Амы-тыны оскундурган ужуру чүл?
 Хөйнүң күжүн
 саргылар дег,
 чазый байлар
 Көңгүс халас
 чежеге дээр сыыраыл?

Ындыг ажыг
 акым соонда
 көрбээн боор мен.
 Сактырымга,
 чааскаан калган ышкаш болдум.
 Ынчалза-даа
 сырый турган өөрүм мени
 Чангыстатпайн,
 күзел-соруум ундаратпаан.
 Арат чон дээш тынын берген
 эжим сөөгүн
 Акы-дуңма хөөрүнге чалап каан бис.
 Улуг,
 чаагай
 салым-чолдун
 шаптаралдыг
 Узун оруун уламчылап, чорупкан бис...
 Магаданчыг келир өй дээш
 маадыр ишче
 Башкы Ленин сорук кирип,
 бисти кый дээн.
 Аас-кежи,
 хосталга дээш
 демин каткан
 Арат чонга бырашкы дег күчү бар бе?
 Өжээтинин аткан огу биске дынмаан,
 Өлүм-чидим,
 элегделге
 достурбаан бис.
 Қайгамчыктыг
 бөгүнгү
 бо
 чуртталганын
 Хаалгазын
 ынчан
 дидим ажыткан бис.

V ЭГЕ

Халас эрткен,
 куруг барган үе-шагны
 Катап истеп шыдавас сен.
 Ындыг-даа бол,
 Ханы терең
 төөгүнүн далайында

Кайгамчыктыг
 үжен чылдар
 уттундурбас:
 Селеменин,
 ланчыы боонун
 чаңныы дүшкен
 Чээрби чылдар шуурганындан арадавас,
 Чолувустун мунгаш-дынын
 сезик чокка
 Социализм оруундува ээй тырткан.

Түме чылдар дургузунда бүргөп чораан
 Дүмбей дүңнүн көжегези көдүрүлгөн:
 Чайын,
 каанда
 хараачадан кирген хүн дег,
 Чаа бижик бакылаваан өреге чок.
 Кырганнар-даа,
 чалыылар-даа,
 уруглар дег,
 Кыдыраажын,
 үжүглелин
 холдан салбас,
 Иштин-хөңнүн,
 чуртталгазын,
 күзелдерин
 Ленин-биле сүмележир болу берген.

Чээрби бир чыл
 шуурганнап,
 дойлуп эрткен.
 Кааң частың сөөлгү айы ортан ашкан.
 Чечектернин баштайгызы частып турда,
 Кадайым мээ
 оол уруг божуп берген.
 Билележип,
 тараа тараан эжим Денис
 Бистиң-биле
 өөвүске хөлзөп хонган.
 Орус эшке,
 найыралга тураскаадып,
 Оглувусту
 Оруспай деп адап каан бис...
 Чалыы назын —
 өзээ кыпкыр чалар от дег,

Хады безин
 ырлап-шоорлап турган ышкаш,
 Чалым даглар харап көргөн
 Улуг-Хемниц
 Чалгыы безин
 ойнап-хөглеп чыткан ышкаш,

 Сагыжывыс,
 чүткүлүвүс тудуштурган
 Чаңгыс күзел —
 тайбың
 чаагай чурттаары
 бо.

Ындыг-даа бол,
 чаа-дайын
 одагларны
 Ында-мында
 буруладыр кыпсы берген.
 Хилинчекти,
 хоозуралды
 кым-даа көрбейн,
 «Өскүс»,
 «бертик»
 «дулгуяк» деп сөстөр чокка
 Қижн болган
 дириг,
 менди чурттазын дээш,
 Өлүм оруун дуглай туруп,
 дозушкан бис.

Ханньг бижээн арньп алган
 өлүрүкчү
 Карангыда
 артывыстан кедеп келген,
 Хая көрнүп четтиккелек чорувуста,
 Харбаш кынгаш,
 ооргавысче шанчывыткан.
 Чүү-даа,
 кым-даа
 өзүвүстү үзе албас:
 Чүс-чүс сая
 өлүм чок тынньг чон бис.
 Төгүлген хан,
 чалбыраан өрт ортузунга
 Дөрт чыл чыгам
 дүн-хүн дивейн
 согушкан бис.

Ада-чуртче
 калчаа дайзын шурап турда,
 Араатанны
 анаа көрүп, олурап бе?
 Экер эрлер
 ыдык чааже сөктүп үнген.
 Эки-тура шерии-биле оглум барган.
 Таңды,
 Саян эзирлери —
 тыва төлдер
 Дайзын-биле хайыражок тулушканын
 Калбак чаагай
 Украина,
 Ровно хоорай,
 Карпаттарның бедиктери көрүп турган.

 Дайын чери айыыл долу,
 ондагайлыг:
 Дайынчыны
 өлүм дозуп,
 сүрүп чоруур.
 ...Кежээликтей
 Иква хемге
 фашист шериг
 Хенергедип,
 хөмө боолап,
 халып келген.
 Совет чурттуң салымы дээш,
 Оруспайым
 Октун оруун
 тыны-биле дуглай турган.
 ...Чоон чаштыг,
 хөнү сынныг
 украин кыс
 Ооң хөөрүн
 чылдың чаартып,
 ажаап турар...
 Чангыс оглум оскунганым аар-даа бол,
 Сагыш эдип,
 оожургаар бодалым бо:
 Октун оруун
 тыны-биле дуглай туруп,
 Оруспайым
 өөрүнүң тынын алган.
 Оглум чоктап,
 караамны чаш бүргезе-даа,

Ооң өөрү
оолдарым болу берген,
Аактыг ажыг
көзүрүм сый дыгылза-даа,
Ада-чуртум
хостуг,
бүдүн
артып калган.

Кызыл тукта чалаттыңган
Улуг Ленин
Дириг хевээр,
Октябрьда дег,
баштап алган
Гвардейжи
оглум өөрүн,
бистиң чонну
Тиелелгеже
холдан салбайн,
чедип чораан.
Төөгүннүң чалымында оюп бижээн
Дөртөн беш чыл
балаттынмас,
мөңгө артар:
Тенек аарыг араатанны чылча шапкан,
Делегейниң тынын алган
Маадыр —
бис бис!

VI ЭГЕ

Дөртөн үш чыл —
назынымда уттундурбас,—
Төөгүнүң тамызынче дүже бербээн,
Амы-тыным,
өзүм-баарым болу берген:
«Ада өлүр —
оглу артар» дижир болгай,
Оруспайым чаага барып өлүр чылын
Ооң оглу
эрте чазын төрүттүнген.
Кедизинде,
чаагай чолду төлгө күзеп,
Кенним оглун
Чолубай деп адап алган.

Делегейде
 бистиң-биле деңнешки дег,
 Делгем базым кылып шыдаар
 өске чурт чок.
 Чыл-ла болур,
 базымывыс улам херлир,
 Шыдалывыс
 улам дендээр,
 тоолзуг чон бис.
 Дөргөн дөрт чыл.
 Кадыр артты арта базап,
 Араатанны
 ижээнинче сындыр кооглап,
 Дөвүнчүкче
 көшкелендир кудургайлап,
 Адак сөөлгү тулчуушкунче кирипкен бис.
 Дөргөн дөрт чыл —
 намдарымда,
 читпес кертиг:
 Чоргаарланыр,
 ооргаланыр
 ынак ием —
 Төлү көвей Россияның бүлезинде
 Совет Тыва —
 хеймер уруу төрүттүнген.
 Угба-дунма чону-биле найыралдыг,
 Уруу —
 Тыва—
 иезинге бүзүрелдиг,
 Дайзын-биле согуушкунга
 чалданыш чок,
 Тайбың ишке
 кежээ, шалып,
 далдарал чок.
 Өөрүшкүвүс,
 байлаавысты
 былаап чиир дээш,
 Өштүг дайзын
 боскувусче халып келген,
 Тиилелге,
 чүгле,
 чүгле
 тиилелге дээш
 Дириг тынны
 адаанга тип,
 хүрешкен бис.

Оглум оглу
 кылыр ишке
 адазы дег,
 Олут билбес,
 карак-кызыл,
 чонун дөзөөн.
 Ада-ие кандыг ийик?—
 Ажыл-ишке
 Ажы-төлү
 кежээ болза,
 өөрүп мактаар.
 Совет Тывам
 хөлбелчиннээн тугунда-даа;
 Чолубайның
 делгем,
 чоргаар
 хөрээнде-даа
 Дээрде хүн дег,
 Ленинниң чуруун сиилбээн
 Дээди шаңнал
 ону сөглөп, чайнап турар.
 Алдын хүннү көргөндөн бээр
 амга чедир
 Алдан тос кыш бораанынга хөрүктеттим,
 Айның,
 бестин
 чечектерин сагланнадыр
 Алдан тос чай
 белек кылдыр меңээ сунду.
 Чээрби вектин —
 узун дөыштүн
 чартыын эрткен,
 Чеден харның бедиинде кээп, харап ор мен:
 Човалаңдан
 чыргалаңче шөйлү берген,
 Чонум эрткен
 улул оруу көстүп чыдыр:
 Дайын-чааның
 төлеттинмес когаралы,
 Солдаттарның
 өлүмү чок маадыр чоруу,
 Тайбың иштин
 эгээртинмес бергелери,
 Чогаадыкчы чаяалганың үүлези,
 Октябрьда тура халаан базымывыс,

Октаргайже
кымны мурнай ушканывыс —
Дөгөрезин
чаңгыс-даа чыл эрттирбейн,
Төөгүвүс,
эреге дег,
дизип каан-дыр.
Базып эрткен истеривис шуптузунда
Магаданчыг амыдырал тыптып хөгжөөн:
Куруг чыткан,
куургактыг ховуларнын
Куму читкен,
чечек шыпкан,
чимис бүргөөн,
Соок оран
куржаа эрип,
дирлип келген,
Солангылай
хоорайлар херелденген.
Кажан,
кым-даа дыңнап көрбөөн
солун тоолда
Кайгамчыктыг,
хуулгазын Маадыр —
бис бис!
Ленин
бисти
Октябрьда
баштап алгаш,
Караңгыны
чайынналдыр чырыткылап,
Ханы,
дүпчөк тамылардан
чайлай чедип,
Бөгүнгү
бо
чуртталгага кирип келген.
Ленин
бисти
амдыгаа дээр
холдан салбаан,

Дайзын
дитип,
халып келзе,
ойгур октап,
Тайбың иштин
чымыжынга
шыдал кирип,
Мөнгө чыргал туюлунга чедире бээр!

ЧЕТТИРДИВИС, ИЛЬИЧ!

1

Чүктөр санай
шыырак диртип ады алгаан
Шүлүкчүлөр
ынча-дыр деп кымы билир,
Өндүр улуг Ленинни
мактап ырлаан
Одуруглар
санын кым-даа кайын тывар.
Шүлүкчүлөр,
чечек дилээн арылар дег,
Чүгле эки,
чараш сөстөр шилип алыр,
Өңү оңмас,
ара катпас чечектер дег
Өлүм билбес чогаалдарны оортан кожар.
Ленинни делегейде билбестер чок,
Ийи харлыг уруглардан өрү таныыр;
Ленинге деңнешки дег маадыр-даа чок —
Ильичиге бердингенер ынчаар билир.
Чечен-мерген мастерлер
ынчангаштын
Сеткилинин дээжи ырын аңаа туткан,
Деңнелгеге хереглээ дег бар-ла сөстүн
Тергин диген чеченнерин ында киирген.

Улузумга баштыңчының хавыязын
 Санап-түңнеп, ынча-дыр деп кайын шыдаар;
 Улуг-Хемнин, аткан даң дег, чаартылгазын
 Саазынга

бижип кым-даа кайын төдер.
 Ленинге тураскааткан шүлүк бижиир
 Изиг күзел төрүттүнген,

канчап оар,
 Дүне, хүндүс, өрүкчү дег, үжүк дистим,
 Дүжүмде-даа эки сөстөр дилеп турдум...
 Хоржок ийин,
 күзээнимге четпейн баар-дыр,
 Хоолгалааш, катаптааштын турар-дыр мен.
 Бижип-бижип,

хынамчалыг номчуп көөр мен,
 Билирим-не чогаалдарга дөмей боор-дур.
 Өскелерни өттүнерге алдар чүү деп!
 Ынчалза-даа:

— Четгирдивис, Ильич!— деп,
 Ырда кирген ийи сөстү кагбас дээн мен...
 Олар чокта,
 шүлүк кайын четче боор деп.

ДЫҢНА, ТЫВА!

Дыңна, Тыва!
 Дошгуг черниң ивилери сенден көстүр,
 Төвүт дааның сарлыктары сенде турар,
 Элезинниң тевелери мында өскөн...
 Элдепейлиг, кандыг кончуг солун чурт сен?
 Тыва, Тыва!
 Азий диптиң төвү сен, чүрээ сен,
 Алыс шаандан ады үнгөн
 Анчыларнын, малчынарнын чурту сен.

Дыңна, Тыва!
 Соңгу чүктүн дошкун хады сенче эртпес,
 Саян сыны көжегелей дуглап алган,
 Соглуп-катпас Улуг-Хемге доктар турбас,
 Чалымнарны чара чүткүп, Сибирь кешкен.

Тыва, Тыва!
Азий дигтиң төвү сен, чүрээ сен,
Дыка чараш бойдустуг деп,
Алыс шаандан ады үнген черим сен.

Дынна, Тыва!
Чоокка чедир хожудангай можу турдун,
Совет аалга катчып киргеш, депшип үндүн.
Сени бөгүн Эвилелде билбестер чок,
Чечектелген край дээри маргылдаа чок.
Тыва, Тыва!
Азий дигтиң төвү сен, чүрээ сен,
Ажыл-ишке шылгарал дээш,
Алдын шаңнал — Ленин орден алган сен.

Степан САРЫГ-ООЛ

ИЛЬЧИНИ КӨРҮП ЧОР МЕН

Ширик адаа хөрзүн дүүнде
Шимген ышкаш караңгыда
Кандыг-ла бир хензиг дазыл
Қааң хүнден херел алыр.

Хаяалыг хүн херелинден
Хамык дазыл өзүп хөгжээш,
Черниц кырын үнүш шыпкан —
Чечектелген, шырғай, чаагай!

Хаяаланган херел дегген
Қара черлиг каптагайда
Кандыг, чеже үнүш барыл?
Қажан-даа бол санап дооспас!

Келзе-келзе кижн харын
Херел четпейн — өзүп чадап,
Чүзүн-баазын очаланны
Чүктеп эрткен, изи дүп чок.

Қара черге төрүттүнген
Қарачыл чон — черниц ээзи
Чечектелип, четчип чадап,
Чеже вектер эртпеди дээр.

Эргеледиг, дагылгадан
Эртем, угаан төрүттүмээн;
Човуландан килең кыптып,
Сокчур, көржүр угаан төрээн.

Үер, шуурган, от, суг халап
Үреп-галап силгип кээрге,
Үнүш, хөрзүн улам тутчуп,
Үре, дазыл быжыкканы ол.

Дээрде хүнге дөмей кылдыр
Черден чаагай Херел үнгөш,
Чүс чыл хүннеп чырып турда
Чүрээм өөрүп ыглап тур мен.

I

Бо-ла чорааш Ленин башкым
Бодун — дириг көрбээнимге
Эпти-ле бо хомудай бээр —
Эпчок ышкаш бодалым бар.

«Көрбээн мен» деп чаңгыс ол сөс
Көңгүс черле ааска сынмас —
Өөредиг — улуг номнал
Өлүм чогуу сактып кээр мен.

Чүгө дээрге көрүп тур мен:
Чүс-муң чылда өлбөс мөңгө
Коммунизм улуг одун
Хоор чонум одап-ла тур.

II

Москвамда Мавзолейде
Бодун — сөөгүн ол-ла хевээр
Мань-биле сувургалаан
Барып көргөш, боданыр мен:

«Дедир бүткен төрө херээн
Аайлап-эдип чаарттырының
Тепкиninge тиилеп шыдааш,
Ам сен оожум удуй бээдин,

Угаан, күжүн бүрүн берип,
Улустарың хостап алгаш
Улуг үүлөң хайырладың,
Улуу-биле четтирдивис!

Өршээл болган номнал-айтың
Өлүм билбес, мөңгө күштүг.

Ону черле хажытпас бис —
Оглу, кызың дацгыраа бо.

Шөлүлгеге көрүп чордун,
Чөгенчиг ээн — Саян чурттуг —
Улус ат чок: соёт-даа дээр
Урианхайлар оглу-дур мен.

Каш-каш чүктен маңгыс диштер
Ханзырадыр үзерлеп чип,
Когун үзер чеде берген
Хоозургай тыва чон ол.

Алтай, тыва, казах, орус...
Адын адап даңзылавайн,
Хаанныг хоойлаа хаалгалаткан
Хамык сөөктү денге көрдүн.

Хосталганың чырыткылыг
декредин
Холуң-биле бижип ора
эргий бодап.
Саян ынды караңгыны
сактып келгеш
Сайгылгаан аа чеде бээрин
көрүп ордун.

III

Үлүг-хуумну чаагай чолче
Үргүлчү-ле баштап турар
Күштүг маадыр Ленин башкым
Хүннүң көрүп — кады чор мен.

Кайда-кайда көрүп чор сен?
Каям, Түлүш, сөглөм дизе:
Чү-даа болза чуртум адап,
Чүгүн айтып эгелээр мен:

Төнмес элбек байлак-даа бол,
Төрээн черим Дус-Даг ынчан
Моол, тыва байлар кыштаа
Мозур хая чыткан ийик.

Төрөл чонум кыргыз, түлүш
Төөгүп сөглээр ады-даа чок:

«Албан малы» хоюткулаам
Албаты кул көжүп чораан.

Аш, чут, ханаа чаза баскан,
Алажы өглер ээнзиргей,
Шаагай, кымчы «ыры-шоору»—
Чаржынчыг үн үспес турган.

IV

Шак ол үе — халап үе
Чаңнык-чаъска арылгаштын
Часкы чечек чедишкен дег
Чайыннаандыр хүннеп тур бо.

«Тонум адаа тоглап төнгөн,
Довурактыг Торгалыымга»
Аалдап четкеш, улуг суурга
Азып чордум. Тоол-даа эвес:

Шаандагы чүвөң кайдал,
Чайыннаанган улуг хоорай;
Бажыңнарда дугаар көрүп,
Машиналыг хап-ла турган:

Хаяаларда уя хээлээн
Хараачыгай турлаа-даа ышкаш,
Школаның бажыңнары,
Уруг-дарыг чечек, шет-ле!

Ында-мында бөмбүк ойнаан,
Ыяк тутчуп, хүреш кылган
Ачыр-дачыр хөглээн оолдар
Арзылаң, пар херишкензиг;

Чергелештир четтинчипкен,
Чечен ырлар чирттилеткен
Каткы, хөглүг кыстар үнү
Канчап эртер, кажан уттур!

Яслига халдып четкен:
Чанып келген аңгыр, кастар
Сарыг-Хөлдүң эрнин шыпкан,
Салбандыржып ойнааны-ла!

Чадаг терге, мотоцикл,
Янзы-бүрү эзерлиг аът
Баглааш, херим үглээн туру —
Магазиннер чүвөң иргин.

Суурну куду тутсуп-ла оргам:
Суму төвү, колхоз төвү
Каас шиник албан черлер,
Хайынган чон энме-ле чок.

Оон арай оя каккан,
Ортулук дег улуг херим
Хаалгазындан, бакылапкан,
Харын мырай каткы келген:

Чаңгыс черде кажаалап каан
Чаан, булан, аргар, тезиг —
Комбайннар, тракторлар
Козургай-ла хорум, көшке!

Эпчоксунгаш, чадаг маңнааш,
Эмнелгеге азып кирген;
Аганак дег шевергин кыс
Арнымдыва топтап көргөш:

— Арай бээр-бээр, саадаңар!
Адыңарны кайзы дээрил?..
Канчаар аарый бердиңер? — дээш,
Караа мени салбайн баады.

— Авыраңар, күжүр эмчи.
Азып кирип келген-дир мен...
Акым ашак Аратпайның
Адрезин дилеп чор мен...

— Дадайым ай, танывадым,
Даайым-дыр сен! Экии! — дээштин
Чээним эмчи куспактапкан,
Черим-чуртум куспаа болду!

Черимниң ол чаартылганы
Чээним эмчим шырайында,
Ие-чуртум Торгалыымда
Ильичини көрүп турдум.

Оортан үнгөш, оңгаар-дескээр
 Одар-турлаг, ферма кезип.
 Дус-Даг чуртум эргий кактым:
 Душкан-на чер дөгере-ле чаа!

Шатты, белди чаза баскан
 Чагырыкчылар сүрүү-даа чок.
 Шала коңчак манаакайзыг
 Чавыт кара өглер-даа чок.

Өң-өң кылдыр — уксаалаштыр
 Өйлөп үскен колхоз сүрүүн
 Орденнерлиг малчын ээлер
 Одарлаткан чаптып чоруур.

Арыг-Бажын чырыткылаан —
 Алдын, мөнгүн богаа болган
 Ырда кирген Чаа-Суурда
 Радио, хөгжүм долган...

Аржаан дустан бүрүн бүткен
 Ажай буурул байлак Дус-Даам
 Миллиард курлавырлыын
 Билинген дег чоргаар олур.

Саглы бажы Арзайтыдан
 Чалым-кашпал Хоолу чедир
 Ооруг, дөргүн эрги чурттар
 Оттар чайнап чырый берген:

Чуурга дег ак-ак өглер;
 Чуп каан бес дег ак-чайт сүрүг;
 Малчыннарның ферма, чайлаа.
 Балгат-тудуг чок чер ховар.

Узун Тестин кирген аксы,
 Успа-Хөлдүн ээтпек экти,
 Қарак четпес түңгээ, шынаа...
 Кайнаар-даа көөр — кажаа, сараат.

Өөрүшкү кежик долган
 Өвүр чуртум өнчүк бүрү
 Улуг башкым Ленинге
 Ужуражып көржү бээр мен.

VI

Бо хүн менээ орук делгем,
Бодаптар мен: хаяам ырак —
Бүгү Тыва — төрөөн черим,
Бүдүн Совет Ада-чуртум.

Хүннүн үнгеш, ашкыжага
Эргип эртер узун оруун
Күштүг чалгын, мотор кеткеш,
Эзирлештир кылайтыр мен.

Ленин башкым тургузуп каан
Улуг Совет Төрөөн чуртту
Ием сен деп эргеленир
Улустарның оглу-дур мен.

Ынчангаштың эргем улуг,
Ырым — үнүм ырак ужар;
Солаңгылыг Ленин туктуг
Советтиг Тывам оглу-дур мен.

VII

Энерелдиг Ильичинин
Эргим чаагай шырай-арнын
Кежиктиглер өөрүшкүзүндө
Хевээр — дириг көрүп чор мен.

Кызыл биле Тээлинин
Кылаң дош дег, хилиң өнүг
Асфальтылыг оруу-биле
Аргышканнар шырайында;

Устар баштап, Хан-Дээрлеп
Угулзалаан оруктарга
Булутче үнүп, черже кирип,
Булгандырган таалалында;

Балгазыннап, Шуурмак баштап,
Бай-Даг ажып, Эрзин кежип —
Океан чалгыы кырлаан ышкаш
Оолдар, кыстар каткызында;

Ховуларга хомус болган
Комбайынын ырлаткан оол
Күскү шөлге маңнык чураан
Хүлүмзүргей шырайында;

Сонгу чүктө якут черге
наадым көрүп,
Саха, тыва оолдар, кыстар
ырлап турда,
Чаяакчыны Ильичини
дыңнай бээр мен.

IX

Хүнче чүткээн чечек ышкаш
хостал күзээн
Күжү чалыы, эвээш санныг
Вьетнамче
Бажын ажыр чепсегленген
Америка
Бардамнааштын сырылтар дээш,
хара берди...
Чаагай күзел, шынчы сорук
каая торлур,
Чаннып, коргуп, дүжүп бербейн
күжүн чыггаш,
Удур ууй шаап, делегейни
өөртүп турда,
Улуг Ленин ында база
көстүп туру.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН

АРБАК

Шүлүглел

*Хеймер дуңмам Моңгуш
Очур-оолдуң арыг адын-
га тураскааттым.*

Шыяан ам!
Сурмичиден украин оол бижээн чагаа
Сурап чорааш, Хөндергейден мени тыпты.
Аяр аштым. Номчуп көрдүм. Утка ханы:
Аралажып төрөлзиирниң судалы бар.

Фашистерден оон суурун хостап турда,
Маадыр тулчуп, сокчуп тургаш, тынын берген
Акым чашта оюннарын, төрөөн черин
Артырбайн бижи диген дилег болду.

Чазаг, чайлаг, күзег, кыштаг эргий кактым,
Чашкы шаамның өскөн чери хевээр туру.
Акым меңээ айтып берген оюннарын
Аалдар турган ээн чурттар сөглөп турду.

Өгбелерим бурун чаңын сагып чүдээш,
Өлгөн кижиге адын адап шыдавадым.
Ады, херээ дөзөп салгаар сүзүүм болган
Акым адын оюскаштын Арбак дидим.

АКЫМНЫҢ ТӨРҮТТҮНГЕН ЧЕРИ

Көктүг чайын хонар чайлаан эргип келген
Көшкөн аал-даа хонажынга чаа-ла дүшкөн;
Өгнү тигер чай-даа болбаан, динми дендээн,
Өлүгөн чаъс тарбыдааштың туруп берген.

Бачым болган — ие кижиги эъди аараан,
Баар дээрге, кожазында аалдар чок.
Магаданчыг күдүрээзи күргаг чыдар
Бай-Дыт дөзүн чаглактангаш, одаг кылган.

Ажык черге түрөп божааш, ие мөчээн,
Арткан төлүн Барба кадай хойлап алган.
Акым черге төк кээп дүжүп, төрүттүнгөн
Ачылыг чер Бай-Дыт болгай, ам-даа бар ийн.

ЧАЗАГ

Эртен эрте кыштаг чурттан көжер дээрге,
Эрзий бээр мен. Амыраар мен. Хөлзей бээр мен.
Авам даараан идик-хевин кеттинер мен,
Аъш-чем чиирин көңгүс уткаш, кииский бээр мен.

Ынгыржактаан шарыларны бурундуундан
Ында-мында баглаан болур. Арбак акым
Ачам-биле бускан өгнү чүдүржү бээр,
Адак соонда өгнүң орнун ширбий соп каар.

Шыктыг-Чайлаг хавак баары чазак чуртка
Чылыг дүжер, өглер хонар, хөргүк эриир.
Өдүрөктер хөөлбекке хонгулай бээр,
Өлек кыдыын баштайгы көк шимевидер.

Хек-даваны частып турар чаагай өйде
Кезек өгнүң уруглары чыгып кээр бис.
Сарыг мургу ижээнинден үнүп келир,
Сарыг-суглар чикти куду шапкылажыр.

Арбак акый бисти баштааш, чоогаа келир,
Амыраар бис: шончалайлар казып чиир бис.
Аландылап эрип чыдар шөлчүгөшке
Аскырлар бооп дешкилежип маңнажыр бис.

Иемдикке хүннүң караа шонуп турда.
Идик уштуп, кызыл-даван чаржы бээр бис.
Чындыраарып эрээн харны чоржактапкаш,
Чыккыладыр удур-дедир какчыр-даа бис.

ЧАЙЛАГ

Кырган-авам чайлаар чайлаа Бай-Дыт чаны
Кызыл тенниг хараганнар бүргээн чурт бар,
Өглер аңаа дизе-дизе хонгулаптар,
Өөнүң эжини хүндүс ажык турар кижини.

Бай-Дыт бажын бора хектер турлаг кылып,
Маргышканзыг үннер алчып эдип турда,
Арбак акым дунмаларын эдертпикеш,
Ак-ак талдыг арыгдыва кирире бээр.

Будуктар чок шывык хаакты кезип алгаш,
Мургу долгааш, Арбак акым үлей соп бээр.
Мочурганы борбак октар кылып алгаш,
Боолажып, аткылажып ойнай бээр бис.

Эжим оолду дезиг элик кылып аар мен,
Ээртиндир дезииченеп маннап турда,
Кавындылап аткылаар мен. Эжим ушкаш,
Катап тургаш, дүндүүштелдир дешкилей бээр.

Арбак акым узун, чинге шылба-биле
Аргып тургаш, куруткайлар баглап бээрге,
Ырлаар-хааржак кылып алгаш, чыыра тыртып,
Ыянгылыг хөөн кирип ойнай бээр бис.

Кааң хүндүс кадыр элдин баары хосту
Какпак хая кылып аар бис, тевээлээр бис.
Элдин эринин кызыл-дус деп чире казып,
Эрзий бээр бис. Кара малгаш болу бээр бис.

Арбак акый ээремдиге чедире бээр,
Аңгырларзыг карбап, шымнып эшти бээр бис.
Ооргу диштер хаккыладыр сога бээрге,
Оргу сайга дөгеленип чыткылаар бис.

Хөлбең сарыг чечектерге ховаганнар
Көгүп-хөөрөп ужуп-хонган шөлчүгөшкө
Хүрежир бис. Октадыпкаш, октаан эшче
Хүртеп бээр мен, Арбак акым соксадып каар.

Арбак акым хаак-аъттар кескилеп бээр,
Ажык шөлге чарыштырып маргыжар бис.
Соңнап калгаш, хаак-аъдым эгиннепкеш,
Шошкуп кээр мен. Аъдым камнаан оолак боор мен.

* * *

Ачам баштаан партизаннар дүште келди,
Арбак акым кызыл тукту хүлээп алды,
Кызыл-даван Бай-Дыгтыва үне берди,
Кызылдарның шүүлген тугун чалап асты.

КҮЗЕГ

Кулча бажы черже тоглап дүжүп турда,
Чайлаг чурттан күзегдиге көжүптер бис.
Шаңгыр-Хая баарынга хонуптар бис,
Куяк-чайы ынчап чоруй моорлап келир.

Кыйыг дургаар эртен инек сүрүп чорда,
Кызыл-кызыл шуруларзыг ыт-кат турар.
Кара-кара чинчилерни чодураалар
Камны кончуг кадыргаштын, чайып оар.

Чөнүп кыраан сыраларның «кадын хынап»,
Шокар торга чөвүрээни соктагылар.
Соок кыжын үжүп каарын билген-даа дег,
Сөгүргүлээш, катап-катап бажын чаяр.

Одарынга инектерни чедирип кааш,
Кыды чаактаан хемни өрү чоктаптар бис.
Кызыл-шокар чакпаларлыг кадыргылар
Оожум шуужуп, дунчузунче чоктап турар.

Доора-Шөлге келгенимни сакты-дыр мен:
Арбак акым өргөн-биле айлар каскан,
Тос-хуун долдур сарыг айлар чыглы берген,
Авамга мээң баштай берген белээм ол ийн.

КЫШТАГ

Аңнар турлаа чоогунда эрги кыштаг —
Алдырыктын арты чикке ийи өг хонар.
Эртен турар. Эдип хонган чудаңгы куш
Ээр сыра бажында дөө харап оар.

Мергелерни Арбак акым кескилеп бээр,
Межиргенче семей бээр мен. Мергелерим
Элээн чоктааш, дедир бадар. Чалгаапай куш
Электээнзиг, мойнун кагып, хыйыртап көөр.

Адар даңны кырган-авам мурнай турар.
Акым мени Мойналыкче эдерти бээр.
Хаттан ыжык, кадар оъттуг чоога черге
Кадат хойну доктаадыпкаш, дүштей бээр бис.

Өшкү дүржөк: кадыр тевер, хая кырлаар,
Өрү чүткүүр. Акым ынаар дозуп чой баар.
Аваангырлап, шиш-шиш даштан туттунар мен,
Акым истеп, кадыр үнүп амдажаан мен.

Хадып келир. Халбыыш-биле хөртүк ойгаш,
«Казанакты» дунмазы мээ онгаштап бээр.
Кыштын хады мени дилээш, шаан төткөш,
Кыйыңайндыр хөрөктөнгөш, өскээр чой баар.

АКЫМДАН ЧАРЫЛГАНЫМ

Арбак акым аревэге кирип алгаш,
Аалдар кезип, бижик айтып чоруп турган.
Адым салыр кижиге кылдыр өөредип кааш,
Алыс оруум — школага чедирип каан.

Арбак акым шериг баргаш, үш чыл болган,
Аалыңга чанып келгөш, бир ай болган.
Авазы ону өглөп аарның кайызы чорда,
Адаан негээр — дайын чоруур бижик келген.

Ону кым-даа чалбыштыва ыдалаваан,
Ону кым-даа олурарын ээрешпээн.
Совет чуртту камгалаарын Арбак акым
Чолу кылдыр шилип алган, оруу ол-дур.

Алдар ат дээш, келир өй дээш, Арбак акым
Аъттаныпкан каан хүннү уттур мен бе?!
Аалдың ишти ону үдеп, сырлып турду.
Авай караан чени-биле чодуп турду.

Кыйбаар-Доруун мунувуткаш, челзивиткен,
Кызыл доозун дээрже шуужуп, дойлуп турду.
Бай-Дыт бажын бедиктенип үне бергөш,
Бараан харап, читкиже дээр көрүп турдум.

Олчаан баарын бүдүү билбээн — чазым ол боор,
Ол-даа канчаар, эрткен чорук боду билзин.
Акым ады чылдар шуужуп эрткен тудум
Арат чонга маадыр болуп дыңналып чор.

АКЫМ ДИРИГ

База катап дуруяалар үннер алчып,
Шыктыг-Чайлаг кырын дургаар ужуп келди.
Барыын чүктен — Сурмичиден чүну дыңнааш,
Сырынналып ээртинип турарларыл?

База катап Чиңгирлээниң калчан бажын
Башкы хары шыырныктыр чаар чүзүл?
Манап чоруур акым сени төрөөн тайган
База катап диинчеп кел деп чалааны ол бе?

Элдеп-эзин бодалдарны хайныктырган
Эрте күстүң халыыдадыр сырынындан
Арбак акым фронтуже чоруур эртен
Аьдын баглаан Бай-Дыт база саргарып тур.

Каяа, канчаар өлүрткениң, тулушканың
Караа-биле көргөн кижээ душпайн бардым.
Тулчуушкунга маадырлыг тулушканың
Дуруяалар ырлаан-даа дег, ындыг бе кай?

Бүрзеккейниң командазын ыдык сагып,
Пулемёдуң кара-чааскаан эгиннепкеш,
Барып ужуп, тура халып, маңнап тургаш,
Фашистерни кыра боолап турган-дыр сен.

Дээскиндир чалбырааштар кызаңнашкан,
Демир «Тигр» ында-мында ырлангылаан,
Кады чораан эжиң-өөрүң, командирин
Ханын төп-төп, кара черни кужактааннар.

Фашист дайзын тудуп аар дээш шурап кээрге,
Малгаштыва бажын кадай шываан-дыр сен.
База бирээ шурап кээрге, буттан апкаш,
Бажын дубка мандаңналдыр хапкан-дыр сен.

Балыглаткаш, барып ушкаш, чыткан-дыр сен.
Фашист буктар сени бүргөп келгеннер-дир.

Тура халааш, гранадын оқтаан-дыр сен,
Турганың чер суглуг оңгар апарган-дыр.

* * *

Ава кончуг, төлү кончуг, оозу кээрге,
Ак өг тиккеш, өглөп аарын күзөп чорду.
Изим базар, чуртум ээлээр оглум кээр дээн
Идегелин дайын чаңны бузуп кагды.

Аңнаар хевин бүрүн даарааш, барбаа шыгжап,
Аваң сени манап чадааш, чорта берди.
Чагаан чагыын кожалары күүсөп кагды:
Чаңгыс чагаан хойладып кааш, орнукшутту.

Фотограф бистин аалга турган боор кай,
Фотоң арткай. Ам чер канчаар, чонуң кылган —
Адын бижээн тураскаалды кырган Бай-Дыт
Аяар харап, шуурган кээрге, мөгейип тур.

* * *

Мээң акым — тыва кадай азыраан оол,
Мээң акым — дөзөп салгаар дунмаларлыг,
Мээң акым — Ленинниң дайынчызы,
Мээң акым — ынчангаштын мөңгө дириг!

ДАҢГЫРАГЛАЛ

Акым оруун истээли деп даңгыраглаал.
Алышкылар болуулу деп даңгыраглаал,
Аралажып чоруулу деп даңгыраглаал,
Ажыл-ишке шүглүүлү деп даңгыраглаал!

ЧАЛАП ТУР МЕН

Акым адын тыпсып берген школада
Өөрөнип турар-дыр сен, Тарас Тур-оол.
Өнүктөр бис, найыралды быжыг тудаал,
Ада-чуртун кызыл тугун бедик тудаал!

Салым-чолуң Тывам-биле тудуш-тур сен,
Чалап тур мен, чайын меңээ чедип кээр сен.
Акым билир оюннардан айтып бээр мен,
Аңнап чораан сыннарынче үндүрер мен.

Екатерина ТАНОВА

ХЕМЧИК

(Шүлүглелден үзүндү)

Орайга дээр хөөкүй аңчы
Ол-ла черден шимчеш дивээн.
Имир дүшкен, караңгыда
Ийи кижичортуп келгеш,
Эттеткенни камны кончуг
Эзеринге үңгерипкен.
Апаар черин дугуржуп ап,
Аразында чугаалашкан:
— Бачыылай-ла дээре боор — деп,
Бирги кижичымыранган.
Бараал харын, ол-даа мүн — деп,
Бирээзи ону дегийт деткээн...

Оьтган кылган эмин берип,
Оорга-мойнун чаап, чиннеп,
Варвара-даа эртенге дээр
Барык көңгүс карак шиммээн.
Даңгаар эртен ыраажывыс
Оңгарлып кээп, айтырып-тыр:
— Даштын мен бе, өгде мен бе?
Ондар чаңгы кайда барды?
(Василий-даа, Варвара-даа
Баарында бо-ла келген.
— Оо, бурган, миннип келди,
Ол-ла болгай, көрем, Вася.

— Оожум, Варя, хөлзевейн көр,
Ону дыка дүвүретпе).
— Оожургап көр, эргим Хаяң,
Ону соонда сегий бергеш,
Айтырып-даа, харыылап-даа
Аайын тывар үе келир,
Амдызында дүвүревейн,
Амы-тының харын бода.

Эжик оожум шыгырткайнып,
Эргин артаан улус-ла хөй.
Өрү-куду аалдардан
Өнүктери кирзе — төнмөс.
Чугаалажып алган-даа дег
Шупту чыгы чыгып келген.
Ытташпайн кезек орда,
Ыраажывыс чугаалап-тыр:
— Төрээннерим, сөглөп көргөр,
Төрээ удур чүнү кылдым?
Бурган ынчаар дедир көргөн
Буруум чүдел, билбес-тир мен.
Ырлаар-Хаяң адым-шолам
Ырак-чоокка дыргын тараан,
Хоор чонум хөңнүн чазаан
Хостуг үнүм чалгын кылгаш,
Баяттарга чапшывайн
Бажым миннип чурттап чордум.

Б и р г и а р а т:

Чаңгыларга, мээреңнерге
Чапшывастың уржуу-дур нийин.
Чаяттынган салымындан
Яды кижик кайын эртер.

И й и г и а р а т:

Чок, чок, мен-даа силер-биле
Каттышпас мен, шыны херек.
Чоктуң, байның оруу чаңгыс —
Кайызы-даа албатылар.
Делегейни чаяп тура
Дески кылдыр номнап кагбаан,
Бурган башкы чазыпкан-дыр,
Буруу харын ында дээр мен.

Ү ш к ү а р а т:

Қарак-ла бо, бодалымны
Қара олчаан сөглеп кагдың.
Чежеге-даа кызып-кызып,
Черге үзүп тейлеп чорда,
Хөөкүйнү дээш дуза кылып,
Көрнүп кээри чүге чогул?!
Харалаан ол ажыы-даа чок
Каңгыргай хос дүрзүлерни
Дагып тейлеп олурбайн
Дашкаар үндүр октаар херек.

Б и р г и а р а т:

Өршээ бурган, аскың улуун,
Өрүгүлер дыннап кагза,
Оон-даа багай чүве үнер,
Оожургаңар күжүрлерим.

В а с и л и й:

Харын черле чиктиг чүве,
Кайгап орар апардым ийин.
Кайда-даа бол чүге мындыг
Каржыланыг дендээн чүвел.
Алыс чуртум Русьта-даа
Амыдырал база мындыг:
Эрге-дужаал кожайларда,
Эрээ хинчек — ядыларда.
Үймээн, хөлзээн ында-мында
Үргүлчү-ле үнген турар.
Чамдыктары хаанга болчур,
Чамдыктары ону каргаар.
Кезек кижиги бир баг болгаш,
Кемниг херек үүлгеткен боор,
Чаңгыс черге чыгып алгаш,
Чажыт бижик танышкан боор.
Элдеп чүве, бир-ле дүне
Эжик соктаан — ажыдыптым,
Уралдың бир заводундан
Улуг акым чедип кээп-тир.
Үрде душпаан алышкылар
Үр-ле куспак кошкатпаан бис...
Барин-биле бакташкаштын
Төрээн суурдан чорутка-ла,
Барык он чыл көрүшпээним

Төрээн акым биске келгеш,
Шай-даа аас деп четтикпээнде
Шагдаа келгеш, алгаш барды.
Кандыг херек үүлгеткештин
Кайда канчап чоруурун-даа
Айтырып аар кижиге тыппайн
Аймай берген чоруп тур мен.
Дамчыыр чугаа — далай чалгы.
Бир-ле кежээ ораарымга
Даштын кожом кире дүшкеш,
Бижиренип сымыранды:
— Төрээ удур кемниглерниң
Төрөл, тала кижилерин
Туткаш, дораан бажыңнаар деп,
Дужаал бар-дыр, дыңнадың бе?
Хамык чүве аайлашкыже
Карак ажыт дезип-ле көр.
Үүлгеткен херээм чок бол,
Үүлөм ындыг болду-да ыйнаан.
Ынак чуртум — Россиям
Ынчаар каггаш, чорупкан мен.
Хаан чок чуртта хостуг боор дээш,
Харын маңаа келгеним бо.
Ынчалза-даа мында база
Ылгал-даа чок, харын дора,
Яды чонну бастып, дарлап
Ялалаары улам каржы.
Чырык черниң кайы чүкте
Шын деп чүве турар чүвөл?

Айтырыгга харыылаптар
Артык билир кижиге чок бол,
Уран холдуг Бачыылайның
Узанырын сонуургаар дээш,
Чылдак каккаш кожа-хелбээ
Чыглып кээри чаңчыл болган.
Төре херээн капсырлаштыр
Төөгүнү-даа шаа-биле
Сайгарарын оралдажып,
Шаанга киир-ле хөөрежирлер.
Хөрүк даажы орайга дээр
Хөөрежигни үдөп келир.
Соккан демир сырызынга
Сорук-күзел улам хайнып,
Көрүп тура дөстүнмейн
Хөрүк басчыр, маска какчыр
Дарган кижиге ажил-ижин

Танып-билип алгандан бээр,
Хайнак андазын ажыын көрүп,
Кара черге тараа тарып,
Күскү, часкы ажылынга
Күжүн кадып эмеглежир
Солун ажыл араттарны
Сорук кирип өөртүп турган.
Бажын ашкан эъттиг-малдыг
Байның бары, чогу дөмей,
Ынаар барып чалчалаксаар
Ындыг кижиге ховар болган.

Олег СУВАКПИТ

УЛУГ-ХЕМИМ—УРАН ЫРЫМ

Хөлчөк ак-көк,
 баалың өңнүг
 делгем дээрлеп
Хөлүн харап,
 херел чажып үнгөн хүнге
Мөңгүн суу дег, кыланнашкан шалыңнарзыг,
Мөңгө меңгээ
 өңнеш болуп чижишкензиг —
Улуг-Хемим чалгыглары —
Уян чүрээм ырлары.

Шымнып киргеш,
 сайларынга чеде бээрге,
Шыктың чараш
 чүзүн чечээ чаттылганзыг,
Сая-сая балык-байлаң оюн эреп,
Чаржыылы бе,
 чакпаң бар бе дигензиг-даа —
Улуг-Хемим чажыгтары —
Уян чүрээм ырлары.

Чавырлы бээр,
 кыска дыш ап,
 удаанзыг-даа,
Чаттыла бээр,
 чалгын херип,
 ушканзыг-даа,
Эрийн каастаан үнүштерин чуруттунуп,

Эрээн шокар
 чараш хевин кеттиниптер —
Улуг-Хемим чаңчылдары —
Уян чүрээм ырлары.

Аар-чүктүг теплоходтар кавайладып,
Амыдырал
 ишчи холдан чалбыышталган,
Чаңы — чараш,
 күжү — улуг,
 оруу — делгем,
Чажымдан-на,
 дамырым дег,
 чаңчыкканым —
Улуг-Хемим сайзыралы —
Уян чүрээм ырлары.

АЧАМНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ

Төөгү дылы — сактыышкыннар, бижимелдер
Төре, салгал дамчып чорааш чедип келир.
Чуртталгавыс шорулгактыг эрткен оруу
Чуруп каан дег, чылдар харлап, билдинип кээр.
Чырык черге кижиге тыптып, угаан кирген
Чылдардан бээр болуушкуннар чизелери —
Төөгүнүң шөө октаан сыдымы бооп,
Төнчү ужу биске чедип, улажып кээр.
Ачам база чоннун мерген уран сөзүн
Аас-биле дамчытканның бирээзи ол.
Келир үе делгемнерин кежир ыдар
Кежик-чолдуң аас номун тутсуп берген.
Сыгырларлыг делгем хаваан дүйдүнүпкеш,
Карактарын имирертир шийип алыр.
Сыртыкталдыр ийи холун чада салгаш,
Чаза ойда, дээрже көрнүп, чыдып алыр.
Чаштар болгаш улугларны хандыкшыдып,
Ханы бодал далайынче шымнып кирер...
«Бурунгунун мурнунда...» дээш, тоолун ыдар,
Бурундуктааш четкен ышкаш, «Шыян» дээр бис.
Мурнууска өгбелерниң демисели,
Мунгаралы, өөрүшкүзү көстүп келир...
«Кегээн Бурган ачылыг дээр, хей-ле чүвө!
Кезээ шагда хилинчектен уштунмаан мен.
Човуланнның бергезинге шыдап чадааш,

Чоога черге астынарын бодап кээр мен.
Өлү бээрге, чаңгыс ботка шуут-даа болза,
Өл-чаш төлдү канчаптарыл? Диригге-ле
Кускун, сааскан дою кылдыр октаптар бе?
Кудай өршээ, сагыш багы шак оон эртпес!
Аштап-суксап, мөлчүттүрүп чурттаза-даа,
Ажы-төлден артык чүве кижээ турбас!
Олар чокта, орун-дөжек ээнзирей бээр,
Олар чокта, келир үе хоозурай бээр.
Ынчангаштың ажы-төлүм силерни дээш
Ырмам сынып, чажым чанып, чуртталгадан
Кортук, бак бооп ойталавайн, туржуп келдим.
Хосталганы холум-биле тывыштым-даа.
Балдырымда кезек-кезек холаңнар хөй —
Баяаттарга чалча чораан барымдаам ол.
Көжеге дег, көрүп орбаан демиселим
Көскү чижээ — чаактарымда сорбулар ол.
Шынны дээштиң турушпайн чурттаар болза,
Чыраа-саяк эзенгиде манап турар.
Чыргалаң дээш холга боону тутпас болза,
Чычы, дужаал өргээдиве чалап келир.
Шагның багы — кандап, чудаан чыл-даа эвес.
Шагның багы — яды чонну өскелерге
Бараан ышкаш, туразында садып чиген,
Базымчалап, дарлап чораан үелер ол.
Өжээн кончуг! Өлүр тын-даа уттундурар!
Өскерликчээ өршээл бербес, хөме шавар!
Чаңгыс кижини кылыктаны — чүү-даа болбас!
Чалым, дашты чая идип шыдавас-даа!
Кижини хөйдө, демин катса — күчү ол-дур!
Килеңнээжи — чаңнык ышкаш, сыныш билбес.
Дарлакчынын дазылы бош, эвээш болгаш,
Дарлатканга часкы бок дег ширбидиптер!
Төре херээн тутчур дээнде, тулчур херек,
Төктүр дерин, амы-тынын камнап болбас.
Адам чагыын, негеп четпээн өжээнин мен
Акы-дуңма орус чоннуң ачызында
Боттандырган аргалыымга өөрүп чор мен.
Бодап келгеш, ырлап чор мен, тоолдап чор мен».
Ынча дигеш, ачам кезек бодангылаар,
Ындазында, кырган-даа бол, эрес кирер.
Ажы-төлү бистердиве эргий көргөш,
Аныаксып, салын суйбап, хүлүмзүрүүр...
«...Бодум чалыым силерден мен көрүп чор мен.
Бодалымны силерден мен билип чор мен.
Чоргааралым — аскым-кежини силер болгаш
Чонум ышкаш чурттап чоруур буянныг мен!».

Чаштанчыдан хөрлээ тыптып, чалбыышталгаш,
Чаңнык дүжүп, октаргайны оттур силгээн.
Орус чери — Октябрьдан төрүттүнүп,
Ораннарга шолбан болуп чырый берген.

Эжелекчи күзели чок Совет чурттун
Ээзи болган эргем-биле чоргаарланып,
Өртемчейниң кулданыглыг черлеринче
Өткүт үнүм дыңназын дээш салып тур мен.

Төре херээн эмдик аът дег төрөпчилээш,
Дөштү өрү чөлзипкеннер бирээзи мен.
Келир үе салым-чолун хүлээнип ап,
Кегээрелди баштай чарлаан дайынчы мен.

Хосталганы хову черге тарып албас,
Холга боолуг тулчуп тургаш чедип алыр.
Аас-кежиин чимис ыяштан силгип албас,
Амы-тынын берип тургаш чаалап алыр.

Кинчи-бектин илчирбезин үзе шавар
Кижилерге куштүг холум сунуп тур мен.
Акы-дунма деткимчени көргүзөр дээш
Арыг-сеткип, чүрээм одун берип тур мен.

Өннүктежиг, шынчы чорук — күзеливис,
Өштежилге, дайын-халап — каргыжывыс.
Агаар — арыг, чечек — өңгүр турзун дээштин
Амыдырал чалбыраажын ырлап тур мен.

Алексей АРАПЧОР

КРЕМЛЬДИҢ БААРЫНГА

Буурул Кремль суургалары
Адыр кестиг ханаларда —
Мурнумда бо — Россияның
Алдын чүрээ чырып туру.

Угаан ыдын кадагалаан
Улуг Ленин Мавзолейин —
База катап бөргүм уштуп,
Бараан болуп, көрүп тур мен.

Азияның делгеминден
Айыткалды тудуп тур мен —
Коммунизм эчис херээн
Холуванстан оскунмас бис.

ИДЕГЕЛДИҢ ОТЧУГАЖЫ

Хаттыг, чаъстыг динмирээште,
Кадыр чалым одуруунга —
Чоннун берген айбызынга
Чорук үнүп чораанымда,
Идегелдин отчугажы
Изим баштап көстүп чоруур.

Меге-хопка, муңгаралга
Бергедеп кээр айыылдарга
Сагыш-сеткил караңгызын
Чайынналдыр чырыдып кээр
Идегелдин отчугажы
Изим баштап кады чоруур.

Ада-өгбе ажил-херээн
Ажы-төлдер салгап алыр —
Бурунгаарлаан чуртталгаже
Мурнап турар күзел турда,
Идегелдин отчугажы
Изим баштап чырып чоруур.

КЫШКЫ ХАДЫҢ

Хыраа мөңгүн думаалайлаан
Кыжын соокта аккыр хадың —
Арттың терең харын сүскен
Амырак дег харанып тур.

Сыргалары хыраалардан
Кызыл, ногаан отгар чайнап,
Чывар-хаттың сырынынга
Кыймыңайнып чивеңешти.

Доңган чаагын суйбап-тудуп,
Топтап көрүп келиримге,
Чыжыр алдын сылдыстар хып,
Чылыктырып чүрээм долду.

Монгуш ДОРЖУ

КАПИТАН

Өйлөп-өйлөп борбак чүрээм
чырык черни
Өртемчөйни эргий ужар,
бодалдарым
секунд сана
чыыра тыртар.
Парустарын херип алган,
боду бүткөн корабль дег,
Маажым чер-даа
кеди чолче
эрес-дидим
эштип орар.
Матростар —
бөмбүрзекте чаптып чурттаан
сая, түмө кижилер ол,
Парустар —
ак-көк дээрде
көжүп сойган,
чылар чылбас булуттар ол.
Капитаны —
чырык черде
кижилерниң
эң-не эргим баштыңчызы
Каптагайның
ашпас хүнү —
мөңгө дириг
Ленинниң
номналы ол.

Александр ДАРЖАЙ

КАЙДА ЧОР СЕН?

Ажыг кыштын
соок айы —
январьда
Амы-тыным алган акым,
кайда чор сен?
Чалдаан орук белдиринге
кежээге дээр
Чайын, кыжын
сени уткуп турдум, акый.
Аргыл шуушкан
машиналар көзенээнден
Арның танып,
дозуп аар дээш
чадашкан мен.
Таныр, билир
кижи турар, чадавас дээш
Дангаар сени
дилегзинип,
айтырар мен.
«Хаваа кадыр,
сорбулуг» деп чугаалаарга,
Хары бербес,
эктин кызар,
билбес боор-дур.
«Четтирдим!» деп
сеткил хандыр
хөөрежир дээш

Сени дилеп,
 сураглаваан черим-даа чок.

Оон бээр-ле
 үр-даа болду.
 Он чыл ашкан.

Оолак өскөн —
 ажы-төлдүг
 ада болдум.

Ада-ием сагынгаштын
 угбам сугдан
 «Аал-чуртум кайы сен» дээш
 дургуннаптым.

Кыржың чывар
 чаагымны ажыцнадыр
 Кыжанганзыг
 чылгап чору,
 дидиренчиин.

Хаттан өске
 улаан чүве ховуда чок,
 Карак дежип каар чыгы
 дүнге дүшкен.

Хая көрнүп,
 доктаай бердим.
 Көгөргөн от

Харлыг дүвү
 ындындан бээр шимчеп олур.

Ханга чазый
 аш куу бөрү сагындырып,
 Хайлыг бодал башка кирип,
 коргудупту.

Ажык шөлге
 кымнар менээ
 болчуп кээр боор,

Авам кый деп
 ыглап-сыктап ыдып ордум.

«Орук чайла,
 бастырап мен!»
 дигензиг-даа

Машинаның
 медээзинден
 сырбаш дидим.

«Орукка чааскаан
 чораан оолду
 чолаачылар

Оорлап алгаш,
 ырак черже
 чоруй баар» дээн
 Оолдарнын
 чугааларын сактып келгеш,
 «Озал-ондак дирилген» дег
 сести бердим.
 Бакка бак
 немежири ол-ла чоор бе,
 Баш сугар
 чер-ле тыппайн
 манап ор мен.
 Автомобиль мени эрткеш,
 туруп алды.
 Адагаш дег
 улуг кижиге хөмө кел чор.
 — Мальчик!
 Кайда чоруур?
 В такой мороз!
 Маңаа кел даан,
 кортпайн чор!» деп
 Көгүткензиге чугаалай-дыр.
 Доктаавайн,
 Хөртүк харлап,
 туттурбас дээш чүгүрүптүм.
 Халып ора кээп уштум.
 Кышкырыптым.
 Хачыландыр
 улуг хол-даа колдуктапты,
 Адырлып аар аргазын тып,
 удурланып,
 Арын-базын дырбактаар дээн,
 холум четпээн.
 Бензин-үстүг,
 чыттыг холун ызырыптым,
 Мен салыр хуу-даа чок.
 Бир-ле кыскаш.
 «Аалың кайдал?
 Айтып берем,
 чедирип каайн.
 Ажыг соокта доңгай-ла сен.
 Чоруулу»— деп
 Кадыр хаваан
 ханы сорбу кеже берген

«Қаржы» орус оожуктуруп,
тывалай-дыр.
Қабинаны ажыдыпты.
Олуруптум.
Харлыг дүвү
даштын улуп туруп кагды...
Сергээ кончуг ырлап чорда,
ону дыңнааш,
Сезиг читкен.
Чындырай-даа берип тир мен...

* * *

Билип,
оттуп келиримге,
чылыг, чымчак
Бир-ле чоорган
эштип алган чыдыр мен де!
Қараам ажып, көрүп келдим:
бажыным-дыр!
Қараа чаштыг
ынак авам куспактапты.
«Соруп көрем,
мону оглум,
амданныын» дээш,
Шокаладты камныг часкаш,
менче сунду.
Бажым чайдым.
Соок дер төктүп,
шинек чок-ла
База катап улаараксап
удаан чордум...

* * *

Аткаар белде
малчын өөнге кире дүшкеш,
Аал-чуртум
кайдаазын оон билип алгаш,
Авам сугга чедирип кааш,
барган чордуң.
«Орук узун.
Могаан өңнүк
маа удуур» деп,
Орустажып,
ээрежип дилээрге-даа,
«Далаш-далаш,

Даарта Кызыл!

Шоколад ма!

Таныш балан

чиир!» дигеш үнген чордун.

«Буян кылган орус оглум

чоруу чогул,

Өөрүшкү-маңнай көрүп,

чоргаар чорзун!»—

Йөрээл салып,

кырган-ием сени ошкап,

Аяк сүдүн чажып үдөп,

турган болду.

* * *

Чалдаан орук белдиринге

кежээге дээр

Чайын, кыжын машиналар көзенээндөн

Арның танып,

дозуп аар дээш чадашкан мен.

Таныыр,

билир кижиге турар чадавас дээш

Даңгаар сени дилегзинип

айтырар мен.

«Четтирдим!» деп

сеткил-хандыр хөөрежир дээш

Сени дилээш,

тыппайн чор мен.

Кайда чор сен?

1968—1969.

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ЭКИГЕ-ДАА, БАГАЙГА-ДАА ХАРЫЫ ТУДАР

Козаганың дешкилээри,
Коңгулуурнуң кыңгыраары,
Чараш кыстың өткүт үнү,
Чаңныктыг дээр диңмирээри
Чаңгыланып дыңналып кээр
Чалым хая, харың кажыл?

Каш мун чылда шуурган дозуп,
Харга, чаъска арнын чунуп,
Улуг бодал бодаан ышкаш,
Улчуккуже туруп келгеш,
Шала шириин болу берген
Чалым хая, харың кажыл?

Анакайн, чалым хая
Айтырымга харыылавас.
Кичгирткайнып, чаңгыланып,
Улуп, ырлап турар-даа бол,
Угаанныгның дээдизи —
Кижиги ышкаш үннүг эвес.

Өртемчейде чүгле кижиги —
Алды харлыг чаштар болгаш
Алдан харлыг өгбелер-даа —
Өөрүн тыртып, чугаа эреп,
Экиге-даа, багайга-даа
Эглиш дивес харыы тудар.

БАКУ ХООРАЙ КЫСТАРЫНГА БАЙЫР ЧАГАА

Вагиф эвес — ырым чегей.
Баку хоорай база ырак.
Ынчалза-даа найыралды,
Ынакшылды чалгыннанган
Бөдүүн ырым көгө-куш бооп,
Бөмбүрзекти эргий ушсун.

Сында пөш дег хөнү сынны,
Сылдысталган карактарлыг,
Хөмүр ышкаш кара чаштыг,
Хөглүг, чалы чараштарга —
Баку хоорай кыстарынга
Байыр сөзүм чүглөп четсин.

Аныяк чаш назыныңар,
Хүлүмзүрээн шырайыңар,
Хүннээрэктээн күзелиңер
Алыс мөңгө чечектелзин.
Күдөр мөгө күдээ оолдар
Күдүк базып, мөгейзиннер.
Ак-көк баштыг кунчуг, бээңер
Амыраанын сымырашсын...

Вагиф эвес — ырым чегей.
Баку хоорай база ырак.
Ынчалза-даа мээң эжим
Ынакшылдың ырын ырлап
Аңаа четкен,
Аалдап чораан.

Ажылыңар, эртемиңер
Азербайджан чуртуңарны
Хүннүң каастап, байытсын деп
Күзелимиңи дамчыткан мен.

Хөвөңмей ОЙДАН-ООЛ

ШЫНЧЫ ӨЦНҮК

Чанын орта чеде бергеш,
«Шак-шык, шак-шык» даажын дыңнаар,
Мегелээр деп багай чаң чок
Мерген угаан сиңниккен эт.

Уран илби аргалыг дег
Үени ол шынчы айтыр,
Өөреникчи уругларның
Өцнүктешкен шынчы эди.

ХАРТЫГА ДЕГ УЖУГА БЭЭР

Қыңгылама
Қыламаның кыры-биле
«Хыг-хыг» кыннып,
Қылаңайнып сыылаар мен.

Қым-на мени
Қедипкештиң ыңай боорул,
Хартыга дег,
Қараңнады ужуга бээр.

КӨӨР-ДАА ДЭЭРГЕ, КӨЗҮЛБЕС МЕН

Элезин-кум, довуракты
Эстеди шаап, ойнай бээр мен.
Бөргүнерни ушта тырткаш,
Бөөлдөп алгаш, чоруп каар мен.

Соңгаларның шилин соктап,
Човуурлаан дег улуй бээр мен,
Көөр дээштиң дилеңер-ле:
Көзүлбес мен — бүдүжүм ол.

ЧАШТАЙ-ЛА БЭЭР ЧАҢЫМ ЫНДЫГ

Хана орта кагар силер,
Катап дедир чаштап кээр мен;
Туруп-туруп тутсур силер,
Дүндүүштелип үнө бээр мен.

Сугже киргеш, даш дег дүшпес,
Сугга чуглуп, салдай бээр мен.
Холга октап, ойнаар силер,
Кожанайнып тургулаар мен.

ДЭЭРДЕН ЧАРЖЫП БАДЫП КЭЭР БИС

Дээриглеп, эстегилеп,
Дээрден чаржып бады кээр бис.
Арныңарга хона каапкаш,
Анаа көңгүс эстип каар бис.

Кадыр дагның бажындан-на
Хаак-биле бадар силер:
Харлыг дүвү болу бергеш,
Кады эстеп, бадыптар бис.

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ

ЫНААМ ЫНДЫГ

Челээш өңнүг черниң чечээ саглаңайнып.
Сеткилимни хаара туда берген ышкаш,
Хензиг төлдү чарашсынып көрүп чор мен.
Черим чуртум хоорайынга, суурунга
Дозур кара карактары кылаңнашкан
Топ, топ кылдыр топуладыр базып чорда,
Опаш-опаш шурагылаан койгунак дег,
Орлан төлдү чаптап, кайгааш ханмас-тыр мен!

Кымның төлүл — эмчи, саанчы, башкыңыы бе,
Кыргыс, хакас, тывазы-даа меңээ дөмей.
Дуңмам ышкаш хензиг төлдү, иези дег,
Тудуц, көрүп чоруксаам кээр — ынаам ындыг.

АВАМ ҮНҮ

Эриг баарга чылшыр туткаш,
Эргеледип орган ышкаш,
Чылыг сөстүг авам үнүн
Чырык черге дыңнап өстүм.

Сеткилимге тааланчыг
Сергек, чараш аялга дег,
Эргим авам үнүн сактып,
Эргеленип ханмас чордум.

Авам үнүн дыңнап чорааш,
Ажыл-ишке хандыкшаан мен.
Эрте чаштан улгаткыже
Эртем-биле чүгленген мен.

БАЙЫРЫВЫС ДАМЧЫТ

Албан-ажыл аайы-биле Москва баар
Аас-кежик таваржып кээр, амыраар мен.
Уругларым дөгөрезиди үглөп келгеш,
Ууттунмас чагыгларын төгө-лө бээр...

— Ол-даа канчаар, бодуң-на бил, дыңна ачай!
Оон-даа артык дилээвис — дээш, мынча дээрлер;
— Мавзолейде кырган-ачай Ленинге
Байырывыс, өөрүшкүвүс дамчыт, ачай.

ЧЕЧЕК САЛДЫ

Ильичинин тураскаалы...
Ийи бичии уруг келгеш,
Хүндүткелдиг таңныылдарзыг,
Күзел хандыр туруп-туруп,
Өндүр ынак башкызынга
Өөрүшкүзүн тудусканзыг,
Холдарында чечектерин
Кончуг оожум салып кагды...

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

КҮЧҮЛҮГ ЧАС

Кышкы булук кызып алгаш,
өжезе-даа,
Кызыл талдар чиирбейи
алдыртпады,
Борбак-борбак мөңгүннер дег
кылаңнашкан
Бопугур ак анай-хаагын
часкылапты.
Күчүлүг час
дошкун кышты
сывырып тур.
Хүннүң шонуун булут дуглап
шыдаар сен бе?
«Өйүң келди, сускунум бооп
хуулуп берем,
Өкпөң чараш аржыылымга
дегбе!» дээнзиг,
Кедээр шатта хөгжөң харның
адаа-биле
Хек-даван оя чүткүп үнүп
олур.
Күчүлүг час
харлыг кышты
сывырып тур,
Хүннүң шонуун булут дуглап
шенеп көрөм.
Арга чарык хөртүк хары
чиндиш дээрге,

Данзын МААДЫР-ООЛ

КҮСКҮ ДҮНЕ

Бржым дүннү — күскү дүннү
Узун-дур дээр улус-ла хөй.
Бндызы шын, бүзүрээр мен,
Уйгум хандыр удуп чордум.

Чүрээм оду — чалы кыска
Эң-не баштай душканымда,
Чүгле ынчан күскү дүннүн
Эрткенин мен эскербээн мен.

КАННАЛЫҢАР!

Хөлдер, хемнер донуп калган,
Ынчалза-даа
Хөгжең ак хар ам чаа чагган.
Ындыг хуннер —
Күстүң чаагай үези-дир.
Магаданаңар!
Күзел хандыр агаар тынып,
Маңнажыңар!

Кымда хаак бар, кымда — шанақ?
Чуңгууланаңар!
Кылын хардан бөлүп-бөлүп,
Чууктаңар!
Шеригжиткен оюн болза,
Харын эки:
Шивээ туткаш, талалажып,
Халдажыңар!

Чылыгланып албас болза,
Канчап билир,
Сырыңгылап аарып болур.
Камнаныңар!
Ынчалза-даа күскү агаар
Кайгамчыктыг,
Ынчангаштың сооктан деспейн,
Канналыңар!

СӨС ЧОК ЧАГАА

Чечекмаага чагаа келген,
Четтикпейн чазывыткан,
Чагаа боду номчуттунмас:
Чаңгыс-даа сөс бижиттинмээн.
Чүгле чураан чечек биле
Чүрек ийи кожа болган.
Кымның чагаа чорутканын
Кыстың боду тыпсын дээнзиг
Адын салбаан элдептиг оол
Аъттыг кижиге база чураан.
Ону көргөш, Чечекмаа-даа
Ол-ла дораан билип каапкан,
Кайгамчыктыг чылгычы оол
Каракка бо көстүп келген.
— Анай-оол-дур, Анай-оол — деп,
Аныяк кыс ырлавыткан.
Челзип оор аъттыг оолду
Чечек дүрген чурувуткаш,
Чүген дынын тудуспушаан,
Чүрээн база үнгерттипкен.

Серен БОРБАК-ООЛ

ХАДЫҢЧЫГАШ

Өстүргеним хадынчыгаш
Өөрүшкүм хайныктырды.
Салгын-сырын дозуп алгаш,
Сагланайндыр чайганып тур.

Сактырымга, хадынчыгаш
Чаражымнын чайып турган
Алдынналган хээзи чараш
Аржылы-даа хөлбөңнээн дег.

Танов ТОЮНДУП

ШИРТЕК АЛДЫНДА ЭРТИНЕ

Эрзин черниң эртинезин
Эртемденнер шинчилеп каан:
Кандыг черде байлак барыл,
Картада демдеглеп каан.
— Ширтек алдын ажа тырткаш,
Эртинени тып ап боор — деп,
Силерни мен бүзүредийн,
Эриин ажыр хөөретпес мен:
Шагы келир — бистин маңаа
Шахта, завод тургустунар!

ЯКУТ ӨЦНҮҮМ

Чурумалдыг чараш чурту —
Чучур-Муран сынын кырлап,
Хөвөң ышкаш булуттарны
Хөлбөңдөдир сывыртаан дег,
Сайгыт-чүзү чок дег кыннып,
Якут өцнүүм самнап турда,
Саян сирти бизеңнерни
Чандыр баспайн окталган дег,
Адаккыр-чиик капшагайы
Амыр-ла-дыр, ужар-ла-дыр.
Хөгжүлдөни мактап, алгаан
Хөглүг ырын сала бээрге,
Хөлчүктерлиг якут оран
Хөлбөң ногаан көстүп кээр-дир.
Көшкеленчек иемдиктиг
Көзүр ышкаш даштар дамчып,
Чалымнарда, хаяларда
Чаңгыланып турган ышкаш,
Элбек өзүп, кодан шыпкан
Эндерик мал чайлагларда
Дешкилежип, үскүлежип,
Дөвиржидип чораан ышкаш —
Үзүк чокка улажы бээр
Үнү арыг, өткүт-лейин.
Орлан-эрес шиин салбайн,
Омак кирип хомустаарга,
Ырак черден сырын дамчып,
Ындынналып дыңналган дег.

Кожа-кады турувуткаш,
Хомузувус чарыштырып,
Ие-чуртту алгаалы деп,
Имней аарак кыйгырганзыг.
Эптиг-ээлдек хүндүлээчел,
Эки чаңны черле кагбайн
Аалдажып, хөөрежип,
Найыралды шаңнаал дээнзиг —
Өөрүшкүнүн одаан кыпсыр
Өңнүүм эжим мерген-нейип.

МЭЭҢ САРЫМ

Эртинe-даш кобальтыны
Эрги шагдан хойлап келген
Эзим черде комбинаттын
Эжин ашкан оглу болган —
Сарым, сарым, ынак сарым,
Сактып ханмас ынак сарым.

Элегестиң сериин суунга
Эртежик кээп, аңгыр куш дег,
Эштип, шымныр чаңчыл тыпкаш,
Эрес соруу от дег кыпкан —
Сарым, сарым, ынак сарым,
Сактып ханмас ынак сарым.

Комсомолчу чарыш салган
Кожалары оол, кыс дег,
Тудуп, кылып кирипкенде,
Тура дүшпес болу берген —
Сарым, сарым, ынак сарым,
Сактып ханмас ынак сарым.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

ЧАЛГЫН

I

Чайлаавыста бөкпек талга
Сайлык төрүүр уя турган.
Далбаанашкан хензиг куштар
Талдар дамчыыр, сүрер турдум.
Ужар болуп төрүттүнгөн
Чалгынныглар четтирбеске,
Уруг чаштың чылдарында
Шаанга чедир адааргаар мен.

Байыр чыскаал хүннеринде,
Чарыш аъды мунуп өстүм.
Баалык, шатты, ховуларны
Шаараңнады эртип чордум.
Чүгүрүктүң аскын тыртпайн,
Кыйгыргылап, кымчы чайып,
Чүрек сиилеп тутсуп орда,
Кылайтыпкан хартыга-ла!

Кежээликтей хөлге кээрге,
Херелдиг ай чараш кыс дег,
Көрүнчүкте арнын чазап,
Хөлчок оожум салдаан турар.
«Орайга дээр ону кайгааш,
Олчаан дүжеп хондум» дээр мен.
Өле баштыг кырган-авам:
«Өршээзин!» дээш аттынып каар.

Одар манап эртелээр дээш,
Одаг оду өшкелекте —
Кады чораан аңчыларым
Хаарыктап эгелээрлер.
Чивецнешкен «чинчилерже»,
Чиге кайгап пат-ла боор мен.
Сылдыстыва сылдыс ужар
Чылдагаанын билбейн баар мен.

Өвүр чарык дагларындан
Дус-Даг, чаан дег, көстүп турар.
Өөреникчи чылдарымда
Турист болуп олче үндүм.
Буурул, бедик ооң бажын
Эге баштай хараарымга,
Булут, туман аразында
Эжинген дег сагындырар.

Үзүктел чок суггур чаашкын,
Үш-дөрт хондур «ыглаптарга»
Үер тырткан калчаа хемнин
Үстүндүве куш-ла ужар.
Таныш кызын болчап алгаш,
Дажыг хемге чагдырган оол
«Ужар куш дег чүглүг болза,
Ужупса» деп ырлап артар.

Олче көргөн эрес эзир
Октаан даш дег черже баткаш,
Карак чивеш аразында
Катап бедээш оруун шиглээр.
Хоочун шевер арат кижин
Чүгнү көрүп чалгын кылган,
Чүдүлгеге удур-дур дээш,
Хоруп каан деп чугаа-даа бар.

II

«Ужар хеме тывылган-дыр,
Ужудукчу болур мен» дээш,
Сары оолак соңгаар кирген,
Чаражы кыс сырынналган:
«Саян сынны чүү-ле ажар?
Самолеттар ужуп ажар.
Сарыым сеңээ чүү-ле чедер?
Саазында чагаа чедер».

«Улу үнү»— диңмирээшкин
Угаанында сиңген улус
Дээрден дааш дыңналырга,
Девидеп-даа тургулааннар.
Соңгу, мурнуу чалгыннарлыг,
Солун «эзир» ужуп эрткен.
«Ужар-хеме ол-дур» дижип,
Улус өөрүп, хөлзеп үнген.

Кожа аалдар кижилери
Козурт кылдыр чыгып келген.
Самолетка олурган эр
Саат чокка хөөрөп турган:
— Кадыр Танды кыры-биле
Хандагайты чедир уштум.
Салгын хат дег дүрген ужар —
Чалгыннанган улус-тур бис.

Чежемейнин үстүү дээрге
Сержим өргүп тейлээрге-даа,
Өлүм кызаан берге өйде
Өршээл кылып шыдаар эвес.
Чылгычының душтуу кыстың
Сырты саадааш ынай турда,
Булуттуг дээр амгы оруу
Буян-чолду шаңнады-даа.

Хөндергейнин кадыр артын
Хөртүк хары дуглаптарга,
Ары-Өвүр аразынга
Аргыжылга үстү берген.
Аар чутка бектеттирген
Азыраан мал оскунмас дээш,
Ужудукчу эрес эрлер
Уйгу чыдын билбээн кыш бар.

Чаваа, богба өөрөткеш,
Хөлге кылып алыры дег,
Чалгынныг эт — самолет ам
Хөгжээн чонум аъды болду.
Чурттун чүрээ — Москваже
Бедик дээрлеп ужуп тур бис.
Чуңма турлаа — тайга-сынга
Вертолеттар аалдап чедер.

Апрель ай база катап
 Аялгамның хөөнү болдун,
 Россияның маадыр оглу
 Ужуп турда — өөрбейн канчаар!
 Курбусту дээр октаргайже
 Орук изеп баштай ушкан,
 Кудай оглу Гагаринни
 Ораннарга ырлар алгаар.

Бүдүн, чартык кылдыр хуулуп,
 Бүдүү мени шеневе, ай,
 Совет сүлде сыргалыңны
 Соңгам өттүр көрүп тур мен.
 Шолбан сылдыс — Венера сен,
 Шоваа карааң менче баспа.
 Ынакшылдың бурганы сээ,
 Ылгын аъттыг чеде бээр мен.

Коммунистиг шимчээшкинде
 Хоор чону шүглүп турар,
 Бедиктерже хере баскан
 Мээң чуртум — вектиң чүрээ.
 Чалгынналган сайзыраңгай
 ССРЭ-ниң хамаатызы
 Чалыы ботту бодап келгеш,
 Сеткил-чүрээм чоргаарланыр.

Броневик машинада:
 — Бурунгаар!— деп, холун сунган,
 Ленинниң тураскаалын
 Имир каксы көрүп тур мен.
 Айыткан хол уу-биле
 Аткан октан артык дүрген,
 Чонувустуң аъткарганы
 Чолдуг «сылдыс» ужуп бар чор.

**АЙГА ЧЕТКЕШ КЭЭР СЕН,
КЫЗЫМ**

Чаңгыс черге олурттунмас
Сагыжым шуут дөстүндүрбөс
Талыгырже чорук кылып
Далажып-ла турганзыг де!

Хайым чүрээм дыңзыг соп тур.
Канчап бөгүн өөрүвөс боор.
Совет черге төрүттүнгөн
Чолдуг чаштың адазы мен!

Амдыызында доругуп ал,
Алызында орууң ажык,
«Восток» мунгаш, айга барып,
Бодуң четкеш, кээр сен, кызым.

**ОДУ ЧАШТАЙ БЭЭРИ
ОЛ БЕ?**

Часкы кежээ
Чаның-биле кожа эртим.
Чүгө-ле ийик,
Чүрээм күжүр шимирт диди.

Чалар от дег
Чалыы чүрээм ханызынче
Орлан карааң
Оду чаштай бээри ол бе?

Борис ЧЮДЮК

АДАЛАРГА

Ады-сураа хадываан бол,
Хомудал чок ховар улус база турар.
Ачам күжүр ындыг кижиги:
Хомус, шооча, суугу дигеш, кылбазы чок.

Дөжү, маска, эгээ, дүрбүү...
Ховар чүүлдер — дуңзаа, мөңгүн анаа турар.
Дөстүнмес-даа, бир-ле чүүлдү
Холда туткан, топтап, суйбаан, кылган оорар.

Чонар-даштан шыдырааны
Уйгу-дүн чок орупканда, айлык четпес,
Чонуп, чазап, эгеп, дүрбүп,
Угулзалап, хоюглапкаш, хөлге типтер.

Кержек, балды тудупканда,
Септелгеде, школага тура чайлаар,
Кежигүн деп бедик атты
Сеткилиниң ханызындан хүлээп чораан.

Артык чүве сөглеведим,
Ол-ла хевээр бижип кагдым, чону билир.
Ажык-кончаа сүрүп көрбээн,
Ол-дег шевер адаларга тураскааттым.

ЧЕТТИРДИВИС

Қырган-авам кылыктыг-ла!
Шыпкыыр туткаш, уругларын сывыртай бээр.
Хырны тодуг, экти бүдүн,
Шырай-нүүрлүг чорзун дигеш ындыг күжүр.

Үлегер сөс, чечен чугаа...
Олутпайны оя шааптар, кымчы-дыр оң,
Үнген-кирген чону кайгаар:
«Ол дег чечен шуваганчы ховар» дижир.

Карангыдан турар чаңныг,
Дайгы-кыйгы, чагыг-сургаа... улажы-ла бээр.
Кадылары өглер туржук,
Дагда хойлар ону танааш эглип келир...

Қырган-авам кылыктыг бол,
Ажы-төлге авыралдыг ава чораан,
Кыпсынчыг дээн өскүстерге
Ачы-дузан чедирген сен, четтирдивис.

Доңгак ДЫРТЫК

ДЫҢЗЫГ ТУТКАШ, ХҮЛҮМЗҮРДҮ

Чайгы садка уран чүүлдүн көрүлдезин
Сагыш ханып, өөрүп, таалап көрүп ор мен.
Арны хүн дег, чоон чаштыг бир-ле кыстың
Айлаң-куш дег өткүт үнүн магадаан мен.

Катап оода чаңгыс көөр дээш, оюн соонда,
Хайынган чон аразындан тыппайн бардым.
Ол-ла хевээр болган-на чок кулаам орта
Оон үнү кыңгырткайнып дынналып кээр.

Чыккылама кыштың соогу киткеп турда,
Чылгым ээлчээнэрттирип кааш, суурга келдим.
Кожуунга боор шалыпчылар хуралынга
Колхозумдан мени база бар дээн болду.

Саанчы, башкы, эмчи, дашчы... ишчилернин
Санал-онаан кичээнгейлиг дыңнап ор мен.
«Сагыжым бе, дүжүм бе?»— деп кайгай бердим:
Санал берип, биез уруг туруп келди.

Ажыл-ишке арга-сүме кадып сөглөп,
Ажылынын дуржулгазын таныштырып,
Артык-тудуу бир-даа сөстөр бадырбайн,
Ораторзуг салып турда кайгап ор мен.

Кожавыста «Херел» совхоз ажылчыны,
Кожуунувус кырында дээн саанчынын

Адын билир, арнын көрбейн чораанымны
Ам кээп минниц, кончуумну деп бодап ор мен.

Залче дүшкеш, чаяан болуп, демги кызым,
Чанымда хос сандайда кээп саадапты.
Аймап-хөлзеп, эптиг сөстөр тыппайн ор мен.
Адым адааш, «силер бе?»— дээш, чазык көрдү.

Салдынган ол айтырыг мээ эки болду
(Шак ол өйде чапсар база болу берген)
— Часпадыңар, мени канчап билдинер?— деп,
Саат-даа чокка чугаа эреп айтырыптым.

— Хүндүткелдиг самбырага, солунга-даа
Хүлүмзүрөөн чурууңарны көргөн мен — дээш,
Каттырымзаан өде-чара чаньыг уруг
Катташкактыг карактарын чивеш кылды.

Хамык бодум эсти-хайлы бээр чазып
Харлыккан дег кезек тура чадаарда кээп,
«Таныжаал» дээш, дидим эвес, холум сундум,
Дадагал чок дыңзыг туткаш, хүлүмзүрдү.

Моңгуш ТАНОВ

ШИВИЖИГЕШ

Эрик черде шивижигеш!
Күскү арыг хөөлбекте
Хүлүмзүрүүн көрүп тур мен,
Эргим болгаш чоргаар-ла-дыр.

Чыдын чыттап магам ханмас
Сырый ногаан чажыңны мен
Айның мөңгүн дыргаа-биле
Аан кежээ дырап бээр мен.

«Хоозун сөстүг мегечи»— деп
Хорадава, шивижигеш.
Албан кээр мен. Хеймер карам
Адааң орта болчаан чүве.

ТУТКАН ИШКЕ ЧҮРЕК ЧОКТА...

Туткан ишке чүрек чокта,
Тура-сорук — өшкөн от-ла;
Чуртталганың мөңгө дириг
Чурумалын эскербес сен,
Чоннуң улуг үүлезинде
Чолдуг кежиниң оскунар сен.

КЫШКЫ ДҮНЕ

Кышкы дүңнүн чоорганы кылыннап кээп,
Кыштаг черниң девискээрин шуглавытты,
«Аалчы мени уткунар» деп, шугулдаанзыг,
Ажыг чывар аалды эргип, хөлзеп туру.

Баажылыг изиг бузун доюлдуруп,
Пашта быдаа педиледир хайнып туру,
Дулген эъттиң чаагай чыдын эскергензиг,
Дүндүктен ай сартык манап, харап келди.

Кырган кижиге оттун көзүн чүшкүрүп каап,
Кышкы дүне узун тоолун ыдып олур.
Улуг, биче улус чыылган, ылым-чылым,
Уран тоолдун сорунзазы хаара туткан.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

* * *

Кайда-чүде сылдыс кайгап,
Карам караан аңаа черле денневес мен.
Оду чайнаан чырык-даа бол,
Октаргайның сылдызы соок — чылыкпас мен.

Эргимимниң ээлдек-чымчак,
Эргелелдиг көрүжүндө оду кыпкан,
Каттыраңнаан карактары
Хайыралыг ынаан сөглөп, чүрээм чылдыр.

БИЧИИ ЧУРУКЧУ

Барыын сында бизеннернин
Баштарынче ашкан хүннүң
Херелдери чөөн сынга
Хээлер чуруп ойнай берди.

Бичии Чечек ону көргөш,
Каттырымзап ыңай болду,
Бийир, будук, саазын туткан
Катап база маңнап келди.

Саазыңга бийир бажы
Салдай аарак деггиледи.
Чаптанчыг чаш салааларның
Сайгыттары ээлгир-ле-дир.

Аажок дөмей эвес-даа бол,
Алдын хүннү чуруп ап-тыр.
Хүн дег күштүг, хүн дег чырык
Күзелин-не сөглөксээн боор.

МӨНГӨ ЧЫРЫК

Имиртиннеп кежээ дүштү,
Ильичиниң сайгылааны кыва берди,
Дээрде сылдыс меннээн ышкаш,
Дегийт чырып, ойнаан ышкаш чивецнешти.

Денге кыпкан ийи чырык
Дээрден, Черден караңгыже херел чажып,
Агарган даң хаяалааже
Аштырбас дээш чарыш салып чижип үндү.

Кара булут хайнып хөлзээш,
Каптагайны көжеге дег, дуглап алды.
Алды чырык — сылдыс чыры
Азып-тенип будалган боор — ис чок читти.

А Ильичиниң сайгылааны
Ада-чуртум кырын дургаар дески чайнап,
Бүргег, чаъстыг берге дивейн,
Бүзүрелдиг чырывышаан, мөңгө хып тур.

Куулар САРЫГ-ООЛ

УТНААН-НА БООР

Хоолаан шуурган соңгага кээп,
Байырлаан дег, хөлзеп туржук,
Қожаңнашкан бистер ийи
Маргыжып каап орган ийик бис.
Чуртталгага ийи салым
Судалдашпайн барган-даа бол,
Найыралдың хүлүмзүрүү
Назы билбейн артып калган.
Хандагайты көже бербээн —
Хадымарлап туру-ла боор.
Қарам уруг биезги дег,
Хандыр бодап олурганзыг.

ЭСКЕРИГ

Аккыр өгнүң чоогу-биле
Халдып эрте бербедиң бе?
Аржыыл чайып, соондува
Қаттырымзап турбадың бе?
Элезинде аъдың изи
Менче безин көрүнмедин.
Элезинде аъдың изи
Мени кый деп чыдып калчык.

Галина МУНЗУК

КАРГЫ ХЕМИМ ЭРИИН ОРТА

Қара чаштан сайзанактап ойнап өскен
Қаргы хемим эриин орта чедип келгеш,
Аржаан ышқаш кылаң арыг суун ижип,
Авамга дег эргеленип орғулаар мен.

Унун дургаар чокпак ногаан дыттар үнген
Угулза дег шөйлүп батқан төрөөн хемим
Амыдырал хөглүг ырын ырлаан ышқаш,
Аажок шапкын дүргектелдир агып чыдар.

Шапкын хемим каазын көрүп, сеткил ханып,
Чалы чүрээм өөрүшкүзү дойлуп келгеш,
Эрөөн шокар чечек үнген калбак шыктыг
Эрик орта мөгейгештиң чоруптар мен.

Александр ТАМБА-СЮРЮН

БАШТЫҢЧЫГА

Угаанныглар генийи, улуг башкым, ада Ленин!
Улус-чонга ачы-буян хайыранны алгап чор бис,
Улустарны күчү киирген чечээң чулуун ээп чор бис,
Уран сөстүг чогаалдарың ажып номчааш, ханып чор бис,
Кадыг-берге шөлүлгеге демир үжүүң холдан салбайн,
Хая-даш дег моондактарны буза казып, тулчуп турдун.
Ханныг халап дарлалындан чарлырының оруун айтып,
Хамык чонну баштап алгаш, демиселге сорук кирдин.
Дазылдары ирик пөш дег хаан чазаан ширбий шаптың —
Тайбын, Эрге, Хосталга, Иш — бүгү черде тиілеп туру.
Аас-кежии хаяаланган, чаңгыс бүле төрел чор бис.
Найыралдың, омак ырын чаңгыландыр ырлап чор бис.
Алдар адың, өткүт үнүң, сүрлүг күжүң мөңгежип тур:
Арыг ханың, изиг чүрээң бисте сиңген — өлүм чок бис.
Ада-чуртка коммунизм чечээн тарып, чурттап чор бис!
Ажыл-ижиң, эртем-билииң салгап алгаш тиілеп чор бис!

Салчак САРЫГ-ООЛ

БОРА-ТАЛЫМ

Болган-на чок ынаам-биле болчажы бээр,
Бора-Талым адаан орта бо-ла кээр мен.
Бөгүн база талым сеңээ чедип келгеш,
Бөкпек улуг хөлегенде оруп алдым.

Баарын куду шурап баткан Хемчик хемим
Байланнары менден дескеш арлы берди.
Алгыг, ногаан шыгың шылкан чечектерни
Арыг салгын хөлбеннедир эстедип тур.

Чылдар өттүр өөренип чорзумза-даа,
Шынчы чүрээм ынакшылы сени кагбаан.
Бүгү ботта аялга бооп сиңип калган,
Бүрүлериң шиилээн даажын дыңнап чордум.

Частып үнген анай-хаагың чаражы дег,
Чалыы-шыырак, хөглүг-омак назынымда,
Сарыым кыска эң-не баштай душкан черим,
Сагыжымга эргим-дир сен, ынак-тыр мен.

Салчак ТАМБА

САЯН ЧЕЧЭЭ

*Чурукчу Т. Е. Левертовскаяның
50 хар харлаанынга.*

Ягаан, кызыл, ак, көк, сарыг
Санап четпес хөй өң чечек
Саян чүртүм кеткен тону,
Чараш, коя каасталгазы.

Ынчалза-даа бир-ле чечек
Ындын чараш, өңү өшпес.
Чайын, кыжын, чазын, күзүн
Чараш, силии черле хуулбас.

Татьяна бир-ле катап
Бийир туткаш, хилиндиве
Ылавылап шыгаап-шыгаап,
Бир-ле дүрзү шыя каапкан.

Чоорту-чоорту шак ол дүрзү
Хевир кирип кел-ле чораан;
Соонда-соонда чараш уруг
Кеттинипкен, каттырыпкан.

Чараш кысты сиилбип чурааш,
«Саян чечээ» атты бергеш,
Делгелгеге кириптерге
Тергиин онза көстүр турган.

Тывам кызын хилиң пөске
Тыңгарып каан чурукчуну
Шүлүүм сөзү алгап турда,
Чүрээм дыка дывылады.

Биче-оол ДОЮНДУП

ХООР АЪТТЫГ БРИГАДИР

Кодан хою көктүг шыктын
Хорагай дег өңүн каастаан
Хоор аъттыг кадарчы эр
Хову шөлде шаап чору.
Доозуну буругайнып,
Доо баарды, көрүңерден: Карыма-дыр!

Адар данны мурнай тургаш,
Алаак иштин дүвүредир
Айыыр туткаш, сараат салган
Ажылчын эр булганып тур.
Хөпээн аңаа айыыр ишти —
Көңгүс чиик-тир, көрүңерден: Карыма-дыр!

Чалгааларны чемелей каап,
Шалыптарны мактай тыртып,
Малы дээштин карак кызып,
Маадыр ижин кылып чору.
Хып дээн чалы оолдарзыг,
Кырываан-даа, көрүңерден: Карыма-дыр!

ЫРЛАЖЫЫЛЫ

Чечектелип хөгжүп турар
Черивистин чараш каазын,
Алдын, мөңгүн эртинезин

Алдаржыдып ырлажыылы,
Хоюг үнүң
Хомусталдыр салам, сарыым!

Ыдык чурттун алдар-адын
Ырак айга чедирипкен
Маадырлыг чонувуска
Мактал тудуп ырлажыылы,
Эткир үнүң
Эгенмейн салам, сарыым!

Хоор чонуң келир үе —
Коммунизм бединдиве
Баштап алган чоруп оар
Партияны ырлажыылы,
Өткүт үнүң
Өйлевейн салам, сарыым!

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

ХААГЫМНЫҢ ЧЫЛГЫРЫҢДА

Улуг дагның шыпшыындан
Ужуктуруп бадар мен:
Қараам чажы ала-чайгаар
Харлыккаштың төктүп келир.

Оргу шөлге келгенимни
Орта черле эскербес мен.
— Корткаш, ыглап алдың бе?—деп,
Кочулаксаар оолдар бар.

Оларга мен, шыны херек,
Ол-ла дораан харыылаар мен:
— Хаагы чылгыр эвестерниң
Карак чажы кайын төктүр.

МЭЭҢ БЫЗААМ

Чайгы кыскыл элик ышкаш
Чараш шилги бызаалыг мен.
Бараанымны көрүп каапкаш.
Бажын чайып дешкилеп кээр.
Иези-ле көстүп келзе,
Бирде олче, бирде менче
Чаяннадыр басса-басса,
Бийир ышкаш кудуругун

Шавылдырлай асты каапкаш,
Иезинче куштадыптар.
Авазынга, мен-даа ышкаш,
Аттыг ынак бызаам-дыр ийн.

МООР ЧЫЧААН

Орук-биле чоруп орган
Оккур чычаан мөөй берген.
Шынап чүве, көдээ черге
Чырык хүндүс көргөн-дир мен.

«Чоруур чери багай бе?» дээш
Чооктан көрдүм: дески болду.
Олурганнар бөмбүк ышкаш,
Опаңайнып чоруур чорду.

Алгы-кышкы, корткан үннер
Арга-дашка чангыланды...
— Чүү болду, ындыг улус
Чүгө оруп алдыңар!— деп,
Кабинадан үвүргей баш
Халаш кылдыр бакылап кээп,
Кузовта кижилерже
Кускуннап каар ындыг чорду.

Орук-биле орта чорбас
Ол-бо ийинче аксымнай бээр,
Эмдик аът дег, аксы кадыг
Элдепейлиг чычаан болду.
Дески черге маннап ора,
Тенек аараан демир аътты
Шагдаа эштин кадыг холу
Шалбадапкаш, салбайн барды!..

Хертөк СЕРЭЭ

ХАЯДА ЧУРУМАЛ

Ханы, чарык тиглер кескен,
Калдар, мелдер хаажы хээлиг
Кыпкан хүнге арнын дөгөөн
Кырган чалым чанымда тур.

Дээрбектелген мыйыстарын
Демиселге чыда кылдыр
Адаанчыже аннып алган
Аргар-кошкар хыйыртап тур.

Анаа кошкар оон-даа сүрлүг,
Аткан ок дег аттыгып ор.
Каш-ла шурааш, дүрт-чак кылыр,
Хак-шок кылдыр сегиржип аар.

Ады, сураа биске четпээн
Ада-өгбе чурукчунуң
Күзөп кылган чаагай ижин
Хүндүледим, магададым.

Ураи, чечен сиилбикчинин
Амы-боду хайылза-даа,
Угаан, соруу — талантызы
Артканынга чоргаарландым.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ОЧЕРИТЕР

Күжүгөт САРЫГ

ВЕЖЭЭКИ СЫЛДЫСТАР

Чечен чугаа

«Монгуш Хажытович! Сенче Доржунун орнунга эш Серенмааны чоруттум. Хүлээп ал, кевин-херек чок шуугаазын үндүрө бербейн көр...».

Алексей Дайгирович саазынны демдеглел дептеринден ора тырткаш, Тамараже сунган:

— Чоруун чогуу, үүлөң бүтсүн, дуңмам. Эки ажилдаарыңны күзөп тур мен. Май-оолдун бригаданың трактор бөлүү ам Дөргүндө кур чер чарып турар болгай. Ынаар баар орукту билбес эвес сен.

Уругнун холун ол туткаш, Тамараже чаптаан-даа, шинчилээн-даа дег топтап көрүп турган. Тамара саазынны топтап көргөш, арны долбаннандыр кыза берген:

— Ынча дивезе кандыгыл, Алексей Дайгирович. Ооң херээ чүү боор.

— Чүнүң?

— «Кевин-херек чок шуугаазын» дээнинин аан.

Директор ужурлуг кылдыр хүлүмзүрөөн.

— Ажырбас. Май-оол — эки бригадир. Техниканы беш салаазы дег билир. А бодунуң аажызы шала доңгунзумаар кижги. Хоочун трактористи-даа, дидимнели албас чаа кижини-даа бир дөмөй көөр. Ажырбас, ынча деп каары ажил-херекке моондак болбас.

Ынчалза-даа Май-оолдун эн-не кошкак чүвези — ооң шүгүмчүлөлгө ынак эвези дээрзин директор чугаалаваан. «Комсомолчу прожекторнун» редколлегиязынга ажилдап турган болгаш, Серенмаа Май-оолдун ындызын кымдан-даа дээре билир. Чоокта чаа солунга «Баштайгы медээ» деп аттыг карикатура кирген чүве-дир. Ында Май-оол арны өскерли бер-

ген, бажынын дүгүн адыйтыпкан, доскаар чанында холдарын чада тудуп алган: «Соляркаңар кайда чүвөл?» деп, дүрзүнчүү сүргей алгырып турган.

Аңаа ооң боду-даа эвес, харын тракторист Доржу буруулуг кижиге. Тракторунга кывар чүүл кудуп ап тургаш, ол шланг ажыглаваан, а солярказы доскаар аксындан-даа, демир хумундан-даа дыка хөй каржып төгүлгөн, ооң изи ам-даа ында карарып үстели берген чытпышаан. Хамыкты мурнай ону тракториске харыыладыр ужурлуг турган болбайн аан. Ынчанмыже Доржу «Комсомолчу прожекторга» үргүлчү-ле караан чылчырыктадыр чырыттырып алган чоруур кижиге болгай. Ол аңаа чаңчыгып, пат-ла көгээреп калган, ынчангаш солун ооң адынга шүгүмчүлөлдиг чүүл чок үнүп келген болза, ол харын-даа «чүүден авыралдыг болган чоор» деп элдепсистер апарган.

А кывар чүүл-биле болган чорук шыырак, чугула херек. Дыңзыг сөстен сөглезе чогуур турган, ынчангаш бо удаада прожекторну бригадирниң бодунче углапкан чүве болбас ийикпе.

Оон ам чүү боор! Бригадир ону көрүп каан дораан-на бодунуң мотоциклинге олурупкаш, директорунуң кабинеди кайы сен дээш, кара маң-биле халдып чедип келген:

— Кижиге балдырлаан, боларың! Халаңар, халаңар, ажылдан бо дораан дүжүрүңер! Болзун бо!

— Изигленме — деп, ону директор оожургаткан.— Доржуну бис материал талазы-биле ялалаптар бис. А бригадир база-ла харыылаар ышкажыгай...

— Четтирдим, эжим директор! Материалыңар-биле беш-даа катап ялалап туруңар, а өскениң богунга кижиге бо-раваңар!

Оон Май-оол Тамараже түре көргөш:

— Билир мен! Бо-ла бүгүнү бо үүлгедип турар, харын! Ынчап турзуннар, моон сонгаар көржү-ле бээр бис ыйнаан — деп ажынып чугаалаан.

— Бо чоону бердиң! Шүгүмчүлөл боогдаар мен деп бе?! Шенеп көр, харын! Ана ыйба дег хадый бээр сен, күжүрүм! — деп, Алексей Дайгирович чугаалап четтикпейн турда-ла, Май-оол кабинеттен үнө халаан, директор ооң соондан алгырып чыдып калган болгаш Серенмаа Дөргүн уунче караңнадып ыңай болган мотоциклдин чүглө доозунун соңгадап көрүп туруп калган...

Ам Серенмаа тракторга ажылдаары-биле ооң бригаданын трактор бөлүүнчө басып орган. База бир, ээлчеглиг үүлгединиң уьжун Доржуну трактордан дүжүргөш, мастерскаяже чорудупкан турган.

Тамараның артында каңгыр-конгур дээн-не чүве бар, — терге болган. Кызыл-доруг аътты көк майкалыг оол башка-

рып, терге кырында буттарын хере баскаш турупкан, моожазын чайып чораан. Шала аткаар, ийи кылаңнааш бидон сава чанында шуугай хааржакта сандайланып алган кыс олурган. Шеңне чечектери чуруп каан ногаан торгу аржыыл ооң арнын изиг хүнден хөлөгелеп чораан. Уругну Тамара таныыр, ынчанмыже ооң адын билбес болган. Уруг Тамараны кый дээн. Тамараның бригадаже бар чоруурун билгеш, тергеге олуруптарын ол чалаан.

— Силерни Тамара дээр ийик бе, радистеп турар сен ала, эжим?

— Радистеп турган мен, Тамара дижир-ле харын.

— Мени Ефросиня Сойзаң дээр.

— «Эпросине...» Мегелей бербе даан. Сени Фроська дижир ийик чоп!— деп, оол хая көрнүп келгеш, чугаалаан.

— Ко-лька! Моон сонгаар совхоз төвүнче эдертпес мен. Дыннай-дыр сен бе? Чаңгыс-даа эдертпес мен, кырым сынар.

— Бодун дилей-ле бээр болгай сен. Шынын-даа сөглээрге, мени сен эдертип чоруур эвес сен, харын мээң тергемде олуруп алган бодун-на мени эдерип чоруур-дур сен.

Фроська ооң чугаазын херекке ап дыңнаваан.

— Май-оол даргаа баарың ол бе? Директорнуң сөзүн дыңнадыр дээш бе, азы анаа-ла бот дугайтыр бе, эжим?

Тамара трактор бөлүүнге барып, Доржунуң орнунга чер чарып ажылдар болганын чугаалаан.

— Ой, бодадым-даа — дээш, Фроська хөглүг каттырган, оон Тамараже база катап көрүнгөш, чугаалаан:— Монгуш Хажытович эндевейн турган ышкажыл. «Оода-ла радист Тамараны бээр чорутпастар болза. Шак бо уруглар-биле кижичерле халаптан ыравас ыйнаан» деп олурар чоржук.

Кевин-херек чок чүве шуугап кааптым эвес ыйнаан деп эпчосуна бергеш, Фроська ыттавайн барган. Оон Тамараның кулаанга чоокшулап чедип келгеш, мынча дээн:

— Мээң чулчураан чүвемни аңаа черле чугаалавайн көрүнер. Черле өршээ, эжим. Монгуш Хажытович шыңгыы кижичи боор, аажок-ла шыңгыы! Бичии-ле чүве сагыжынга кирбейн барза, кара булут дег, бүргей бээр. Ындыг-даа болза, аңаа шуптувус ынак бис, трактористер ону кончуг хүндүлээр болдур ийин. Эш Май-оол деп безин адавастар. Чүгле «Монгуш Хажытович, Монгуш Хажытович!» дижирлер.

Ооң соонда Фроська ыттавайн барган. Ооң өөрүшкүлүг арны боданганзыг шырай кире берген. Элээн ыт чок олургаш, тергеде өөрлүг чоруурун уттулкан-даа ышкаш, чинге суук үн-биле ырай берген:

Ой, цветет калина
В поле у ручья,
Парня молодого
полюбила я...

— А бистин Доржувустун чүү чүвеге баглажы бергенин билир силер бе?— дээш, Фроська база-ла дызыладыр чугаалай берген. — Ынакшылга алыскан ышкажыл, эжим, уруглар садында кижизидикчи уругга. А оозу Доржуга база-ла ынакшаан. Кайызы-даа бирээзи чокка ангы чурттай албас апарган. Доржузу ховуга ажилдап турда, демгизи бо-ла чеде бээр. Бурунгу хүн Монгуш Хажытович ооң шөлүнгө чеде бээрге, трактору Дөргүн кыдыында турар, а Доржу чок болган-дыр. Май-оол дарга Дөргүнче оожум басып кире бээрге, дооза-ла ында ойнап турган. Бичии уругларны дээрбектей четкеш, уруг долгандыр кылаштаан, а Доржу ооң ортузунда адыш часкап чоруп турган. «Сен, Сергей, чаңгыс сезоннуң хүлээлгезин алган ийик сен бе, азы ийиниң ийикпе?» деп, Май-оол дарга айтырган. Демгизи ыядып човаанындан ыттаар чүве тыппайн, кезек ангадай берген тургаш: «Кайыын ийи сезон боор, Монгуш Хажытович, чаңгыс-ла болгай» дээн. «Шупту улус ийи норма дээш ажилдап турар, а сен мында серииттенип басып турар де! Шөлден доп-дораан чоруп чор! Хоорайга барып кожаннажып тургуланар!» дээш, Доржу хөөкүйнү чорудупкан ышкажыл. Сергейни кээргеп, кээргевейн канчаарыл, ол дөмей-ле ажилдаар болгай. А ол күжүр уругга-ла кончуг эпчок, чованчыг болган дивес сен бе!— дээш, Фроська улуг тынган.

Чымчак салгын бир шөлден өске шөлче чалгып, тараанын сып бүрүзүн, өң-баазын чечектерни, оыт-сигенни сагланнадыр суйбап, сорук киир киискидип, эргеледип чоруп турар. Тараа-тарааның аразы-биле дыйлаңайнып шөйүлгөн шак ол оруктап аныяк кижилерниң ам чоруп олуары бо.

— Бистин турлаавыс дуу ол көстүп тур, Тамара — дээш, Фроська Дөргүн бажында ийи-үш-хире ак бажыңче айыткан. Ооң ындында даг эдээ, бүүрелчиннер аразы черлерни кара тевис кылдыр андарып каапкан болган.— Бо дээрге шаанда кажан-даа андазын бизи шыя тыртып көрбээн кур черлер-дир ийин. Довураа үстелчек кара чер, тарааның дүжүдү-даа кезжээ-ле боор. Хүннээректиг ындыг черге кукуруза тарыза онза-ла үнер боор.

Турлагда кым-даа көзүлбес — шупту ажилда. Сөөртүрүнгө эптиг кылдыр шанакталчак ийи чудук кырында тургускан вагончугаш чанынга кээп доктааганнар. — Фроськаның аышчем белеткээр, аяк-сава салыр болгаш бодунуң чурттаар бажыңы ол чүве-дир. Элээн ырак кожа-кожа салгылааш, брезент-биле шып каан демир доскаарлар бар. Ооң чанында бир трактор турган. «Мээң ажилдаар машинам бо-ла боор»— деп, Тамара бодап каан.

Тамара Фроськаның тергеден продуктулар дүжүреринге дузалашкан. Оон бажыңнарның бирээзин бакылай бээрге, топчаан кырында бир кижин удуп чыткан, Фроська Тамараже

көрүнгөш, айтыр салаазын «оожум-оожум, ынаар кирбе» дээн-зиг, эриниң чоогунга кожайтыр тудуп алган, бут баштап чүгүрүп келгөш, сымыранган.

— Бичелдей-дир, удуп чыдыр! Ийи ээлчегни улаштыр ажылдаан кижиге, Доржунуун база, бодунуун база. Дыштанып алзын. Ооң-биле кады ажылдаар сен ыйнаан. Эки оол чүвө. Ээлиг амытан болдур ийин — дээш, Фроська хүлүмзүрүй аарак, холу-биле бодунун хөрөөнчө айыткаш, караан баскан. Тамара билип каан.

Оон Фроська өске чүнү-даа чугаалавайн, паш-савазын барып кангыратпышаан, даштын одагда ажын-чемин белеткей берген.

Тамара хамык чүвени дөгере көрүп четтикпейн турда-ла, Фроськаның үнү үнгөн:

— Чемненип ал, Тамарам — деп, ол база-ла сымыраны аарак чугаалаан. Мээң аяк-савам шупту улуска хары угда чедишпес кижиге боор мен. Олар ам дораан чедип келир деп баардылар.

Шыргай будуктарлыг аныяк хадынның хөлөгезинде клеенка чадыглыг, он ажыг кижиге олурултар хире узун стол кырында ак-демир тавактарда борщ мүннү куткаш, оларның кырындан база ындыг тавактар-биле какпактагылап каан, Фроська шопулактарын, эргим аалчылар хүлээп алырынга белеткенген-даа чүвө ышкаш, аажок кызымаккайы-биле кылайтыр чүлгөн турган.

— Ажылдаарында берге-ле боор. Хилинчектенир чадавас сен — деп чугаалааш, ол улуг тынган.

— Чүгө?

— Көре-ле бергей сен аан. Машина дээр бе ону? Кырган чүвө болбаспе. Терге кожуп алгаш, сүт, суг сөөртсе-ле, оон чолу ол. Доржу ону ажылдадыр дээш долгай бергенде, ону көөрү безин коргунчуг, харын эгенчиг-даа, шупту боду суг дер дүжер-ле болгай. А мотору диригейни бергенде, ону кижиге соксадып безин күш четпес! Чо-ок, ол тракторнун кырынга олулар деп-даа бодава! — деп, Фроська сүмелзэн.

— Ындыг кегжиргей чөнүк чүвө-биле ажылдай албас мен, өске трактордан беринер деп, Монгуш Хажытовичиге шуут-ла чугаалааның дээр.

Ыт-шимээн, чугаалар дыңналган. Фроська «Келдилер-ле!» деп чугаалап четтикпейн олурда-ла, трактористер бо келген.

Тамараны бир дугаарында Ооржак Тевер-оол эскере тыртып каан. Ол көрүп туруп-туруп, айтыр салааларының арты-биле карактарын чоткаш, угааны өскерли берген чүвө дег, бир ийинче тендирий берген.

— Ой, оолдар! Дүжүм бе, мени тудунар! — деп, оол алгы-

ра каапкан.— Бистин солярка-биле суггартынган ыдыктыг черивисте хүндүлүг радистин чүгле үнү эвес, харын боду-даа моорлап келген ышкаш чүзүл? Э — эй, трактористер! Тудунар, силгинер, көдүрүнер, ураа!

Шупту-ла каткы-хөглүү-биле Тамарада келген. Хамыктын мурунунда Тевер-оол, парад баштаан генералзыг, базып, оң холун бөргүнүн ийинде ёзулай тудуп алган чоруп орган.

Ынчанмыже бригадирни көре тыртып кааш, Тевер-оол холун хенертен салып бадырыпкаш, Тамарага анаа-ла чүректин ханызындан өөрүшкүлүг, ээлдек-чазадак кылаштап чедип келгеш, оң холун туткан.

— Сеңээ байыр, Тамара! Чүү болду? Радиоңар үрелип каарга, бодуң ховулар кезип чоруурун ол бе?

Кадыр кара салы чаагын бүргей берген, боткур шыырак күдер арынныг Май-оол суглуг доскаар чанынга барып чунуп алгаш, Фроськаның ап берген аржыылы-биле чоттунмушаан, Тамарага кылаштап чеде бергеш, оң холун туткаш, столче углай базыпкан.

— А-а, радист келген ышкакжыл. Чемнендиңер бе?— деп, ол айтырган.

— Ийе, чемнендим.

— А бис чемненмээн болгай бис. Олургулаптынар, оолдар! Силер корреспондентилеп чор силер бе, ыңар?— дээш, Май-оол Тамараның бажындан куду көргеш, карааның уун оок чиик майыктааш идиктеринде доктааткан. «Шүгүмчүлеткен соонда чүрээ ам-даа саргып чоруур-дур ийин моон» деп, Тамара бодап олурган.

— Ажылдаар дээш келдим, Монгуш Хажытович — деп, Тамара оожум харыылаан.— Мени бо черге ажылдаар кылдыр чорутту.

Трактористер шопулактарын туткулап алган, бот-боттарыныче көржүп каап олурганнар, а Май-оол, бодунга чүү-даа хамаарышпас дээнзиг, тавакта боршту кызып-кызып аартай берген. Чүгле таваа куруглай берген соонда:

— Томуйлалыңар кайыңарам — дээш, холун сунган.

«Директорнун бижээн чагаазын көргүзөр бе, көргүспес бе?—деп, Тамара боданган.— Чок, манааны дээр».

— Менээ томуйлал бижик бербээн, Монгуш Хажытович. Директор чугаалаарга-ла чорупкан мен...

— Че, ындыг-ла ыйнаан. Директорнун сөглээнинге бүзүрээр апаар.

Дүштеки чемненилге доозулгуже чедир ол чаңгыс-даа сөс сөглөвээн. Чүгле столдан туруп келгеш, Май-оол мынча диген:

— Че, ам канчаар, эш Серенмаа, сонгаарладып чылзып

тургаш, чоорул. Силерниң тракторунар дуу ол-дур, таныжып алыңар...

Тамара машинаже базыпкан.

— Амырадың аа, Тамарка!— деп, Ооржак Тевер-оол баштактанган. Ол база-ла машинага чедип келгеш, илчирбезинче идии-биле тепкен.

— Машина эвес, араатан болбазыкпе? Ажырбас оң, шыраа шымбай чүве — дээш, машинаны ол ажылдадыр дей берген.

— Болгаан, Тевер-оол!— деп, хенертен Май-оол дужааган.— Сени кым-даа дилевейн тур. Ам ээлиг апарган машина ышкажыл.

Тамара хөйлеңин тракторист олудунга салып кааш, машинаны ажылдаткан. Мотор ажылдаваан. Адак сөөлүндө, мотор «азыра» каапкаш, оожум диригейнип эгелей берген.

— Көрүңер даан, оолдар!— деп, бир тракторист алгырган.— Доржудан-даа дүрген хөдөлдирипти! Ажылдап болур-дур...

— Оозун көргей-ле бис — деп, Май-оол шыңгы чугаалааш, шимчедикчиниң ажылдаарын кезек дыңнаалап тура, айтырган:— Че, моторнуң ажылдаары кандыг-дыр? Анаадыр бе?

Тамара блокче ээгип чеде бергеш, цилиндр бүрүзүнүн ажылдаарын кичээнгейлиг дыңнаалаан. Цилиндрде бир-ле дынналыр-дынналбас өске дааш бар болган.

— Хуваакчы механизмде-дир — деп, бүзүрел чок харыялаан.

— Кошкак-тыр сен. Қазырылыг үш. Шимчедикчиниң бүгү ажылында хуваакчы механизмниң системазы нарын болур чоор.

Тамара база катап дыңнаалаан.

— Үнүдүрер клапанның хозу арай биче-даа ышкаш, оон ыңай...

— Қайы цилиндрде?

— Үш дугаар.

— Шын эвес!

— Эх, Тамарка, күжүр Тамарам!— дээш, Опал-Комбу бажын чайгаан.— Чүге-ле трактористээр дей бергениң ол, ат болур дей бердиң! Радиобудқанга дыңнаалап олурган болзуңза! Арыг-даа, шевергин-даа болбас бе... амыр-ла болгай. Туралаан-на бригадирлер-биле чугаалажыр, туралаваза, душтукпайны келдиртип алыр.

Трактористер каттырышкан, а Тамара кабинаже кире халаан. Май-оол кывар-чүүл курлавырын хынап көргөш, ооң-биле кожолаштыр олурупкан.

— Алды дугаар шөлче — деп, ол дужааган.

Алды дугаар шөл шоолуг ырак эвес болган. Ол дээрге арай дөжүлдүр үнгөн чеден хире гектар калбак, дең кезиин андарып каан чер.

Караш-даа дээр чүве чок. Андарган чер кыдыында чүгле кан андазын хүнге кылаңайнып чыткан.

Май-оол ыт чок олурган. Тамара тракторун эггеш, андазынын кошкаш, ширикти андара каап чоруптарга, Май-оол андарылганын ханызын хемчээп көргөш, кабинаже база каттап үнө халып келгеш, алгырган:

— Бо хире кылдыр-ла чарар сен!— дээш, сантиметрлиг шугумун көргүскөш, ол дүже халаан.

Тракторга чааскаан артып калгаш, Тамара өөрээнинден чиик-чиик, тынган. Кырган трактор торлуш чокка чүктүп чоруп турган. Кестинген шириктер дилиндек-дилиндээ-биле андарлып чыдып, карарып көстүр, шыктыг чер эртиг санында-ла улам калбарып бар чыткан.

Элээн үе эрткен. Мотор бүүш! дээш, хенертен ыржым барган. «Ында онза чүү деп! Арай эпчок кылыптым ыйнаан, ажылдады шаап-ла алгай мен» кылдыр бодааш, Тамара кабинадан дүже халаан.

Машинаны ажылдаткан — сураг: чүгле «чөдүрүп», «бышкырып», «азырып» каар-ла мындыг болган. Тамара от системазын-даа, аккумуляторну-даа, свечкаларны-даа чушкаан, көргөн, кывар-чүүл беришкинин хынап, хоорзаларны-даа оон-моон арны дыңзыккыже үргүлээн, машинанын алдында ийи-үш катап союп үңгөп эрткен-даа — тып-ла чадаан. «Чүү болган чоор?» деп, алаң кайгап, падын барап-ла турган...

Үе-шаг болганда, бригадир чедип келген. Тракторну долгандыр кылаштааш, тапталдыр базып каапкан шириктерже көрүп, хүлүмзүрүп тургаш, моторну көрө берген.

— Чүл моонар? Дыштанып турарывыс бо бе?

Моторну ол ажылдадыр деп оралдашкан, база-ла чүве бүтпээн. Май-оол сыгыра каапкаш, бөргүн чушкуузунче чылызы идипкеш, Тамараже көргөн.

— Кандыг тракторист дээрил силерни? Машинаны болур чогууру-биле база билбес-тир силер — дээш, ол хаваан дүйүпкөн.— Ынчаарга ам, эш Серенмаа, чоруй барыңар, база каттап барып чемненип алыңар.

Тамара сиригейни берген. Чүү-даа болур болза, ол ооң черле ынча дей бээрин бодаваан. «Ол чугаанын утказы чүл? Мени совхоз төвүнче чорудуптар дей бербээн бе?» Ооң демгизинден-даа артык шыңгыы үнү база катап дыңналган:

— Мээң дужаалымны бригадага бүгү кижилер күүседип турар чүве. Чоруй барыңар!— Оон арай чымчадыр:— Удавас чедө бээр мен — деп чугаалаан.

Тамара хөйленип туткаш, чүнү-даа сөглевейн, орукче үн-

дүр кылаштапкан. Алды дугаар шөлден ол ындыг янзы-биле ээп чанар деп черле бодаваан. Фроська Тамараның мунгараан арнын көрүп кааш:

— Чүү болду? Канчап бардыңар?— деп кайгап айтырган. Тамара эктин кыскаш, эжик бозагазынга олурупкан.

— Чорудулту... А чүге чорудупканының ужурун билбес мен.

— Элчок сөс сөглөптинер бе? Монгуш Хажытовичинин аажызын чугаалап берген-не болгай мен. Чаңгыс-даа удур сөс дыңнаар эвес.

— Машина ажилдадып шыдавазымга, ол чедип келгеш, сыгыра каапкан соонда, «Чоруй барыңар» диди-ле.

— Кай ынча диди бе? Че, ынчаарга ам силерге адааргавас-тыр мен. Доржуну база ынчалды чоп! Монгуш Хажытович ону шөлден ойладыпкан болгай...

Тамара кайнаар-даа баар, чүнү-даа кылыр аайын тыппаан. Фроськаның кежээки чем кылырынга дузалашкан, оон ыңай кылыр ажыл тывылбаан, ынчангаш бозага кырынга мырыңай кежээге кири олурган.

Май-оол хүн ажып турда келген. Ол чоокшулап кел чорда, Тамара бүдүү көрүп олурган: оон арнында демги шыңгызы чок-болган.

— А мен сени демин-не совхозче чоруй барган кылдыр бодадым — деп, ол чугаалаан.

«Ол чүү дээри ол моон? Директорнун адынга чагаа бижип тудускаш, «Ам чана бер, кымга-даа хомудава дээр-ле ыйнаан бо» деп, Тамара бодаан.

А Май-оол бозага кырынга Тамара-биле кожаландыр олуруп алгаш, бөргүнүң иштинден хавы үлдүрөп калган «Байкал» уштуп эккелген.

— Чоп мунгаргай сен? Маңаа турар хөңнүңер чок-тур бе?

Тамараның карактарының чаштары борбаңайнып бадып турган.

— Мени совхоз төвүнче дедир чорудуптар силер бе?— деп, ол ишкирникпишаан, дыңналыр-дыңналбас хире, оожум айтырган.— Чугаалаңарам, Монгуш Хажытович, тракторнун чүзү канчап барган-дыр? Мен чоп ону ажилдадып шыдавааным ол?

Бригадир бичии олургаш, харыылаан:

— Мен база-ла баштай тыппайн, тракторнун адаа-биле союп эртип турдум. Свечаның электроду өрттенип калган болду.

Май-оол сереңги диленип, карманнарын үженген, ынчалза-даа от чок болган. Оон тургаш, вагончугашче кирген. Оортан холунда комбинезон тудуп алган чедип келген.

— Сеңээ арай улугзумаар боор, бир, ийи хүн кедип ажылдаар сен, оон солуп бээр бис — дээш, Тамараже сунган.

Чүвени ынчаар эргиле бээр деп ол черле бодаваан. Тама-
ра бозагадан тургаш, шуут-ла шөлче базып чорупкан.

Кара-көк дээрде кежээкиниң шолбаны үнүп келген. Аңаа
чаа сылдыстар немежип, көвүдезе-көвүдезе, чашкан тараа дег
апарган. А ол сылдыстар-биле чаржалаштыр черниң шуут-ла
кырында ийи чидиг сылдыс хып чораан. Олар чаңгыс черге
турбайн, шимчеп бар-ла, бар-ла чорааннар.

Монгуш ДОРЖУ

ДАЙЫННЫГ КИНО КӨРГӨШ...

Новелла

Ынчан Москва чанынга бир колхозка шефтеп турган бис. Ийи чүс ажыг бажыңныг, улуг эвес колхоз чүве ийин. Оок чоогунга сизген сарааттап турган бис.

Курузувусту ийи бригада кылдыр үскеш, ийи аңгы колхозче октапканнар. Бистиң мында келгенивис бо. Он ийи эр — он ийи аңгы сөөк интернационалчы бригада. Бистерни үш-үш кылдыр колхозчулар бажыңнарынче үлеп кагган. Хонар, дүжер черлеривис ол.

Кино, танцы хаая болгулаар. Аныяктар ховар. Өөреникчилери өөренип, ажылдаары ажылдап, хоорайже чорупканнар болганнар. Элээн каш кызыжактар бар. Бистиң дөспөс оолдарывыстың кайы-бирээзи-ле кандыг-бир кыс-биле ужуражы берген болза, авазы дораан-на уруун кый деп апаар. Мында кызыжактарны иелери хайгаарап турарлар. Субботаларда хоорайдан кээп турар кыстар-биле таптыг хөөрежирин дугурушкалар бис...

Бис үш эжишкилер: Кавказ чурттуг Ахмат, Сонгу чүктүн Геназы, Ак-көк Тывадан мен, Матрена угбайның бажыңында бис. Матрена угбай дээрге, бежен хар ажа берген, кырлан думчуктук, арын-шырайы болган чок-ла хуулар, шаңгыр карактарлыг, чугаакыры аажок кадай чүве ийин. Баштай келгенивис кежээ-ле, бистиң шуптувустуң хар-назынывыстан эгелээш, душтуктарывыска чедир ол «байысаап» каапкан.

Бир-ле кежээ, клубка чаа кино болур апарган, Матрена угбавысты чаладывыс.

— Чок, оолдар. Мен барбас мен. Боттарыңар барып көрүнер — дидир.

— Чүге, угбай? — деп, Ахмат айтырды.

— Ынчаар болзунарза, хомудай бээр бис — деп, Гена улашты.

— Солун кино дижир-дир — деп, өөрүмге мен ушкаштым.

— А дайынныг бе?

— Та. Оозун билбедивис — деп, Ахмат шала тулуксады.

— Дайынныг болза, херек чок. Дайынныг кино көөр хөң-нүм чок — дээш, угбавыс улуг тынды.

— Чүге? Чүге? — дижиривис соксай берген, алаң кайгап манап тур бис.

— Че, мындыг-дыр, оолдар. Дайынныг болза көрбес мен. Көргөн улус бар боор — айтыраалыңар.

Клубка келиривиске, журнал эгелей берген болду. Айтырар кижиде-даа тыппадывыс. Кино-даа эгеледи.

Тайбың хоорай оттуп келген.

Кижилерниң арын-шырайында өөрүшкү. Ажыл-ишче шуужуп турлар.

Чечек-чимис эртенги салгынга өпейледип, кижилерге мөңгө аас-кежин күзеп турганнарзыг-даа...

Хенертен самолеттар даажы дыңналган соонда, аяс, ак-көк дээрден коргулчун октар чаап, бомбалар улай-улай дүшкүлээр!...

Тайбың хоорай сандараан. Ында, мында ыы-сыы, алгыкышкы, өлгөн кижилер... Каас-чараш чечектер-даа ханга, до-вурок-доозунга борашкан. Бир-ле херээжен ылым чаш уруун тудуп алган бар-ла шаа-биле алгырып, дуза дилеп турар... База бир динмирээшкин — демги херээжен-даа, чаш төл-даа дээрже ужуп, черже кире берген-не чүве...

— Ол-дур! Ол-дур! Дузалажыңар! — дээш, Матрена угбавыс тура халып келди.

— Олуруп көрүңер — деп, Гена аймап чугаалады.

— Хоорай-даа, кижилер-даа чок! Өлгөн! — дээш, угбавыс чоңаада ужулбас аржыылын ушта соп алган, ийи холдап уштаан, кышкырып тур.

— Оожургап көрүңерем — деп, артывыста бир эр дилей-дир.

Ол аразында кино үстү берди. Ында-мында шүжүлөшкөн херээжен кижилерниң ыяңгылыг, човууртаанзыг үннери дыңналыр...

— Чорууйн, оолдар — дээш, угбавыс эжикче углапты. Бис база-ла үнүптүвүс.

Бажыңга чедир чүнү-даа чугаалашпадывыс.

— Каям, кымда таакпы чор, оолдар — деп, угбавыс ам-даа сирилевишаан, чугаалай-дыр.

Узун, хоюг ышчыгаштарны таваар үрбүшаан, хоода чуруктарже бодамчалыг көрүп ора, чугаалап үндү:

— Дуу ол, кара салдыг матрос мээн ашаам-дыр. Дайыңга өлгөн. Ооң чанында олурар оглум-дур. Мырыңай Берлинге

өлүрткен. А ооң адаанда уруум Надя. Ону холумга тудуп алгаш тура, бо суурга дүшкен бомбаларны көрүп, дайыннын бүгү-ле бергелерин чүктеп эрттим...

Угбавыс ажып бар чораан хүннүн соонче соңга өттүр көрүп олур. Ооң херелдери чылыын, чырыын ам-даа черже чашпышаан. Ооң уруу Надяның болгаш бистиң интернационалчы бригадавыстың чырык хүнүн кандыг-даа кылын кара булуттарлыг шуурган дуглап шыдавас. Амыдыралдың маңын чүү-даа доктаады албас. Акы-дуңмалышкы чоннуң чаңгыс аай соруун чүү-даа сый шаап шыдавас.

* * *

Өөредилге чылы караш дээн. Дыштанылганы аалымга эртирип, хостуг шактарымны үргүлчү-ле библиотекага чарыгдап турдум.

Бистийинден үш бажың ажылдыр бажында чаа чурттакчылар кээп олурупкан чораан. Элээн улуг дарга кижиниң өг-бүлези. Олар Мергенмаа дээр уруглуг. Оозу үргүлчү-ле библиотекага келир. Аңаа ооң-биле таныжы шаап алган мен.

Мергенмаа чараш-даа уруг болган. Ындыг-даа бол, кижиниң даштыкы чаражы чеже-даа хире болза, «шай хайындырып ижер эвес» дээш, сагыш-сеткилинче шоглаар чаңчылым ынчан база хайныгып келген. Бир-ле катап Мергенмаа-биле хөөрежиксей берген мен.

— Номнар номчууруңар кончуг-дур аа, дунмам?

— Номчуур-ла мен. Бо библиотекада номнар эвээш-тир.

— Ховар номнар харын мында ышкажыл.

— Кандыг?

— Улуг хоорайларга тывылбас аан.

— Ынчаарга, меңээ бир номдан шилип бериңерем.

— Кандыг? Совет чогаалчының бе? Даштыкы бе?

— Силерниң шилип бергениңерни-ле номчуур мен.

— «Анна Каренинаны» номчаан силер бе?

— Совет бе, даштыкы бе? (Шенеп айтырган боор).

— Лев Толстойнуң аан?

— Чок. Ону номчуп көрейн.

Уругга номну тутсуп бээримге, кезек боданып олура, айтыра-дыр:

— Москвада кандыг танцылар теп турарыл?

— Янзы-бүрү.

— Твист, чарльстон сугларны бе?

— Оларны база.

— Бистиң клувувуска ындыг танцылар тептер болза, доораан-на хана солунга чыпшыр шаап каар.

— Орта, культурулуу-биле ойнавайн, «курлуп, дамын» туруп бээр силер ыйнаан?

— Кижн бүрүзү-ле бодунуу-биле тевер улус-ла бол-гай бис.

— Бөгүн кино болур ирги бе?

— Ийе.

— Көөр силер бе?

— Чугаажок.

— Мен база...

* * *

Аскыр өөрү кезек чылгы келгеш, алаак черни тепсепкен-зиг, кезек куу чаъс куда кааптарга, хемниң кырынга чүзүн-бүрүн хээлиг кожаа-челээш көстүп келди.

Шүлүк бижип эгелей берген шаамда, шак-ла ындыг челээшти клазымда бир уругнуң хоюг кара чаштарынга кончуг-ла баглаксап чораан мен ийин — деп, боданмышаан, клубка чедип келдим.

Мергенмааны көөрүмге, үнген кижиден-не айтырган тур:

— Дайынныг-дыр бе?

— Чок.

— Шпионнуг тур бе?

— Чок.

— Ынчаарга, хей кино ышказыл!...

* * *

Солуну кончуг кинокомедия-даа доозулду.

Орук ара Мергенмаадан айтырдым:

— Че, кандыг-дыр?

— Солун-на-дыр.

— Дайынныг деп бодадыңар бе?

— Ийе. Дайынныг, шпионнуг киноларга ынак кижн мен.

— Чүгө?

— Солун боорга.

— Дайында солун чүү боор. Дайын биле шпион чарылбас дайзыннар ышказыл. Дайынныг киноларга хөңнүм чок — деп, Матрена угбайны өттүндүм.

— Ынчаарга дайынныг киноларны чүгө үндүрүп турар чүвөл?

— Дайын кажан-даа болбазын дээш, делегейге чангыс-даа херээжен кижн дулгуяк артпазын дээш, чангыс-даа төл өскүс артпазын дээш, чырык черниң кырын хан-чин, өрт, ыш боравазын дээш! Дайынныг кинолар дээрге — дайынга удур кинолар-дыр — дээш, Москва чанынга бир суурга Матрена угбайның амыдыралын Мергенмаага бирден бирээ чокка чу-гаалап бердим...

Уруг кезек ыт чок, таваар базып ора, эргелиг каракта-ры-биле чымчаннады шонмушаан, дилей-дир:

— Институтче экзамен дужаап чоруурум ол-дур. Чамдык эртемнерге меңээ дузалажып көрүңер аа.

— Шыдаар-ла шаам-биле дузалажыр мен.

* * *

Сылдыстар кылаң дээрде оттуг чечектер ышкаш апаргылаан, чивеңейнип турлар. Чедишкен ай, даарта силерге бараан болур аяс хүннү чалап эккээйн дээнзиг, бедик сыннын кырында калгып чор. Мергенмаа биле бис, чырык черге дайынны үндүрбес, аңаа согуг кылдыр өөренип, чурттаар бис джиб даңгыраглашканзыг, чалыы эгиннеривис чоокшулажы бергилээн чанып олурган бис.

ИЙИ БАЖЫН

Тоожудан үзүндү

«Партиянын XXII съездизи» аттыг колхозтуң төвү Көк-Терек суурда сес чыл школазынга төрөөн дыл болгаш чечен чогаал башкылаар томуйлал алгаш, Долгармаа Кончук августуң сөөлгү хүннериниң бирээзинде аңаа чедип келген.

Школага чаа башкыны бешки класстың удуртукчузу кылдыр база быжыглап каан. Ынчангаш кичээлдер эгелээринге чедир суурда чурттап турар өөреникчилерниң бажың-балгатарынга барып, оларның боттары-биле, ада-иелери-биле, амыдырал-чуртталгазы-биле баш удур таныжар деп шиитпирлеп алган. Школа директорунуң болгаш эрткен чылын дөрткү класстың башкызы Диизенмаа Диинмеевнаның сүмези ооң бодалынга идиг болганы чугаажок болбайн аан.

Суурга келген соонда ийи хонуп чорааш, хүн дөвүнчүктөй бергенде, Долгармаа суурнуң эң артында Хемчик кудумчузунуң төнчүзүндө бажыңнарга келген.

Бичежек болгаш чавыс, шифер сарапчалыг бажың ногаан ыяштар артында ажыталып, саргарты бышкан чыжыргана сыптарының аразындан ийи бичии соңгазы-биле кудумчуже бакылап турган. Долгармаа чоокта чаа будаан ногаан херимниң хаалгазын ажыда идипкеш, кире бээрге, өске бажыңнардан ылгалыштыр, ыт-даа ээрбээн, кижиде кезүлбээн. Бажыңның эжинде херим иштиниң арыг-силини аажок, картофель болгаш капуста тараан огородтуң ынды ужу шуут-ла Хемчиктиг элинде барып үскен. Ынаар саарыгның шаалаары дыңналыр болган.

Ийи тепкиштиг бозагалап үнгеш, верандыга кирип кээрге, шингейндир дагжаан керогаз кырында тиккен сакпында сүт-теп каан шай хайнып турган. Долгармаа, чүгө ийик, кырган-

ачазынын: «Өгге баарга, отта шайы сүттүг хайнып турар болза, чорук чогуучал боор чүве болгай» деп органын сактып келген. Керогаз артында чавыс сандайда бичин оол соңгаже көрүп алган, чаа каскан, довураа безин өл картофель аштап, келген кижини-даа эскерер хире эвес, чай чок ажылдаан орган. Долгармаа ооң картофельди эптиг, дүрген карттап ора-рын магадап, Диизеңмаа Диинмеевнанын: «Адазы-биле чурттап оорар, эмин эрттир чассыг оол» дээнин бодап турган. Соңгадан кыйзы дегген хүннүн херели оолдун бажынын кара дүктерин чассыдып суйбап турган. Ында-мында үстелип, хирлени берген көк майказы оолдун додуккан хүрең эгиннеринден сывырлып бадар чедип, хензиг черде ызырттырган.

Керогазта шайы барын анаа сактып келчик бе азы оон хайынган даажын дыңнап кагжык бе, оолчугаш сандайының кырынга эргилбишаан, хая көрүп келгеш, эжик аксында Долгармааны көрүп каан. Бодунга бүзүрөвээн дег, карактарын так шиме каапкаш, катап көрүп кээрге, ында элдепсингензиг болгаш сонуургаанзыг көрүш кажараш кылынган. Оолдун таңдаш думчуунун бажындан сызылган борбак-борбак дерлер, чечек-сигенде шалың суу дег, кылаңайны бергилээн. Бир холунда шала чонган картофели болгаш өске холунда довурактыг доңгураа агаарда астына берген хевээр, аксын азадыпкан, үр донгайганындан кыза берген арны кем чокка хүлүмзүрүп орган.

Долгармаа анаа харыылаан ышкаш, боду база хүлүмзүр-бүшаан:

— Эки бе, Алеша?— деп мендилээн.

Оол арай каразаан шинчилиг олуруп-олуруп, хөөннүг-хөөн чокка:

— Эки-и — дээш, холдарын дискектеринче бадырып, хая көрнү берген. Үш танывазы угбайның билдиртпейн кирип келгени, ооң бодун таныыр болганы оолду бертсиндирипкен. Ынчалза-даа ол угбайның хүлүмзүрээн арны, хоюг үнү оолга бир-ле чери-биле чоок болгаш таныш ышкаш болган. Ынчангаш ол дораан-на тура халааш, Долгармаага сандай эккеп салгаш (верандыга-даа болза, аалчыны таптыг хүлээп алыр деп шнитпирлээн боор оң), сакпында шайын эзип, таавыыр кырынга тургускаш, бирде керогазтың көгереннээн чалбыжынче, бирде чонган картофельдеринче көрүп, аайын тывын-майн туруп алган.

— Ам чүнү хайындырар сен, Алеша?— деп, Долгармаа айтырган.

— Быдаа — депкеш, демгизи дуза дилээнзиг көрүп келген.

— Сакпының кайыл, бээр эккел кай. Быдаа кылыр эьдин бо бе?— дээш, Долгармаа стол кырында баалыңныг тавакта доорап каан эьгче айыткан.

Алеша бажын согаш кылгаш, бажыңындан улуг бора сак-

пын эккелген. Долгармаа ону тиккеш, доораан эъттиң хирезин бодап, суун куткаш, дузун каапкан.

— Эътти урупкаш, картошкаң бээр сөөрт кай, кады картаалы — деп, боду чоорту эстингеш, чүгле ону-мону, ындамында деп айтырынга өйлөшкөн Алешага Долгармаа чугаалаан.

Өске кижини ынча дыка айбылаанынга эпчоксунган Алеша:

— Картошканы бодум...— дээш, хайындырган шайын хөнекке кудуп, бажыңындан аяк эккелгеш:

— Шайлаңар — деп, Долгармааны чалаан.

Алешаның арнында демги пөрүктенген шырайы чидип, үнүнүң тыртылчак аяны арлы берген. Чавыс сандайыңга олуруп алгаш, картофелин карттавышаан, карааның ужу-биле Долгармааже бүдүү көрүп каап олурган.

— Ачаң кайнаар барган, Алеша?

— Ажылдай берген.

— Чүнү кылып турар кижил?

— Үстүү фермада инек кадарып турар.

— Хөй инек бе?

— Чүс чээрби.

Айтырыгларга илдик чок болгаш чарт харыылап олурарын бодаарга, Алеша адазының ажылын ыяк билир, ону чугаалаарыңга ынак дээрзи илдең болган.

— Сен инек кадарып турдуң бе?

— Ийе — дей каапкаш, Алеша ону тодаратпааже хоржок кылдыр бодаан-на боор оң, немеп каан:— Ачам-биле кады кадарып турган-на мен.

— Школа кажан ажыттыңар ийик мон, Алеша?

— Тос айның бирде.

— Дөрт классты кандыг доосчук сен?

— Чүгээр-ле.

— «Үш» демдээң хөй бе?

— Хөй-ле — дээш, Алеша бижээниң довураан саазын эски-биле чоткан кижини бооп, улам доңгая берген. Шала делбигир кулактарыңдан эгелээш, мойнунга чедир хөлчөк кызып калган.

Долгармаа шайлап орган аяан стол кырыңга салгаш:

— Улуу-биле четтирдим. Шай хайындырарың-даа дендиңдир — дээш, кезек када сонгаже көрүп ора, чугаалаан:— Мындыг кончуг ажылгыр, кежээ кижини «үш» демдектерлиг боорга, багай-дыр аа, Алеша. Мен сени өөренири база эки кижини кылдыр боодам.

Ол хире чугаа-сооттуг болгаш аңаа дузалашпышаан, ажылын үнөлөп, мактаан угбайның хомудай бергенинге бодунуң буруузун билип кааш, ооң ындыг дүрген чоруй баарыңдан корткан дег, Алеша чугаалаан:

— Беш дугаарга баргаш, кызар мен.

Алешаның ынчаар белени-биле азапканынга арай бүзүрө-везе-даа, Долгармаа оозун билдиртпейн, тура халааш, холун сунгаш:

— Дугуржуп алганывыс ол эвеспе. Сен эки өөренир сен, мен дузалаар мен. Холуң эккел кай — деп мынчалган.

Алеша довурактыг холдарынче көргөш, чүвүрүнге бүдүү дүрбүй каапкаш, хөлүн эрттир хирленген солагай холун ча-жыра тутпушаан, чүгле оң холун сунуп келген. Долгармаа ону ийи холдап дынзыдыр туткаш, хорлангы билекчигешти, дыргактарының шалары кара-кара болгаш дедир көжүгүлөй бергилээн чинге салааларны топтап көрүп эгелээн. Алеша холун тыртар аайын тышпайн, чүге-ле суна бээдим ай деп, бодун чектевишаан, чадаарда кызыл-даван буттарын шалыштыргылап каап, манап турган.

Эжик дааш чокка ажыттынган соонда, ногаан шляпалыг, бөдүүн кара-көк костюмнуг, сапык идиктиг, үжен хире харлыг кижиге кирген уу-биле ийи-үш басып чоруй, хенертен тура дүшкен. Долгармаа ооң арнынче чаңгыс көргөш-ле, Алешаның адазы деп билип каан. Оглуңуң чанында танывазы аныяк уругну көрүп кааш, кайгаанындан база бодунуң-даа бажыңы болза, бичии оолдар дег, маңнап кирип келгенинге эпчоксунганындан Мартаң-оол дүргөн-не:

— Бүгүдө, эки-и — деп алгыра каапкан.

Бажыңның ээзиниң ындыг хенертен кире хонуп келгенинге болгаш ооң чугаазының ыткырынга чожуп калган Долгармаа аяар:

— Эки — дээш, бажын согаш кылган.

А ооң холу кошкаш дээр аразында адырлып алган Алеша, дыка үр көрүшпээн улус-даа ышкаш, адазындан барып кускапканыпкан. Адазы оглуңуң бажын суйбап, оозун хунаап алыр дээн чүве-даа бар ышкаш, бодунче чыпшыр тыртып, ол аразында аалчызын кичээнгейлиг шинчилей көрүп турган. Минута хире болганда Долгармаа чүге мында турарын чаа сактып келген дег, чугаалаан:

— Долгармаа Николаевна Кончук деп кижиге мен. Бо школага башкылаар дээш, буруңгу хүн чаа келдим.

Бо тыва кадарчыга ооң чугаазының эгези арай ёзуургаан хевирлиг дыңналганын, а кажан келгениниң дугайы мырыңай артык болганын Долгармаа эскерип каан. Борто чугаалаар сөстөрүн безин боданыр хире эвес кылдыр чүге ынчап дөвөдей бергенин Долгармаа аңаа тургаш-даа, оон сөөлүндө-даа бодап чадап каан. Ажылгыр, чугаакыр Алешаның чаш назынында ава чок арткан салымын бодап, кээргеп органындан ынчап барган чүве ийикпе, азы ол ийи эр кижиниң — оглу биле адазының — бот-боттарын деткижип, ынак чурттап ора-

рын көргөш, магадаанындан ынчап барган чүве ийикпе, кым билир боор ону шынап-ла.

Оглун бүдүү ыңай итпишаан, Мартаң-оол айтырган:

— Ам Алешаны силер башкылаар силер бе аан?

Ооң үнү демгизи ышкаш ыткыр эвес болгаш харын, сыр дедир, хорай бээр дээш, харамнанган-даа дег, кыжырый бээр дээш, сезинген-даа дег, чүгле аяар хүлүрээр болган.

— Ийе. Бешки класстың баштыңчы башкызы мен мен — дээш, Долгармаа аткаар басып, дем чаа олурган сандайын чайлады итпишаан, уламчылаан:— Өөреникчилер-биле баш удур таныжып алыр дээш, бажыңнар кезип чор мен. Алеша-биле элээн чугаалаштывыс-даа — депкеш, эш тырткан ыш-каш, олче кылчаш кылынган.

— Ых, даштыгаа турарга, кайын боор. Бажыңче кириңер, башкы — дээш, Мартаң-оол эжикче бажы-биле имнээн.

Бир чарыындан манзы-биле үзүктөп каан бичии өрөөлгө кирип кээрге, ындазында эмге-секселии аажок болган. Ажык сонгадан салгыннап, шаараш көжөгелер билдирер-билдир-бес эстеп тургулаан. Долгармааны шуут-ла артыкы өрөөлинге эдерти бергеш, Мартаң-оол тайылбырлаан:

— Мынчаар чурттап орап адашкылар-ла болгай бис... Алешанын орну бо, кичээлдээр столу дөө ол-дур... Ам школа баарда, кедер идик-хеви-даа, ном-дептери-даа белен-не кижги бо. Чүгле кыдырааштар садары арткан...

Алешаның орнунуң артында ханада алдынналчак хоолуг, шилдиг чуруктан чээрби хар үези аныяк херээжен шала каттырымзып, дорт көрүп орган. Ооң узун-узун кирбиктерлиг улуг карактарында чалыс назынның болгаш аас-кежииниң оттары чайнап турганзыг болган. Чаягаар-ла олче кайгай берген Долгармаа чанында Мартаң-оолдун улуг тынганын дыннап кааш, хенертен минни хонуп, азыгда этажеркада номнарны көрүп эгелээн. Ында эге класстарның элеп калгылаан өөрөдилге номнарны болгаш янзы-бүрү тыва номнарны чыгган, а бир каракты көктеглиг солуннар иштээн болган.

Эжикте өрөөлгө кээп, стол чанынга олуруп алган соонда Долгармаа айтырган:

— Силер бодуңар каш класс дооскан силер?

Мартаң-оол ыңай-бээр көрүп, чырыын чырташ кылгаш:

— Шагда-ла дөрт класс дооскаш, ара каапкан кижги мен. Энир чылын кежээки школаның беш клазындан катап эгелээн болдур мен ийин. Аттыг чоор...— дээн.

— Адашкылар барык деннежи берген ышказыл?

— Ындыг бис.

— Үзүктелип-үзүктелип өөренирге бергезимээр-ле боор аа?

— Баштайгы дээрезинде изиргенчиг-ле чорду. Аттыг чоор... Сөөлзүреди улам-на хыын тып, чаңчыгып каар-дыр.

Катап парта артынга олуарынче кадарчыны чүү албадап-кан ирги деп сонуургалы-биле Долгармаа айтырган:

— Эки тура-биле бодуңар-ла өөренип эгелээниңер ол бе? Мартаң-оол тура халып, эжиктен бакылааш:

— Картошканны чуп-чуп, урувут, оглум — дээш, дедир кээп олуруп алгаш, чугаалаан:— Өөренирде бе, башкы? Анаа боду-ла чаягаар чыгадып кээр чүве чорду. Мурнунда мен ыш-каш кадарчы кижжи эртем-билигни чоорул кылдыр соора бо-дап, тоовайн чораан кижжи мен... Бо оглумнуң клазы өскөн тудум, падылап эгелээн мен. Мени кончуг кижжи деп бодаар ыйнаан, бо-ла ындыг-ындыг чүве айтыра бээр. Аңаа хары-лаары чоорту бергедеп-ле олар апарган. Аттыг чоор... Оглум оода сес дугаарны дооскужеге дузалап чоруур кылдыр өө-ренип алыын деп бодай берген мен.

— Шын-на шийтпирлээн-дир силер аа — деп, Долгармаа иштиңде магадавышаан, чугаалаан.

Үнү аяар, чугаазы оожум болза-даа, Мартаң-оол бир эге-леп алганда белен соксавас кижжи болган.

— Оон башка хоржок-тур, башкы. Кол-ла бодалым — кы-зып чорааш, оглумну эртемге өөредип каар дээн, мындыг кижжи болгай мен. А бо Алешамның өөренири чер албастааш туруп берген. Аттыг чоор. Эмин эрткен чассыг кижжи болбазык-пе. Диизенмаа башкы кончуг кызыл кижжи болгаштың харын оолду-даа холга ап, мени-даа хөлчок сургап келди. Эрткен кыжын бирээвис — хүндүс, бирээвис — кежээ өөренип, ара-выска чарыштыг-даа турдуvus. Алеша ам шору болган кижжи чүве бо.

— Диизенмаа Диизмеевна ону меңээ чугаалаан кижжи хар-ын — деп, Долгармаа мынчалган. Оглумнуң дугайында оон эрги башкызы эки сөстөр чугаалап органын доора кижиден дыңнааш, Мартаң-оол амырап, чоргаарланган ышкаш апар-ган болгаш катап уламчылаан:

— Чассыг болгаштың туразында чаннап, өөренип-даа ча-дап чораан кижжи күве. Мен база ону сула салып, өзүп кел-геш, томаарый бээр ыйнаан дээш, аайындан эртпейн чораан кижжи мен. Сөөлүңде-сөөлүңде оол мырыңай алдырбастаар хире апарган, ынчан кээп боданган болгай мен. Бичии тенек-тени бээр дээрден башка, чогуум чалгаа чок, кежээзи сүргей кижжи.

— Бажыңыңга ажылдаары кончуг оол ышкаш-тыр.

— Бажың-балгат ишти аштаар, шай-шуй хайындырар — кара шору-ла болгай аан. Чамдыкта ойнаар дээш, чүнү-даа утгупкан болгулаар — оозу кончуг. А бо кыштан бээр ном номчууйн дээш мырыңай салдынмас апарган.

— Кандыг номнарны кончуг сонуургап номчуур-дур, көр-дүңер-ле ыйнаан?

Орта Мартаң-оол кезек када боданып, саргылзымаар карактарын дарый-дарый чивеннеткилээш, харыылаан:

— Дүгдө этажеркада номнар ол-ла болгай, башкы. Қолхоз библиотеказындан база номчуп чайлаан бис. Ам суг номчууру мырыңай тас болган кижі.

Баштайгы удаазында мооң-биле соксазын кылдыр бодааш, Долгармаа чоруурунга белеткени берген.

— Оглуңар-даа школа баарыңга белен кижі-дир. Моон соңгаар силер-даа школага чедип, мен-даа маңаа кээп, чу-гаалажып, сүмележи бээр бис ыйнаан.

— Ых, даштын Алешаның быдаазы хайны берген боор. Ону маналтыңар, башкы — дээш, Мартаң-оол база дүвүрөп үңген.

— Четтирдим. Дем-не шайладым. Өске бажыңнар база баар кижі болгай мен — дээш, Долгармаа ол хүндүлээчел адашкыларның бажыңындан үнүп чорупкан.

Кудумчуну дорт кеже бээрге, ыт дижи ышкаш үндүрүк-киририк кылдыр каккан хыртың херимниг, тыва колхозтарның суурларында хөй таваржыр чаңгыс-аай төлевилел-биле туткан, шифер сарапчазы ында-мында оюлгулап калган бажың хөлүө берген турган. Чаактарын болгаш рамазын будуп көрбөөн, чамашкылыг шилдери карартыр хирленип калгылаан ийи соңганың дужунда чадагай черде чазын чаа олурткан ийи ырбыскын терек бүрүлери кургай бергилээн турган. Үстүү шүнчүү оорулгаш, черде сөөртүне берген хаалганы күш-биле ажиткаш, кирип орда-ла, Долгармааның кулаанга чыжырадыр кончуттунган херээжен кижиниң ыды дыңналып келген. Аксының дүктери долгандыр агарып калган, ак чүректиг чөнүк кара ыт чаңгыс катап шагжок «хөг» кылдыр ээргеш, хүлээлгем күүсеттинди дээнзиг, бажын дедир херим хөлегезинге салып алган.

Долгармаа ыт-шимээниниң уу-биле бажыңның эжиин эр-тир кылаштааш, азыгга тура дүшкен. Он метр хире черде кырында серилиг, төгерик, чавыс чыраа кажаа көстүп келген. Ооң эжииниң үдүндө он үш — он дөрт хире харлыг, чүвүрүн ырыктай даап алган, кежи додуккаш, шуут-ла шириленип калган оол ийи холун сула салып, бажын донгайтыпкан, будунуң улуг эргээ-биле довуракты буруладыр доюлдуруп турган. Оолдун туруп алган хевирин көргөш-ле, опчоктанганының ужун хөй удаа «тургустуруп» өөрөңгө кижі-дир дээрзин Долгармаа эскерип, бо ыт-дааштың буруулуу бо-дур деп, дораан билип каан.

Чыраа кажаа иштинде чүглө бажы көстүр херээжен кижі:

— Чүгө хөлүө берген тур сен? Ыргаыйп алгаш, каяа тояп чордун, кулугур, бажын чара шааптар эвейникпе мооң — дээн соонда, шывык бажы кожаш кылынган. Ол аразында

чыраа кажаага чедир кылаштап келген Долгармаа хейде-ле боду чалданып, бажынче кактырып кезээн аът ышкаш, оолдун чүглө ойташ дээш, караан шийипкенин көргөн. А оол Долгармааны эскерип кааш, эргин кастыындан чайлай туруп алган.

Кежээлеп орган кадай холунда шыкпыжын суугуже суга каалкаш, довуракта чадып каан шокар бызаа кежи хөмүнүң кырында сөгедектеп алган боду, өске кижичи келирге, пат-ла чаңчыккан аайы-биле, эдек-бышкаан эде-хере тырттынып, өөш тырткан ышкаш, мойнун узаш кылып, оглунга кыжанып каан. Та, хамык ужур сенде деп, оглун буруудадыры ол чүве, та, өске кижиге чудувусту көргүзүп кагдывыс дээш, эпчоксунары ол чүве. Чүү-даа болган болза, Долгармаа оолдун арнындан кортканынын, а кадайның арнындан хорадаанынын демдээн дораан-на тыппай барган. Боларның аразынга ындыг янзылыг болуушкуннар болганчок-ла болуп турар улустур дээрзи илдең болган.

Мендилешкеш, Долгармаа дораан-на:

— Иешкилер ана изиг-изиг турар-дыр аа — деп мынчалган.

Кадай каттырыпкаш:

— Харын хүнзедир бажы-биле барып канчаары ол? Мындыг оол кижичи сугдан-даа узуп кагбас бе — дээш, от адаанда ыяштарны суугуже киир каггылап эгелээн.

— Сээң адың кымыл, дунмам? — деп, Долгармаа айтырган.

Оол демги-ле хевээр ыт чок турда, авазы шыдашпайн баргаш:

— Ойт, ол угбаң чүве айтырып тур ышкакжыл? — деп, дооразындан сагындыра берген.

Оол ана аарый бээр-биле дөмей:

— Коля-ла — деп мындыг болган.

— Бо чылын каш дугаар класска өөренир сен? — деп, Долгармаа база айтырган.

— Беш — дээш, Коля Долгармааже хыйыртай аарак, кылчаш деп каан.

Коляның незичерле чугаалаксааш дөстүнмес кижичи-ле турган боор он, оглунга улаштыр:

— Хөңнүнүн улуунга өөрени-даа албас көрүнчүк-түйүн. Энир чылгы клазынга катап олурар болган кижичи ышкакжыл бо — дээш, оон: — Че, сугдан узуп эккел — деп, оглун айбылап үндүрүпкеш, суугузунуң аксын ажыдып, пажын типкен. Бежен хар чавыдып, чылбыйтыр дырааш, өрүп алган бажының дүктери орту киир агаргылай берген болза-даа, кадайның ындазында адаккыр-капшагайы аажок кижичи болган.

Чайгы паштаныр чер бооп турар чыраа кажааның иштин эргий көрбүшаан:

— Силер чүнү ажылдап турар силер аан? — деп, Долгармаа айтырган.

— Огородта кижн болбазык мен бе. Чаңгыс аай чанар дээш, аңаа хүнзедир ажылдааш, чаа келдим ышкажыл — дээш, суглап эккелген Колязынче көргөш:— Дунмаң канчалды, оглум? — дээн.

— Суг кыдыында ойнап турду-ла.

— Чоп кааптар сен? Эдертип эккээр ышкажык. Бичии дунмазын.

— Чаа — дей каапкаш, Коля ыңай болган.

— Чиде бербөңер — деп алгыргаш, кадай ам-на Долгармааже топтап көргөш, чугаалаан:— Силер кайда силер, дунмам? Кожуундан келдиңер бе?

— Чок. Бо школаның башкызы кижн мен.

— Ой эжен, силерни чоп көрбээн-даа ышкаш мен, дунмам. Азы албыстап оарарым ол бе?

— Көрбээниңер-ле чөп. Чаа келген кижн мен... Өөреникчилер бажыңнары кезип чор мен.

— Ам Коляны силер башкылаар-дыр силер але?

— Ындыг. Класстың удуртукчузу мен мен. Өске башкылар база-ла бар.

Согааш хире дыт доорбаштың ужундан балды-биле каккаш, эгин ажыр каап алган, чүзүнү билдинмес кылдыр хиритип калган сорочка хөйлөңниг ашак кижн даштыгаа арай тендин-мындың кылаштап келген. Доорбашын чыраа кажаа доразынче дирт кылдыр октапкаш, кирген ояр кажаның дөрүндө канзылай кагган манзалар кырынга олуруп чоруй, кадайынче:

— Шайың бар бе? Ханым катты-ла — деп мынчалган.

— Шай кайда боор. Мен база чаа келдим ышкажыл -- деп, кадай харыылаан.

— Км-м — дээш, ашак пашта сугже харааш, оон кадайынче багайтыр көрүп каан. Бир-ле чүве чугаалаар дээш, аксынга кээп-кээп, соксаан ышкаш болган. Ооң шириин арыынга болгаш донгун чугаазынга Долгармаа бүдүү шыжыгып, ынаар көрбезин оралдажып олурган.

Алды хире харлыг оол дунмазы-биле кады келген Коляже көргөш, кадай чугаалаан:

— Чаа башкың ол-дур, көрдүң бе? Өөренип кедер идик-хевин, ном-дептерин бар эвес. Чүнү бодап тур сен, чээ?

Долгармааже бүзүрел чок кылчаш кылынгаш, оглунуң орунунга ашак харыылаан:

— Школа-сургуулдуң турары элек эвес чүве бе? Азы бо чылын эрте эгелээр апарганы ол бе?

Шаштырыглыг айтырыгының бодунче угланганың билип кааш, Долгармаа:

— Школа чогуур үезинде — сентябрьның бирде ажыттынар. Ынчалза-даа оглуңарны амдан эгелээш, белеткээр ужурлуг силер — деп арай кадыдыр чугаалаан.

— Төрээш, өстүрүп каан-дыр. Оон артык канчаар белет-кээрил боларны кижн. Идик-хеп садыгда эндерик-тир, садыпла бергей -- деп, ашак дүште чок чугаалаан.

— Баш удур садып аар-ла болгай харын — дээн Долгармааже: «Сен-даа чүнү билнр сен аан ай» дээнзиг көргөш, ашак үзе кирген:

— Шаандан тура бистер даарта хүн деп чүве бодап чораан эвес бис. Кежээ төтпейн барган эьдимни эртен чиир дээш, кедээр каап алыр — эки-ле чүвем ол ийин мээн.

Ашактын кыжырып-даа ораарын, сургап-даа ораарын билнрн берге болган. Ынчалза-даа Долгармаа ону харыы чокка эрттирбес деп шиилтирлээш:

— Биеэде тыва кижилер хонаш сүрүп көжүп чоруур шагда ындыг турган-на. Эртен чүү болурун билбес, бүдүү-туугай чораан-дыр. А ам силер бажың-балгат тудуп, сууржуп алган. уруг-дарыынарны школада өөредип ораар-дыр силер. Даарта хүннү бодап олураарыңарның бстии чижээ ол ышкажыл — диген.

Ашак демгизи дег дораан-на доза какпайн, карманындан папирос ужулгаш, оозун кыпсы берген.

— Чайны өттүр балык-байлаң сүрүп, чаңгыс ном-даа ажиткан эвес сен. Ам өөредилген келгени ол-дур көрдүң бе — деп, оглунга чугаалааш, кадай уламчылаан:— Суг курту-биле кым ажы төрүп чорааныл деп чугаалап турбажык мен бе.

Ашак таакпызының ыжын думчуундан бургурт кылгаш:

— Кадай кижн эртип үен-даян-на олураар ийин мон. Чайын сургуулдар черле дыштаныр эвеспе. Үргүлчү саазын мортуктап, стол кырынга тараа тарып чорааш, кым ажы төрүп чорааныл ынчаш?— деп мынчалган.

— Дыштаныры дээрге ном-дептер тутпазын дээни ол эвестир. Ылангыя ийи чылда артып калган өөреникчилер харын кичээлдеп чайлаар ужурлуг болгай — деп, Долгармаа чугаалаан.

— Чаа, чаңгыс Коля ындыг болган эвес, моон өөрү база хөй-ле ыйнаан. Ада-иези белеткээр ужурлуг, оглу кичээлдээр ужурлуг дээш, шуптузунга «ужурлуг, ужурлуг» бооп кээрге, таан берге ышкажыл, моонар — деп, ашак хорадаксай берген.

Долгармаа анаа боданыр ужурга таварышкан. Бир талазында, бодунун чугаалаан сөстөрнннң халас эртпээнинге, оода ийи удаа «ужурлуг» дээни безин санаттына бергенинге ол иштинде өөрээн. Ийи талазында, педагогика лекцияларынга болгаш семинарларынга дыннап, чугаалажып тургулааны «бажыңга кижизидилге», «ада-иениң үлегери, ат-алдары», «чаңгыс-аай негелделер» деп сөстөрнн сагынгаш, ол хому-даан. Бо ада-ие ол сөстөрнн чок-ла болза, дыңнаваан, чок-ла болза, херекке албайн чоруур ышкаш болган. Чайын чаа

күрүне экзаменни дужаап тургаш, педагогикага «беш» алганын, а харыылаан айтырыгларының бирээзи артында-ла уруг-дарыгны бажыңга кижизидериниң дугайы болганын база сактып келген. «Ам канчаар сен? Экзаменге ышкаш, бүгү-ле билир чүвөнни чурум-чыскаалды-биле төөгүлөп бээр сен бе? Сээң ооң бо ада-иеге билдинер бе ынчаш? Чижээлээрге, аданиниң негелдези чаңгыс-аай болур херек дезинце, кулааның дашты-биле эрттириптестер бе? А Коляның кулак салып дыңнап органын көрөм. Бодавыже, адазын деткип ор болгай аан» дээн айтырыглар болгаш бодалдар Долгармааның бажыңга улай-улай кире дүшкүлээн.

— Ында кижини бергезинер чүү боор. Садыгда хеп бар динер, черле сатпас эвес, ону эрте-дээре садып кагзыңарза, бодуңарга-ла эки. А Коля чайгы үеде, хүнде оода-ла чаңгыс шак кичээлдеп турган болза, база ооң бодунга-ла эки. Ынчаар бодап көрөзө, ында берге, аарышкылыг чүвө чок, харын ажыктыг-дыр — деп, Долгармаа чугаалаан.

Ооң кажан төндүрүптөрин манап органы-биле дөмөй, ашак дораан-на:

— Чугаалаарга, чүү-даа белен-не. Дөө турган дагны дөзүндөн тура тыртыптар мен деп-даа болгай-ла — дээш, суугу чанынче сыкырыпкан.

— Силерге чүү моондак болу бергени ол ынчаш? — деп, Долгармаа ылавылаан.

— Дириг кижиде чүү чок боор. Бирде акша-төгөрик-даа чок апаар-ла-дыр, бирде өске саттыңар-тыптыңар чүвө-даа бар апаар-ла-дыр — дээш, ашак кадайынче болгаш оолдарынче көрүп каан.

— Силерниң ооңар чөп-түр харын. Школа эгелээгиче Коляның идик-хевини белен болур деп билип алдым. Ындыг бе?

— Өөренип кедер хептиг-ле кижини эвейикпе бо. Ыяап-ла чаа чүвө херек болза, садар анаар ыйнаан — деп, ашак аңчыгзынган ышкаш чугаалаан.

— Чаа, оозу элөп-даа, тарлап-даа калган ыйнаан. Сатпайн канчаар ийик харын — деп, кадай ындыг. Ашактын олче хораданзыг кылчаш кылган карааның уун көргөш, бо-даа өөнүң иштинге хаан дег ашак эвеспе бо деп, Долгармаа иштинде бодап орган. Оон каяа даштында доорбашта сандайланьпкан орган Колядан айтырган:

— Каникул үезинде, шынап-ла, чаңгыс-даа ном тутпааның ол бе, Коля?

Оол бажын донгайткаш:

— Ном чок-тур — дээн.

— А энир чылгы учебниктерин бар ыйнаан?

— Бар-ла...

— Суурда библиотека ажылдап турар-дыр. Оон чоп бижидип албааның ол?

— Бербес-тир.

— Чүгө?

Коля орта харыылавайн, доорбашта чыпшына берген дег. кезек када оюжаңайнып ора, ол-ла хевээр тургаш, бажын артынче ажытталып чоруй барган. Чыраа кажаа иштинде улус бот-боттарындан эпчоксунушкан ышкаш, дыка үр ыыт-ташпааннар. Адак сөөлүндө кадай чугаалап үнгөн:

— Солун-салын номчуур-ла кижги. А ол ном бээр чернин номун чидирипкен, ынчангаш бербес-тир дээр чоржук.

— Библиотека ному чидирипкен болза, төлөп бээр-ле болгай — деп, Долгармаа сүмелээн.

— Көрбөспө. Ында база өрө тыпты бергени ол-дур — деп, ашак хоранны аажок чугаалаан.

— Ча-чаа, ындыг ийин бо. Чүү шоолуг боорул, ооң өртээ, төлөп бербейн канчаар — дээш, кадай пашта шайын саарып, сүттепкен.

— Оглуңарны эки өөрөңзин деп бодаар болзуңарза, чаңгыс ном садарындан далдаравайн, харын бодунга бичии библиотекажыгаш тургузуп бээри чугула болгай — деп, Долгармаа кандыг-даа өске бодал чокка сүмө каткан.

Ашак канзылап каан манзазын ана кыйырт кылдыр эргиле хонуп келген.

— Өөрөңни шыдаар кижги болза, ындыг чүвө чокка-даа өөрөңни-ле бергей. Оон улуг уругларывыс база өөрөңни-ле чорду чоп. Адырам, дом, сээң адың-бажыңны кижги билир эвес. «Оглуңар эки өөрөңзин деп бодаар болзуңарза» деп чүңүл? Черле кандыг ада-ие уруг-дарыын багай өөрөңзин кылдыр бодап оорар чүвөл ынчаш?— дээш, хан кучуккан кызыл карактары-биле тулдур көрүп келген.

«Сөс-биле удуп алырын кызып олурар-дыр ийин, болар» деп боданмышаан, Долгармаа тап-билээ харыылаан:

— Өске ада-иелер ышкаш, силер база оглуңарны эртембилиг чедип алзын деп күзөп оорар-дыр силер. Бүзүрөп ор мен. А хамык ужур чүглө бодаарында, күзээринде эвес, а херек кырынга дузалаарында, деткииринде-ле болгай.

— А бисти дузалавайн оорар улус деп бодап бе?

— Бодаар-даа чүвө чок, а көрүп ор мен — деп, Долгармаа кады-биле чугаалаан.

— Чүнү көрүп кагдыңар?

— Оглуңар клазынга катап олурган хирезинде, чайны өтүр кичээлдевээн-дир. А адазы силер: «Стол кырынга тараа тарыыр эвес, дыштанып ал» деп оорар-дыр силер. Номчуур номум чок диди. А силер ону билбес, харын мырыңай ном чокка-даа өөрөңни бээр кижги деп ордуңар. Бо-дур, көргөн чүвөңниң бетин чижээ.

— Оолдун катап өөренир болганынга бисти буруулуг деп, мындыг ышкажыңар чүл але?

— Мен силернин оглуңарны-даа, силерни-даа билбес, чаа кижидир мен. Ынчангаш ону амдыызында бүрүн бадыткап шыдавас мен. Ынчалза-даа киржилгенер четпес болганы илдендир — деп, Долгармаа харыылаан.

— А мен бодаарымга, башкылар буруулуг — дээш, ашак аякта шайын черге тургузуп кааш, уламчылаан:— Чамдык башкылар Коляны ала караа-биле көрбес, бичии-ле чүнү канчап каан болдур, кырынга-ла баар улус чоржук. Бо кадайны та чеже катап школаже сөөртү.

— А силер школага бардыңар бе? Ол башкылар-биле чугаалаштыңар бе?— деп, Долгармаа айтырган.

— Чок. Уругларны өөретсин дээн башкылар бар-дыр. Олар-ла билгей. Мен ыяш соктап өөренген кижиде, ыяжым-на соктаай мен. Чудук уувайн баадым дээш азы эккеп каан ыяш ыргак-тыр дээш, башкыларны-даа сөөртүп турбадым. Дөмей-ле болгай — деп, ашак ындыг.

— Чудукту угбайн барзыңарза, өөрүңер-даа азы өске эртип чыткан кижиде да дузалажыптар ыйнаан?

— Ынчанмайн.

— Чудук ыргак болза, балды-биле эде чонуптар, азы хирээ-биле үзе тыртыптар, азы, дора дээрге, өскээр хереглээр дээш, кааптар силер ыйнаан.

— Ийе.

— А кижини, чижээлээрге, силернин оглуңар Коляны өөрени албас-тыр дээш, кааптып болбас болгай. Харын бүгү аргаларны ажыглап тургаш, өөредип алыр сорулгалыг бис — деп, Долгармаа изии-биле чугаалаан.

— Ынчаарга өөрединер даан. Силер орта эртемниг-дир силер. Чоп багай-дыр, тенек-тир дишкеш-ле, кижиде кулаа амыратпас силер ынчаш?

— Силер болза, эстинип каапкаш, кыдыындан хайгаарап олурар сагыштыг силер бе? Оглуңарнын канчаар-даа өөренип турганы силерге хамаан чок бе?

— Кайынам. Кандыг демдек алганын айтырып, сонуурган-ла олар-дыр бис — дээш, ашак аякта шайын катап аартай берген.

— Чүгле айтырары, сонуургаары эвээш-тир ийин. Харын башкылар-биле үргүлчү сүмележип, кады хөделир болза, эки. Ада-иелер-биле башкылар эптиг-демниг болган тудум, уруглар чүгле ынчан эки өөренип болур — деп, Долгармаа ханы бүзүрелдиги-биле чугаалаан.

Ашак элээн үр ыт чок боданып оруп-оруп, ам чугаалаан:

— Чүгле ада-нези-биле оглу буруулуг дээш-ле кыр-кырынга туруп бээрге, ол эп-дем кайыын кээрил ынчаш?

— Силерге борта чүмү-биле каттыжар мен — дээш, Дол-

гармаа иштинде амырай аарак уламчылаан:— Ада-ие чүглө башкыларга чарбып, оларны буруудаткаш олуруп берзе, база талаар болгай. Ынчангаш мээң кара чаңгыс күзелим — удур-дедир чуу кагжып орбайн, күштү кадып тургаш, Коляның өө-редилгезин экижидип алыр — бо-ла. Силер канчаар бодап олур силер?

— Көргей-ле — деп, ашак чигзиниглиг харыылап каан.

— Моон сонгаар силерниң бажыңыңарга кээп-даа, а силерни школаже чалап-даа турар апаар боор мен. Кулак амыратпайн, буруудадыры ол-дур дээш, кэразый бербейн, барып турар силер аа. Ылаңгыя адазы аан—деп, Долгармаа дилээн.

— Көргей-ле — деп, ашак база катап хөрээниң иштинде кингирткейнип каан.

Долгармаа шайлаан аяан болгаш хөнээн дөрже кагбышаан, чугаалаан:

— Четтирдим. Шайлап-даа мага хандым, шаанга киир хөөрежип-даа алдывыс. Шынап, мээң адымны айтырган болгай силер. Долгармаа деп кижини мен. Фамилиям — Кончук. Улус чаа ёзу-биле Долгармаа Николаевна дижитир... Силернин фамилияңар Тевектээр ыйнаан?

«Кымдан ынчаар дыңнап алган чоор?» дээн хевирлиг көргөш, ашак харыылаан:

— Кайынам. Ол — адым-дыр. Фамилиявыс Монгуш-ла болгай.

— А ачанар адын кым дээрил?

Тевектээр ыт чок орда, кадайы хажыызындан:

— Чаа, ол ана шагда чок ирей-дир ийин, дунмам — деп мынчалган.

А Тевектээр аңаа улаштырып:

— Оон адын чоор силер ону... Оглунуң орнунга адазын адаар апарган шаг болгай бо. Орта мээң хөннүм чогу-ла кончуг ийин. Бир эвес ыяап-ла херек чүве болза, Дөңгүрек деп бижип каар силер ыйнаан — дигген.

Долгармаа бажыңыңа имиртиңней бергенде чанып келген. Дең-даа кывыспайн, бөгүн барганы ийи бажыңның дугайын катап бодап, оон бодунуң келир үдеги ажылыңга херектиг түңнелдер тыварын оралдажып көргүлээш: «Оруумну шын эгелеп турар-дыр мен» деп боданган.

Көк-оол ЧАМЫЯН

БАШТАЙГЫ ХҮННЕР

Чечен чугаа

I

Кадыр-каскак, хаялыг бедиктерге аъттыг чордунмас. Ынчангаш өшкүнү чадаг кадарарга эптиг. Тоня хүнзедир кылаштааш, турупкан, ыстап-шылаан буттарын чүм харга сөөртү чоруй, кадырны өрү үкүп орган. Бут адаандан борбак доң харлар ийни куду, күске изи ышкаш, мыйырдартыр хээлевишаан, кыңгырткайндыр чуглуп бадып турган. Тайыс баскаш ужул болбас: иемни куду сыг кылынгаш, хая-дашка эндезе канчаар.

Кежээки чывар эгелей берген. Өшкүлөр шораан аралап шыыралып баткан дыйлагар кокпалар эдерип, боттары-ла аалче шуупкан. Тоня аалче далашпайн, шораан бажында дө-лемче үне бергеш, тал даянгыжы-биле соокка көжүй берген оң алгы негейиниң эдээн даашкыр кактагылап, бышкыра кааптарга, арткан өшкүлөр бөлдүнчү дүшкеш, эеп бадыпкан.

Өшкүлөр үнер, кирерде теп эртер болгаш кыштаг кедээзинде сүвүр шораанның хары кара-тевис. Серен ашак хуу чоруур шаанда шорааннар сиртинге чуңма бараанын өг дүндүүнден бо-ла көөр. Ынчангаш ийикпе, ук хонашты ёзулуг өшкү ораны деп черзилээш, анаа улуг кыштаг тударын сүмелээн дижир.

Ангор өшкү кадарчызы Серен Чоодунун хеймер кызы Тоня кежээки школа дооскаш, ада-иезинге дузалакчы кадарчы бооп ажилдаа-ла ийи чыл чыгай берген. Эвилен, чөпшүл, томаанныг-даа, экер-эрес, угаанныг-даа, чойган сынныг, чараш чаңныг уруг иргин. Ооң ажил дээнде кызылын улус кайгаан. Тоолда ышкаш, кышты хыраазындан, чайны шалыңындан би-

лип ажылдаар. Ажыл кадында дыштанып база билир. Шору ажылдаптар-даа бол, орта дыштанып билбестер бо-ла тургулаар. А Тоня ындыг эвес, дыштанып алганын хууда чедиинкиним деп-даа эскербес. Кыштаа арай коңчак-даа бол, бо-ла аъттаныптар — бригада төвү кайы сен дээш бурт кынныр. Чунар-бажыннап каапкаш, кызыл-булунга барып, өөрү-биле ойнап эгелээр. Башкы дагаа алгыргыже ыры, танцы динмиреп кээр. Бригаданың радиолазы-ла болгаш шыдажыр чоор ол.

Ада-иези-даа уруунуң ылчың-сыйбың эвезинге, дыштанып чорутканда ажылдан озалдавазынга пат бүзүрээр. Менээрген-мезин дээш, уруунуң ындызын билбээченээр, кымга-даа ажык мактавас. Харын иезиниң талазындан оваартыглар бо-ла дынналыр: «Чуртталга көрүп, кеземче эдилеп четтикпээн, көнгүс чаш хевээр кижидир сен. Чижеглеп чугаалаарга, бышпаан шаңгыр кат дег. Болгаан бо, далажырың дектетпе. Оолдар эвес сен: дун чоруктуг. Кижиди аныяанда тенек сеткил халыынынга кыптыккаш, бажы тенип, кулаа туна бээр боор чүве эвеспе халак».

Тоня өшкүлеринин соондан дүжүп бадыпкан. Соок киткеп, чоогалар дүвүн туман дуй шуглап келген. Бедик бажындан дөвүн чыткан кыштаг шуут көзүлбес. Соок агаар өттүр кыштаг уундан трактор даажы дынналган. Тоня тура дүжүп, кулак салып дыннаалааш, ылап-ла «Беларусь» ыды деп бүзүрөп танаан. Безин хүлүмзүрүй каапкан. «Мындаагы тракторист оол келгени ол чоор бе? Ындазында топтуу сүргей оол болчук» деп бодай кааптарга, чүге-ле ийик, доңган арны чылыш кыннып, шылаан буттары дыңзыш диген ышкаш болган.

Шынап-ла ындыг болган. Оол ам база сизген болгаш чарба эккелген. Тоня бажынынга кээп турда, чугаа кидин-түлүк эгелеп турган:

— Адынар кайызыл, оглум?— деп, Серен ашак оолдун ыт-дааш чогуңга халаажыраан байдалдыг чугаа эреп үнгөн.

— Шериг-оол.

— Аалың кайдал?

— Колхоз төвүндө.

Ашак кандай харыыга чөгенип, хорай бээр чүве ышкаш, чугаага харам кижидир деп билгеш, кезек ыт чок олурган хиреде, черле дөстүнмээн:

— Каш чыл трактористеп тур сен, оглум?

— Чаңгыс.

— Ооң мурнунда чүнү кылып турганың ол?

— Шеригге турдум.

— Ыы-ы... Тракторга кол ажылың чүл?

— Чайын — ховуга, кыжын — малга.

Оолдун пөрүктенип, көзүлдүр-ле аштып чадап олурарын Тоня биле тыртып кааш, доорадан болчу каапкан:

— Тракторист кижиге кышкы чымыш четчир-ле болгай.

ачай. Малчыннар көжүрер, кыштагларже сиген сөөртүр, фермаларже саван дажыыр, оттулар ыяштаар суг-суг дээш...

Оол кылчаш кылыммай, далаш шайлай тыртып алгаш, даштын тракторунда барган.

Тоня анайлар ыдар дээш, трактор чаны-биле ынча-мынча эртип чыдырда, Шериг-оол доза кылаштап келгеш:

— Силерни кым дээрл, дунмай?— деп, Тоняның карактарынче чиге көргөш, айтырган...— Антонина бе? Чараш-ла атыр! Че, Антонина, дузалааныңар дээш өөрүп четтирдим!

— Чүнү дузалапкан ирги мен?— деп, Тоня кайгаан шинчилиг, сылдаглай аарак оолдуң чарашкын шырайын ылавылап көрбүшаан, удур айтырган.

— Кылып турар ажылымны шын санап чугааладынар. Танывазым улус-биле баштайгы түлүкте чугаам чок, хайлыг амыткан боор мен.

— Ажырбас, ажырбас. Дузалапкан болзумза, шаң-чажын негевес мен — деп, Тоня баштаксымаар харыылаан.

II

Соок дыңзаан. Бо мынчаар, кырлар сиртинге, күштүг бо-рааннар хаая эвес болгулаар. Өшкүлөр ону база эндевес. Ыжык мээске, ой дүвүнге дүжүп оьттаар. Хая баштап чорупканда, чывардан ажытталып база билир. Қадарчы база чыдын-туружун, хырны-боксун таарыштырып кээр. Ынчанмыже өшкү дүккүр-даа бол, соокка пат, чүгле ажаалгадан деңгел эки чыл ажар дээрзин Тоня билген. Эрги биле чааны деңневези ышкаш, адашкыларның бодалы чамдыкта каржы бээр: «Хүн арбай тараа дурту хире узап эгелээнде, өшкү тоор эвес» деп, ачазы сөглээр. «Хараган бажы эрип эгелээрге, өшкү семирп эгелээр чүве дээн ийин, шын чүве ийик бе» деп, авазы улажыр. Тоня ол чугааларга бүзүревес. Дорт маргыжа бербезе-даа, солун-сеткүүл тудуп алганда, бодунуун немей аарак, угаадып эгелээр: «Малдың баш саны менди-ле болза, элеңтендиң чыткаш, кыш ажып алза ажырбас деп бодап болбас. Чүгле сан талазын эвес, шынар талазын бодап ажылдаар — амгы үениң негелдези ындыг. Мынчап кээрде бичии-даа оожургал турбас ужурлуг».

Чорутка-ла неделя четпээнде, шоолуг эвес сиген каап алган Шериг-оол бо тутсуп келген. Сигенин боду-ла дүжүрүп, сарааттажы берген. Тоня кажаага кээп, оьтка кире берген анайларынга чаа дүшкен чымчак ногаан сигенни чинге хендирге дургаар баглап берип турган. Ынчанмаска, анайлар, тенек чүвелер, чаагай сигенни орта чивейн, хей-ле тө кырлап кааптар.

Шериг-оол ажылын дооскаш, бажынче-даа барбайн, Тоняның чанынга келгеш:

— Антонина Сереновна!— деп шала аяр кыйгырган.

Тоня серт кылынгаш, «Па, бо оолдуң ол чүзүл, мынчага дээр мени кым-даа ынчаар адап кыйгырбаан чүве ийикпе» кылдыр бодааш, дүрген хая көрнүп келген.

Шериг-оол эжик-дөр шаа черге тура дүшкеш, алаңзый берген, үстүг холунун хаптарын уштуп колдуктай тыртып алгаш, Тоняның карактарынче чажыртынмас чазык сеткилдин шырайы-биле көрнүп келген. Кажар оп чок уян хүлүмзүрүгден оолдуң кызыл дилги кежи бөргү шимчеш кылынган ышкаш болган. Ынчалза-даа шоваа карактар сүрээдексээн аянныг тааржыр сөс тып, сөглөп дитикпейн, харлыккан чүве ышкаш турза-ла турган.

— Силер-биле чугаалажырын чөпшээреп көрүңерем — деп, оол дидим эвес дилээн.

— Чөпшээреп чыткан херээ чү боор, хорай бээр акша-бараан, аыш-чем эвес — деп, Тоня тывынгыр харыылаза-даа, база-ла сүрээдексеп, анайларынга чардыккан кижичи бооп, оларының эн бичиизин куспактай тыртып алган.

— Чугаа акша-бараан, аыш-чемден-даа үнелиг болуру чадавас — деп, оол тывызык чугаага сылдаг кактынып улашкан.

— Чүнүң дугайында ирги?

— Чажыргаш канчаар, мындаа ужурашканывыс соонда, силерге дужуксаар, силернинге келиксээр апардым. Чүге ындег чоор, Тоня?

— Ой, ынча дивенер!— деп, Тоня үзе киргеш, өскээр көрнү берген. Чүге-ле ийик, чүрээ аажок хөлзээн ышкаш болган. Орта мен бе дээш, куспакта анайын сала тыртып кааш, оваарныккан — черле талаар.

Шериг-оол бир анайны куспактап алгаш, думчуунче чыттап-чыттап:

— Көрөм, Тоня, чараштарын. Шупту-ла эрес, тодуг болгаш дошкун, арыг-силиг — деп анайларны чаптаан сеткилин сөглээн.— Бичимден-не мал төлүнге ынаам кончуг, чаптап эргеледип-ле оруксаам кээр.

— Ындыг болза малчылазыңарза эки эвес бе?— деп, Тоня каттырымзай каапкаш, оолче бүдүү карак уштап көрүп турган.

Шериг-оол холунда анайын сала тыртып кааш, аяр кылаштап келгеш, бир холун Тоняның эктиниң кырынга салгаш, боданы аарак оожум чугаалаан:

— Малчылап-даа шыдаар мен. Чүгле силер-биле чедир чугаалажып шыдавас болганымга хомудап тур мен.

— Ийе, меңээ хамаарышкан чангыс-даа сөс чугаалавазыңарны диледим — деп, Тоня демгизинден чымчак чугаалаан.

— Сөстү үнелеп билир-дир силер, Антонина Сереновна.

Ол эки-дир. Кижиге чаңгыс сөстү бээри азы алыры дээрге анаа бир чүве эвес болгай. Чаңгыс сөстен сөглээн болзумза...

Тоня Шериг-оолдуң эгинде салып алган холун чая былдаш, чүгүрүп ыңай болган. Кажаа артынга баргаш, доюлган бодалдарынга достуруп, доктаай берген. Чүрээ черле орта эвес, өскелии кончуг тиккилээр. Шериг-оол соондан чайлаш чок кээр деп билип, чазык хүлүмзүревишаан, өшкү чөөгү чылыг аржыылын чазай эштип, эрги хөрөктээжинин өөктерин эде өөктегилеп, кезек манагзаан. Сураг-ла, сураг. Төөгү болганда трактор хөдели берген. Мотор ыбыды ырап бар чыткан ышкаш дыңналган.

Тоня кажаа артындан чүгүрүп үнүп кээрге, трактор чок орук уунда чоога долдур хар-дүвүнден өске көстүр чүве-даа чок. Хей-ле, дезиг аьдын ушта тырттырылкан чүве ышкаш, трактор соонче каш халаанын безин боду эскербейн барган. Тоня бажын халаш кылгаш, шимчеш дивейн кезек турган. Сагыжы ээнзиргей, долгандыр хамык чүве холужуп көзүлгөн. Оон соңгаар-ла чалгаараан-даа ышкаш сарынналып эгслээн. Сагыжынга Шериг-оол бо-ла кирип кээр, удуп чыда дүжей-даа бээр апарган.

III

Тоня, хоочун кадарчылар ышкаш, эртениң-не дашкаар үнгеш, дээрже көөр, агаар шинчилээринге пат чаңчыккан. Ол эртен кыйгак булут дээрни бир дески шырымалап алган турган. Ындыг хүннер баажылыг дээрзин ол каш-даа катап эскерген. Шынап-ла дүш эртип чорда, күштүг хат кырлар сиртин кыргындылап, дүвүнүң бурулаажы ыжык мойгалыктар дургаар, хараган, даштар ажыттай хөртүктелип эгелээн.

Ыжык мээске эңмек хаяга чаглактанып алгаш, өшкүлөрнн тегере көөрге, адышта дег. Тоняның буттары шылаксап, дисктери доуксап келген. Негейиниң узун эдектерин бөле туткаш, көвенип олуруп алган. Хат ыжык хая баарынга борай хап, дүвүнүң бурулаажын арынче чашканнай кааптар — эчигейи кончуг. Хар шыгындан чөөк аржыылдың кыдыглары доңуп, чаакты бо-ла хаарып кээр.

Шуурган, соок уругнун бодалынга шаптыктаваан. Ам удаа-да, сооктун тайлымы чүве ийикпе, Шериг-оолдуң кызыл дилги кежи бөргү ооң сагыжынга кирип келген: «Соокка чоруур кижиге таарышкан-на бөрт! Кады-кожа аалдыг болза ойнай-сылдай ачылап-даа болгай эртик. Че, ол-даа канчаар. Хамык ужур бөртте эвес, бөрттүң иштинде башта ыйнаан, Шериг-оол, бодавые, багай эвес оол ышкаш ийин — деп, Тоня боданып-ла, боданып-ла орган.—Кижиниң салымының алыс оруун өттүр көргөш, картага маршрутта дег чуруп каар ындыг хуул-

гаазын күш турган чүве болза, кижн шагда-ла сеткил маажым, кедизи барып кым-биле салым кадып чурттай бээрнн безин баш удур билип алган чораай эртик. Ындыг-даа бол амыдырал кижиге ынчаар чаяаттынмааны-биле нарын, тывызыксыг-дыр ийин. Ынчангаш-ла кижн амытан өөрүүр, күзээр. чүткүүр, ынакшыыр, дилээр, тывар шинектиг болганы ол-дур ийин».

Шериг-оол чорутка-ла ай чыгай берген. Тоня чүгле ону келиксеткен. Ногаан снген, сула, чарба сынгап келген. Кыш муңгаш, тос-тостун соогунда мал чеми төнзе канчаарыл. Оюнчук эвес ышкажыл. Өшкүлөр база кидин төрүп эгелээн, анайлар шак кадында немежип-ле турар. Оларны тоттур чемгереринден аңгыда, чылыглап хумагалаар, чаптап эргеледир, дорукканнарын снгеннедир — чымыш-ла улуг.

Каш төрениң үре-төлүн көрүп чораан шораан бизеннернин эдээ-биле кодан өшкү кежээ дүшкенин эндевейн, дүнеки чыдынын дөгерип, хар адаанче сырлы бергилээн өөр торлааларны дүйметпишаан, аалче углай оыттай аарак, чоруп орган.

Кадарчы шораан бажындан харап кел-ле, хамыкты мурнай аалда чаа дүшкен снгенни көрүп каан. А трактор турар боор бе! Чок. Шериг-оолга душпаанынга хомудап, уругнун сагыжы караш кылынган.

— Шериг-оолду шайлаттыңар бе, авай?— деп, Тоня хыраалыг хевин уштуп азып чыда айтырган.

— Ийе. Шайлаттывыс, уруум. Олуруп-олуруп. мырыңай чаа чорутту ийин.

— Ажылдыг кижн далажып чорбайн канчаарыл — деп, Серен ашак сөглээн.— Черле дузалыг эр чүве. Шыырак кижн, таакпы тыртым кадында эмгежок снгенни дүжүржүп, сарааттажып берди, хөөкүйнү.

— Фермаже саваң сөөртүр кижн мен деп оар чорду, ынчангаш далашкан боор — дээш, иези уруунга изиг шай кудуп сунган.— Күжүрнүң хеви-ле кончуг чорду — мадак кара үс арны, холу-даа оон калышпас.

— Ажылчын кижн бир хүн каарган дег кара-даа чорза, бир хүн аңгыр дег алдын сарала кылдыр кеттиниптер чүве ыйнаан моң, кадай — деп, Серен ашак Шериг-оолга база каттап болушкан.

Өөрүшкүден чүрек таалаар, чывар-сооктуг, чымыш-иштиг, ындынналып ырлаксаа кээр кышкы хүннер шак ынчаар эртип-ле, эртип-ле турган.

БИЧИИ ДУРГУН*Чечен чугаа*

Саадак (хүрээге хуурак сагып четтиргенде ады Осур) өөрү-биле кады Мөндүгүр-Ловуңга башкыладып хүнзээш, ном соора адааш, башкызынга бир чула каскадып алган, ачазының чугаалашкаш, тургузуп кааны чыза малчыны Биченниң өнчө мунгак базып чоруп орган. Канчангаш-ла көөрге, та канчап аалдар аразынга кирип келгени ол чүве, хараган дөзүндө койгун оолду көргөш, улам-на хоруп каап чыткан. Аңчы уктуг Саадактын чүрээ шимирт кылынган. Ооң аал-чурту — Кодан-Боолаар деп даштыг каът. Аңаа чыткан коданны ачазының барып кедеп адып турганы караанга олчаан көстүп келген. Өггө кирип кээрге, ээлери чок болган. Бичен ашактын октуг чактыыр боозу орун бажы үзүкте азып каан турган. Саадак хараганнар арты-биле чаштынып кедеп чорааш, баш каксып харап кээрге, койгун биеэ-ле чыткан черинде хевээр. Боозунун будун черге шашкаш, тонаан адыргаш, кулактаажын дүжүргөш, чамыктын оттуун олуртур тырткаш, койгунну хараалдап эгелээн: сонгу, башкы ийи хараал база аң чаңгыс бооп белдирлежиپ келген. Ыя аразында койгуннун чодураа дег кара карактары Саадакка кээргенчиг болгаш чараш кылдыр көзүлгөн. Боозун дээрже чаза тудупканын боду безин билбээн. «Тиң» кылдыр боо эдип үнген соонда, чактыырының кулаандан үнген ыш туманналы хона берген. Ол көдүрлү бээрге, көөрге, койгун хараган дөзүндө хоруй берген чытпышаан.

Саадак койгуннун дириг артканынга дыка өөрээн, ыя аразында чаны-биле бир-ле чүве сиг кылдыр эрте хонган. Канчангаш-ла көөрге, Бичен ашактын аңчы ыды Хартыга койгунче ийи кулаан кызыпкан халып бар чораан. «Хак, Хартыга, хак!» деп алгырза-даа, койгун чүглө тура халааш, даванна-

рын хере базып четтикпээнде-ле, барып сегирип алгаш, маалады-ла берген. Койгуннун үнү читкеп. Хартыга олчазын ызырып алгаш, Саадакка чедип келгеш, оозун салып кааш: «Бодур, мээң тывыым. Ап ал!» дээнзиг эгиштип олурган. Хартыганың диштеринде койгуннун дүктери ораажы бергилээн, ыт созун холдарының дыргактары-биле аштап олурган. Хомуданчыг-даа, өөрүнчүг-даа апарган. Хомуданчыг чүве хөөкүй чараш койгунну ыт херип каапканы; өөрүнчүг чүве ону Саадак хуурак сагылын бужартадып боо-биле адып өлүрбээни база Бичен ашак койгунну сойгаш, ооң коң эьдин чип, хоюг мүнүн ижип каары, хуурак сагылдыг кижиги ону ыт-биле ыдалап өлүрген деп кымга-даа бугаалавазы. Харалаан, Саадактын бодааны дег чүве кайда чоор.

— Ы-ы-ых! Садараан тариги, чүнү канчап чор сен, сойлук?— дизе-ле, кедээзинде хавак арнында башкызы Мөндүгүр-Ловун шуут илдең апарган харап олурган. Саадак өгже салып-ла каан. Ооң бажынга «дургуннаар» деп бодал кире дүжүп келген. Демги өөнге кире халып кээрге, ээлери чок хевээр. Саадак чүнүн-даа мурнунда хүрээге ном өөренирде кедери хертеш думчуктуг кадыг идиин ушта соп октапкаш, маннаарда чиик болзун дээш, чымчак идиин кедер каапкан. Бичии пөс хапка тараа ургаш, өгнүң хуунда өрөмезин ийи аспак хирени тараа кырынче киир каапкаш, хавын хойлааш, бичии-даа саадап турбайн, Инек-Даш ховузуңуң хараганнарының аразы-биле Каа-Хемни өрү алзы салып-ла берген. «Соомда сүргүн кел чор бе?» кылдыр бодааш, хая көргөн: чок, чүгле хүрээниң суургазы болгаш азыр бедип көстүп турган.

Саадак дери-күжү саалаан, кагып суксаан, хая көрнү-көрнү чүгүрүп-ле орган. Ах, кижиги чашты бээр ыяжы-даа, хараганы-даа чок ак ховунуң кыды чокшулап олар шымбай-ла болган. Хараган аразынче чаштып кире берзе, ону тудары-даа берге. Ынчалза-даа бир-ле хая көөрге, дээрде шаштыккан куу доозун шөйлүп чоруп-ла орган. Аъттыг кижилерниң кожаннадыр шапкылажыры-даа илдең. Ам-даа херек буруудан: демги сүргүн улус Саадакты Мөндүгүр-Ловунга тудуп аппарып бээр, оон-на хуурак сагыл четтирген даңгыраан савартатканы дээш, аңаа хөй янзы яла онаар, чүнүн-даа мурнунда Мөндүгүр-Ловун холунуң арты-биле ооң арнынче алагадаар (ол лама номну соора адаан хуурактарны холунуң арты-биле думчук ханын тө алагадаар чаңныг), оон карак оду кызаш дээр, думчук ханы аттыгар, ооң соонда чолдак-кызыл-биле кагардаа чадавас. Мындыг бир яла база бар: хуурак сагылды бужартатканы дээш, саң салып, бачытты «арыдып», номчулга кылыр, ооң соонда бурганга чүс тейледир. Чүс катап доңгарга думчук ханы база төктүр. Доңганнавайн мегеленир арга база чок, холдарында чолдак-кызыл туткан кескийлер, майдырлар ону ызыртыр кадарып турар. Ол бүгүнү канчап эрт-

терин бодап кээрге, баш муңгаш. Сагыл савараткан, саң салдырган дишкеш, өөрү хуурактар база көрбөстээр.

«Холга кирбезимзе аар!» кылдыр бодааш, Саадак бар-ла шаа-биле чүгүрүп-ле орган, сүргүн кижилер улам-на чоокшулап кел чоруурлар, ынчанмайн канчаар, ийи буттуг кижибиле дөрт даванныг малды канчап дөмөйлээр. Саадак ол-ла чүгүрүп орарга мурнунда кестинмээн тараа (ынча орайга чедир та чүгө кестинмээнин кым билер, ээзи та өлүг, та аарыг) көстү берген. «Ах, аңаа четсе аар, ол-бо тараа аразыңга чаштынып турумда, хүн ажа-ла бергей, караңгыда кайын туттурар мен». Ынчаар бодаптарга, Саадактын күжү немежип келген ышкаш болган, артында буттары чиик, бастыңгыр. Саадак тараа шазыңга келген-не, сүргүн улус база мыя бо: «Хэ-эй! Аңаа тур! Доктаа!» дижип алгыржып каап, аъттын сыр мань биле шаап-ла органиар. Дүшкүүлүг үе келген: бир болза бичи дургун терең тараа аразыңче киргеш, туттурбайн баар, бир болза аъттыг кижилер аңаа чеде халыткаш, кымчы-биле биле ону моорадыр шаапкаш, тудуп апаар...

Саадак узун сыптыг, сырый тарааның иштинче сүргүндүлөрү мурнап барып кирген соонда, Каа-Хемнин ээрем суунга кас биле өдүрөк куштуң шымны бергени ышкаш болган. Сүргүн кижилер хей-ле: «Хэ-эй! Бээр кел, оол, аалыңга ушкарып чедирип каар бис!» деп көгүдүп алгырышканнар, тарааны тө бастырып ынай-бээр шапкылашканнар-даа, а Саадак бедик, сырый тараа сывының аразында ыйгылак иштинге кыймыш дивес чыткан.

Имир дүшкөн. Сүргүн кижилер бичи дургуннун туттурбазын билгеш, мынчаар чугаалашканнар:

— Кымнын оглу боор ол, кеский?

— Демги ол аан, кым дээр чүве ийик моң. Ийе дем Монгушпай деп соңгаартан келген чүвениң аан.

— Ловуңга чүү дээр бис, чайзаң?

— Тывылбады дээй аан, соонда бак даргазыңга сүрдүрүп эккеп аар бис.

— Ындыг-дыр.

Ынчаар чугаалашкаш, сүргүн кижилер дидиредир шаап чорупканнар. Сүргүн кижилерниң арны көзүлбөзе-даа, Саадак оларны үнүнден танаан, бирээзи кезээде-ле чаңчанып чоруур, каржызын амытан кайгаан, күчүгүр баштыг Капшыдай кеский, эжи чаргырааш чугаалыг Чанзаң чайзаң болган.

Элээн караңгылап кээр орта, Саадак Кызыл-Чыраада ырак төрели Сөгедек ашактын аалын углааш, шыыладыр базып чоруп-ла каан. Кезек болганда, кедээзинде Бай-Сөөт хеминиң ооруунда бөрүлөр чир-шоң дүжүп улужа бергеннер. Бөрүлөрүниң «аа-уу, аа-уу» кыннып алгыржырын дыңнаарга, «аа-ёх. хырным, аштаарымны» дээни сагышка кирер, кыпсынчыг чииртим. Кокайларның улааныңга аалдарның ыттары база-ла

улуп, ээрип харыылааннар. Дем чаа-ла бөрүлөрдөн коргуп чораан Саадак ам ыттардан коргуп, кезек аалче кирбээн, чүвениң оожумнап намдаарын кезек манаан. Күскү дүннүң сооксумаары-даа кончуг. Ынчап туруп-туруп, Сөгөдек ашактың өөнгө кеденгирлеп чедип келзе-даа, кирбээн: «Хүрээден дургуннаан сен» дээш тудуп аппарып берипсе канчаар. Чыышкын дужунда салып каан шары чоначтарының аразынче сыңны берген. Хана өттүр ылавылап дыңнап олуарга, өгдө улустуң шайны аартап, тараа дайнап турары илдең. Саадак чүгле ам чем чиксээнин сактып келген. Чыылган кижилер диңчилер хүнезини тарааны соктап турары оларның аразында чугаазындан илдең болган. Олар ачазының, кырган-ачазының күзүн диңнеп аьттаныр мурнунда Ажык, Қалбак-Пөш, Кундус, Чааймы дижир черлерин-даа адагылаар болганнар. Саадак улустуң чугаазын кезек дыңнап чыткаш, шары чоанаанга чылыккаш, удуй берген.

Саадак оон демги койгунну дүжей берген. Хартыганың ызырган диштериниң балыындан койгуннуң ханы төгүлген, кежи ойбак-самдар тон ышкаш апарган, дүктери халаңайнып бо ап четкен. Койгун Саадакка кээргенчиг бичии эвес, аалынын үзер улуг ак бугазы ышкаш апарган, олче мырыңай шоглап чедип келген, харын кижии ышкаш чугаалаар-даа: «Менче чүге ыт салдың?» дээш, ооң колдуундан кээп сегирип алган. Ооң сүүр-сүүр чидиг диштери аажок аарышкылыг кылдыр кадалы берген. Саадак алгыраарга үнү-даа үнмес, чүткүүрге мага-боду-даа шимчеттинмес болган. Ачазы ынаар элээн ыракта турган, оглун койгуннуң чидиг диштеринден чарып аарын бода-вайн-даа чиде берген, ооң орнунда аажок улуг сарыг салдыг орус ашак турган. Ол-даа кижии Саадакты кээргевээн...

Саадак өңнүң херээжен эезиниң шай соктаан даажындан оттуп келирге, ыңгыржак ыяжы ооң колдуун аартыр өйүп турар болган. Өршээ-дадай, өгдө улус та канчап даштын бөле чыып каан шары чоначтарын, негей тоннарны чиңчерлей бербежиктер, оон башка бичии дургун туттургай-ла. Саадак ыңай-бээр көрүп туруп-туруп, баар уунче салып-ла берген.

Бозур-бозур хаяларлыг Бедик-Хөйтен эртенги имирде кончуу сүргей көстүп турган. Дүне чир-шон дүжүп улужуп турган бөрүлөр даг баарында орук дургаар чоруп турары-даа чадавас, ынчалза-даа ол баар уун сыкпаан. Копту-Аксында орустар бажыңнарын ыраа-биле оюп эрткеш, Коптунуң суун чудук кырлап кежип алгаш, Кадыр-Эл ховузунга үнүп келген. «Ам-на оруктан чайлап аар-дыр» кылдыр бодай бээри билекле, соонда чүве хоккулаза-ла, тергелиг аьттыг орус кижии дүргени кончуг чоруп орган. Оруктан үне чүгүрүп бар чорда-ла, тергелиг орус бо келген. «Баа, бичии Монгушпай, сен мында чүү кылыр, аьт кайда?» дизе-ле, аалынга бо-ла чедип кээр, таныыры Сарыг-Сеп чурттуг Миней Спрыгин болган.

Миней Саадакты тергезинге олуртуп алгаш, ооң-биле орук дургаар аажок ээлдек айтырыг салып чугаалажып чорааш, ооң хүрээден чүге дургуннаанын билип алгаш, чугаалаан:

— Гм, мен таныш Монгушпай чүү ыңдыг сенек ол. Ам хүрээ, ламалар чок болур. Ламалар ном өөренир херек чок, сен хүрээ чорбас херек. Орус бижик өөренир херек, орус бижик — Ленин бижик. Ол бижик мен сенде айтыр-ла... — суг-суг дээш, Саадактың ачазын аажок чемелеп чораан.

Миней Спрыгин бажыңыңга келгеш: «Мен оол бар!» деп кадайыңга өөрүп тывалап чугаалааш, дораан-на чунар-бажың изиттирипкен. Саадакты оолдары-биле кады чундургааш, оларның хевинден артыктап кедиргеш, столга олуртуп чемгергеш, Маннаар-Каразыңга ушкаргаш, ол-ла хүннүң кежээзинде Өлчейлиг-Булакта Монгушпайның аалыңга чедирип каан.

— Мендii, таныш, сен оол мен мында тырткан, ламалар сен оол мыкылааш салган, оол дургун салган — дээш, Спрыгин Монгушпайны чугаазының эгезинден тура-ла чемелей берген. Оон улай чугаалаан:— Ламалар ам чок болур, ламалар бижик өөренир херек чок. Сен оол мээң бажыңда турар херек, орус бижик өөренир, орус бижик — Ленин бижик.

Спрыгин-биле Монгушпай ол кежээ үр-ле чугаалашканнар. Олар ынаар өгден бөлгээр черге ийилээн чугаалашкан болганда, ооң утказы кымга-даа билдинмээн.

Саадак дургуннап келген соонда, аалыңга хөлзеп чурттап турган. Ыт ээрге-ле Өлчейлиг-Булактың арыынче салып кире бээр, ынчалза-даа келген кижилерниң херээ бодунуң мөрүзүңде чоруу бооп турган.

Саадактың сеткили оожургай берген турда, башкы хар чаапканда, бир элчи шынап-ла келген. Авазы Долаан кадай Саадак аалыңда чок, Дерзигде төрелдериниң аалыңда барган деп мегелепкен, а Саадак кажая кырында сиген иштинче чаштып кире берген чыткан. Дараазында элчи он-шаа хонганда келген. Ынчаарда шынап Саадак аалыңга чок, кырган-ачазы-биле Сарыг-Сеп кирген турган. Долаан кадай аңаа чылдаглап алгаш, элчиге мынча дээн: «Саадак Сарыг-Септе орус бажыңында бижик өөренип турар».

Ооң соонда Монгушпайларның аалыңга элчи келбестээн. Оол орус ёзуга кирип, орус бижик өөрени берген боорга чииртимсингени ол ийикпе азы ламаларның, дүжүметтерниң дөзү божап келгениңден болган чүве ийик бе, кандыг чүү-даа болза, Саадакты хүрээже алырын соксап кааннар.

* * *

Бажыңда көк-көк дүктери назыны элээн улгады бергениң херечилеп турар бедик сынның, аянның чоон үнүңг кижии ша-

жынга удур темага орус, тыва холуй олурупкан черге лекция номчуп турда, кайы-даа дылга чугаазы дыка дорт, билдингир турган. Ооң чижектер тып аарынын тывызын канчаар, оларны ырактан дилевес-даа, ол-ла кожуунун, сумунуң азы суурнуң иштинден аптар. Бир ашак лекторнун чугаазын дыңнап олургаш, мынча дээн: «Орустап, тывалап сөглээр-даа, оңнап, солагайлап бижиир-даа — шыдаар эр-дир ийин».

Лектор бир-ле сөс аразында салчак кожуунунун Инек-Даш хүрээзиниң, аңаа турган ламаларнын, ооң иштинде Мөндүгүр-Ловуннуң дугайын чижекке кирире каапкаш, бир-ле уткалыг чыры чыртташ кыннып хүлүмзүрүүн. Ол хүлүмзүрүүнү демги-ле чон-биле, лекция дыңнап олурганнарнын аразында Миней Спрыгин меңээ шала-була далаш тайылбырлаан, а мен лекторнуң демги-ле хүлүмзүрүүн уктап сүрүп чорааш, бичии ынай тоожу бижидим. Ол маңаа четкеш дооступ кагды.

ДӨРГҮНЕК

Чечен чугаа

Чолаачы машиназын ишкээр хемче ээй соптарга, кады чо-рааным мал эмчизи Назын-оолче көргөш, алгырып-ла үндүрдүм:

— Бо кай баарывыс ол? Чанар бе? Быдаалайнын аалынга барбас дээнивис ол бе? Бот баш билир машиналыг...

Борта Назын-оол эмчи мени үзе кирип каан:

— Быдаалай сугга баар бис, чүгле ишкээр хову оруу-биле долганып чедер алаар бис.

— Машинаның маңын көөр дээш, каш артык километр халыдарывыс ол бе? Дембилдей ашактын кыштаан таварааш, Чаламалыг-Арт-биле ажа халыдарга, Бай-Хемде Быдаалайнын аалынын кырынга баар ийик чоп.

— Дөргүннү кежип шыдавас бис, машинавыс аңаа олурптар.

— Дөргүнекти аъттыг, машиналыг кижин кешпейн чораан эвес, анаа-ла чер эвейикпе — деп, хомудап чугааладым.

Эмчи чолаачынын арнынче бир-ле уткалыг көргөш: «Ыраакта дедир ээвит, Күдер, ам канчаар, Дембилдей кыштаандан барып кежер-ле бооп тур бис ийин» диди. Чолаачы: «Билдим!» дээнзиг бажын согаш кылгаш, машинаны оожумнадып чоруй, дедир ээпти. Дембилдей кыштаанга кээривиске, ында кижиле эмгежок. Ында улустуң хөйү-ле школачылар. Олар холдарында чадаң ыяштар, демир-хүүректер, кускун-хаайлар туткулаан ынай-бээр чоруп турда көөрге, өөн чыып тудар дээш, черден күзүрүм, тогланчы чыып имилешкен кымыскаятар-ла.

— Экии, эштер, үүле бүтсүн!

— Экии, чорук чогузун!

Танырывыс Пар-оол башкы биске сургуулдарының ажил-ижин мактап хөөрөп берди. Ооң чугаазы-биле алырга, сургуулдар каш-ла хүн иштинде барык муң дөс чыгыы янзы-бүрү чаш ыяштарны олурткан, Дөргүнектің унун ам безин чадаң ыяштар шыва алы берген, оон ыңай сугнуң чер адаанче кире бээр чамдык чажыт оруктары база дуглаттынган.

Мээң кеже халыда бээр деп азап чорааным черге келдивис. Олап машиналыг кежер ужур чок болду: Дөргүнектің суу шору улгады берген көвүктелип агып бадып чыдар, ынчалза-даа сугнуң бодунга машина кайын боглур, ооң ол чартында малгаш-шавар шыкты канчаар, шынап-ла машина олуруптар. Оон ыңай чап-чаа олурткан шетчигештер, шарланнар, хадыннар, пөшчүктер, инек-караа, кызыл-кат сыптары шору шыргай арыг апар чоруур. Оларны ужур тавартыр бе? Чок, кайын боор. Чаламалыг-Арттап ажар чүве кайда боор, дем башкы-биле мендилежиривиске: «Чорук чогузун!» дээн-не чүве, ол чогуур чоруун кайда ийик, десир ээпкен бис. Ынчалза-даа башкының сургуулдарының ажил-ижин мактап турганы ылап-тыр деп чүвени көрүп бүзүрэн бис.

Бичии кижилер оран-чуртунуң арын-нүүрүн чаартып, каастап, бойдустан ынак өнүү бооп турарынга сеткилим-даа дыка-ла ханган ийик.

Ишкээрлеп долганып чорааш, Быдаалайның аалынга дөмей-ле четкен бис. Ол боду-даа, өөнүң ээзи Айлыы-даа бисти чылыы-биле хүлээп алган. Үрде көрүшпээн өнүктер, халаг эзирик кижилер ышкаш, бот-боттарывысты үзе киржип каап хөөрежип орган бис. Чугаа аразында, Дөргүнекти кежип шыдавайн, ишкээрлеп долганып келгенивисти бистиң бирээвис, сактырымга, чолаачы ышкаш ийин, Быдаалайга чугаалай каапкан. Оон Быдаалай бир-ле улуг чидириглиг, кажыыдалга таварышкан кижини ышкаш, арны хөлүгүр орнунуң кырынче шигирт кылдыр олура дүшкен.

Нийти хөглээшкин үзүлгөн. Өгдө олурган кижилер шуптула Быдаалайже көрнү берген. «Канчап баадың?» деп, Айлыы аяар үн-биле оортан айтырган. Быдаалай кадайының холдарын аяар чайлады идип кааш, сыртык адаандан «Север» деп папиросту уштуп алгаш, ооң бирээзин ужулгаш, бичизинип өкпелээнзиг көргөш, ынаа артындан хээшпе дүжүр соп эккелгеш, ону эргек хире чоон, узун кылдыр ораагаш, кывыскаш, оозун ажырымнап тырткылааш, ам-на үзүктел чок чугаалап унген:

— Дөргүнек, хөөкүй Дөргүнек! Хайыраан Дөргүнек!

Бо сөстөрүн чугаалаан соонда, Быдаалайның карактарындан чаштар, чазын оя шаапкан шаңданың чарындан агып

баткан чулук ышкаш, кылаңайндыр төктүп бадып турганын көргөн бис...

Элээн орай апарганда, шаандакы Дөргүнек дугайында кырганнар дамчып, бо хүнге чедип келген төөгү чугаазын Быдаалай тө каап берген. Ол чугаа бо:

— Шаанда Дөргүнек шыргай арыглыг, агым кара суглуг хем чыткан үе турган болдур ийин. Дөргүнек уну кедеки сыны-биле тудуш ыяштыг-даа турган. Ооң суу чазын эрээн хар суу-биле чаржалажып улгады бээр. Ол өйде Дөргүнек арбанының улузу кезек ховуну суггарып аптар. Дөргүнек ховузунга тараа дендии чаагай үнер. Дөргүнек арыының шыргайын канчаар: орук чок черлеп чадаг кижин безин кеже албас чыгы. Ол арыгга кандыг ыяш турбааныл: дыт, шиви, пөш, чойган, хадың, шарлан, казылган; инек-караа, кызыл-кат, киш-кулаа каттар база аңаа үнүп турган.

Бак-ла чүве ол хемге эң мелегей кижин улуг ээ бооп чурттап чораанында чүве-дир ийин. Дөжүлдүр деп сыңзыг бай Дөргүнектин ээзи турган. Ол-ла кавынын улузун чагырар, дужаар эргени чызаан чери аңаа берип каан. Ол байның Бүүреккей деп кара чаңгыс оглу бар (чыргалдыг өскөн боорга, «чаг иштинде бүүрек» дээн утказы-биле ынчаар адап кагды ыйнаан).

Дөжүлдүрнүн өө Дөргүнектин хүн бадар талазынга, Бүүреккейнин — хүн үнер чүкке турган. Дөргүнек арыының ыяжының бүрүзү четчип салбайбаанда, адашкыларның өглерин барааннажып көстү бээр чүве-дир.

Көк чооннап, хек эткен, божа-хойтпак үнген, чай шуут дүшкөн үе турган. Бир-ле катап, таптыг-ла ындыг өйде Дөжүлдүр каш хонукта улай арагалаан. Сөөлүнде-сөөлүнде мырыңай дембээреп турар апарган. Оон:

— Оглум өө кай, көрейин, моорган көстү бээр чүве, көргүзүңер!— деп хөрөктөп алгырган.

Ооң оглунун өө көстүр чүве кайда боор, ыяштарның бүрүзү улгаткаш, арыг Бүүреккейнин өө көзүлбес ногаан көжеге бооп дужа турупкан.

— Оглум өөн көрейин, дуглап турар ыяштарны кезиңер!— деп, бай дужааган.

Чамдык кажар кижилер көрүп шинчилеп тургаш, Бүүреккейнин өөн дуглап турган ыяштарны аралай аарак шаарартыр кескилээн. Өг шынап-ла көстүп келген.

Оон эзирик калчаа бай мактанып алгырган:

— Дөргүнектин кезек арын хыдып каар мен. Бо чер малмаган чаштынмас, оор-сук кижилер ижээвес ак хову болзун!

Даартазында калчаа Дөжүлдүр аг-арбанның бүгү кижилерин чыып алгаш, Дөргүнек арыының ыяжын хыдыдып эгелээн. Чызаан чери ону чүүлдүг деп көрө берген. Аңаа чораан бир мелегей дүжүмет: «Бо черни агартыр дээш, улуг буянның

ажыл бүдүрүп турар кижидир сен, ха-ха, арыгнын ыяжын кестир-ле!— деп, Дөжүлдүрнү өнөмчидип каан.

Дөргүнек арыынын ыяжы ос-хорум кылдыр калбарып чыдыпкан. Күзүн ол ос-хорум ыяшты өрттедип үндүрүпкөн. Ынчангаш Дөргүнек шынаазы «өрге чылгаар өл чок, чылан чылгаар шык чок» дээр чыгыы куурарып калган. Ол хемге тараа тарып чип, мал-маганын азырап өстүрүп чораан аалдар, мээн өгбөм база ыңай-бээр тарадыр көшкүлөй берген.

База бир чыл эрткенде, Дөргүнекке Дөжүлдүр биле Бүүреккей ийи адалышкы хемниң эрги унундан хензиг сырганды сугну узуп ижип чайлап органнар. Оларнын өглери ам хүн бадар талага кады турган. Бир-ле хүн адашкылар чаңгыс өгге олурларда, көнгүс аяс дээр хеп-хенертен бүргээш, хадып чоруй чаай-ла берген. Кызаңнааш, чыжыраан чаңнык өгде улусту баш сугар чер чок кылдыр коргудуп эгелээн. Ынчап чоруй бир-ле чыжырт дээн соонда, Дөжүлдүрнүн өө, аңаа олурган кижилер хуюкталып калган.

Быдаалай борта чугаазын үзүпкеш, шаажаң долу соок кара шайны бир тын-биле ижипкеш, аржыыл-биле карактарын чодуп орган.

— Дөргүнекти школачылар катап диргизип турар ышкыжыл, эш Быдаалай, эрткен-барган чүве сактып дыка кудараваңар!

— Ийет, Дөргүнек катап дирлип кээр, анаа шуут бүзүрээр мен. Бистиң үениң салгакчылары боттары безин чаш ыяш ышкыш чараш, чалыы болгайлар. Сургуулдарнын олуртуп каан ыяжын ыявыла кажаалаар херек. Ол дугайын бистиң совхозтун дирекция черинге албаннын херээ кылдыр чугаалаар силер! Ийе, Дөргүнек катап дирлип кээр, ону бистер, бистиң ажы-төлүвүс ажилчын холдары-биле кылыр!— деп, мурнукула чугаазын күштелдирер дээнзиг катаптааш, Быдаалайнын арны чырый берген.

АЪТ БИЛЕ ИНЕК

Кырган Аът аал коданында дошталдыр бастына берген харны кыжырадыр баспышаан, чадагай кажаада сигеннедип каан Инектиң чанынга чедип келгеш, кажааның эң кырында курунға сегелин сыртай каапкаш, кайгааш турупкан. Инек дээрге бажын бурунгаар сунгаш, шала дыртыйыпкан, кончуг ногаан сигенни алды, үстүү чаактарының диштерин, эриинерин шалыштырып, аажок-ла амданнанып дайнап туруп-туруп, боостаазын кылдырадыр ажырыпкан. Оон черже доңгайгаш, дырбааш дег дылы-биле сигенни бөле шапкаш, база-ла дайнай берген. «Магалыг-ла чыргалдыг, тамчыктыг амытандыр бо. Мен база-ла бо ногаан сигенни мынчаар дайнап турган болзумза аар!» кылдыр Аът бодангаш, дөстүнмейн, орангаштың чараазын сыыртыган. Инек анчыгзынганзыг бажын чайган.

— Адаарганчыг-ла амыдыралдыг-дыр силер аа? Чиир чемнер силос, концентрат дээш чүүл-бүрү болбаазын чемнер; чыдар, хонар чериңер безин кургаглаан, арыг, чылыг, сайгылгаан чырыткылыг кажаа. Каш чыл бурунгаар мындыг ногаан сигенни, амдан-сүүзүннүг суланы хырын быжыы-биле дайнап-ла чордум ийин. Меңээ багай эзер, чонак безин урбас ашак кижичорааш, кырып назылааш, чорта берген. Ооң соонда кым болганга бак карак болу бердим. Туралаан-на тенек-опчок оолдардан эгелээш, мени тудуп, оорга, мойнумну оя мунгаш салыр-дыр. Ам мени биеэги ышкаш ашкарып-чемгербес, мени шанактавас, тергелевес, чыраа, саяк, челер, маңнаар чоруум-даа мактавас апарган. Ажыл кылбаска чалгааранчыыдаа аажок болур чүве-дир. Кыш болурга дайнам оът тып чиир дээш, дөрт даяам дуюгларын дозуннуктур, саксагай-мербегейлерим тастагыже хөртүк хар казар-дыр мен — деп, Аът хомудалын илереткен.

— Инектер бистер кижилерниң ачы-авыралында тамчыктыг-ла чору бис. Бисти ажыы улуг мал дээш аажок-ла ажаар-карактаар, ашкарар-чемгерер боор чүве-дир, рацион ёзугаар чемгерип турар.

— Рацион деп чүзү боор ындыг?— деп, Аът ооң чугаазын үзе кирген.

— Ээче, ону безин билбес сени-даа, амыдыралдан дыкала чыдып калган-дыр сен. Ол сөстү чаа төрөөн бичии бызаалар безин билир. Рацион дээрге бистиң хүнде чиир чүзүн-баазын хоолулуг чемивистиң аттарын бижээн саазын-дыр ийин. Зоотехник биле ферма эргелекчизи чамдыкта рацион тургузар дээш чадашкан-даа олургулаар улус болгай. А кижилер силерни ам тооп көрбес апарган-дыр ийин. «Волга», «Москвич», мотоциклдер дээш мунар, чүдүрер машина көвүдээн кончуун көрден. «Аътты чоор ону, ажыы эвээш мал-дыр» диген чугааны ийи кулаам-биле дыннадым — деп, Инек хоптанган.

— Силерниң чогуу ажыңар кайы хирел, ынчаш?

— Кижилерге хөй сүттү берип турар бис. Ат-алдарывыс-даа алгаан. Хурал-суглаага безин бистиң ажаалда, чемгерил-девис дугайын чугаалажыр. Багай — чалгаа кадарчы-даа дес-кешпестээн!

— Аъттар бистерниң ат-сураавыс силерни мурнап алгаан эвес чүве бе моң, төрөөн? Аъттың чүгүрүк-кашпагайын, изип хайыңган калчаа далайны, тайга-сынны ажа халып турганын, ээзи кижиниң амы-тынын камгалап, адаан-мөөрейлиг, адыш-чарыштыг найыр-наадымнарга алдырбайн турганын хөй-хөй тоолдарда киирген. Кызыл-шеригжилер аъттарны мунуп алгаш, дайзыннарны чылча шаап турган. Аъттар дугайында хөй ырлар, чогаалдар чогааттыңган. Мээң калган ээм ирей безин мени өөрүңге аажок мактаар, эки аъдым деп чугаалаар чүве ийин.

— Эрткен-барган херек дугайын мактанма. Аъттар силерниң ажыңар-дүжүүнөр эвээжээн. Ал боттарыңар безин чоорту эвээжеп бар чорууруңарны билбезиң ол бе? Чамдык кижилер силерни «колбаса» деп шолалаар болгай.

Колбаса деп чүл ол дээрзин кырган Аът билбейн барган. Эргелелдиг ээзи ирей дириг чорда, шанак, тергеге кандыг-даа чүктү хала чокка сөөртүп, ажыын-дүжүүн көргүзүп, ак хымызын ижип мактадып, амданныг чемнер-биле хүндүледип чораан. Ажылга харын дадыгып-быжыгып, шанактадып, тергеледип, кандыг-даа чүктү сөөртүжүп, кижилерге бараан болурун бодап, күзеп чоруур. Ынчалза-даа кижилер ону шанакта-вас, тергелевес апарган.

Инек олче караан аларты хыйыртап көргөш:

— Менче кайгава. Мээң иштимче кирс бердиң, колбаса. Сени дилги фермазынче чорудуп, дилгилерге чем кылыр үе ыраж эвес!— диген.

Хөөкүй Аьт Инекке ынчаар дорамчылатса-даа, хомудалын кымга чугаалаар, каяа барып билдирер боор. «Ол инекти ындыг-мындыг деп бактааш-даа канчаар, кижилерниң-не өскерилгени ол-дур ийин. Че, канчаар тандымның кара суу каткан эвес, кадар оьду төнгөн эвес, чай дүжүп кээрге, чаяам чара, комум хоора семирип-ле алгай мен» деп бодун быжыг тутунган.

Ынчалза-даа шаанда хөй-хөй чүьктү шанак, тергеге сөөртүп, улуг үүлени бүдүрүшкен, кижилерни кадыр-берт арт-сын, тайга-танды ажыр, төнмес-батпас ховуларны кежир, ырак-узак черлерже чүктээн хөөкүй кырган Аьттың карактарындан чаштар төктү берген. Оон ол чоржакталып, дожаңналган хар чыпшынган дуюгларын майыжаңнадыр баскылап, харны кыжырадыр базап чорупкан. Дагның аар ийинге баргаш, кылын хөртүктү казып, божаңайнып турар кырган диштери-биле кадыг кадарны чула тыртып, дайнаар дээш кылаштапканы ол чувен иргин.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

БУРУН ШАГНЫҢ КИЖИЗИ

Эртем-фантастиктиг чечен чугаа

БИРГИ КЕЗЭЭ

Медицина эртемнеринин доктору Бады Бадыевич чаа-ла удумзурап бар чорда, ынаар видеотелефон (чугаалашкан кижизи көстүп турар) медээзи дыңналган.

Доктор бажыңга кедер халадын эштипкеш, видеотелефонга чеде берген. Ооң телевизия экранында чээрби шаа-ла харлыг, хып дээн аныяк эр көстүп орган.

— Доктор Бадыев дыңнап тур — деп, Бады Бадыевич чугаалаан.

Аныяк эрниц үнү шала дүвүрөөн байдалдыг дыңналган:

— Экин, Бады Бадыевич. Силерни мен эки танып тур мен. Көстүрү база эки-дир.

— Чүнүң ужурунда мындыг үш дүн ортузунда долгап турарыңар ол?— деп, доктор далаштырган.

— Мен Дус-Дагның химия комбинадының кол инженерни мен...

— Кончуг эки-дир. Мындыг аныяк кижизин тып алдыгың улуг бүдүрүлгө чериниң кол инженерни.

— Хамык ужур ол эвес, Бады Бадыевич.

— А чүл ынчаш.

— Бурун шагның кижизин тып алдыгың!

— Бурун шаңның кижизи!— деп, доктор магадаан.— Ол каяа кылаштап чораан кижил? Тоол-домак чүве бе ол, шөйүп турбайн, допчулай кааптып көрүңөр.

— Мындыг чүве-дир бо, Бады Бадыевич — дээш, телевизия экранында аныяк кижизин холдары-биле айтып туруп тайыл-

бырлап эгелээн.— Бөгүн бистиң бир экскаваторшигивис черден дус казып үндүрүп тура, элдептиг тывышка таварышкан. Экскаваторнуң улуг ускуужу харын-даа дегбээн болду. Бурун шагда дуска бастырган кижиги тывылган-дыр. Идик-хеви, эди-кежи-даа шуут үрелбээн, дуска хенмеленип калган болган-дыр.

Докторнуң үнү ам шыңгыы дыңналган:

— Ол хевээр чытсын, дегбечер! Ийи шак болгаш чеде бээр бис.

Бады Бадыевич удуур өрээлинге баргаш, адак-бышкаа чиик сергек ол-бо баскылааш, бодангылаан. Чулчургайларында судалдары изиг-изиг соккулаан: «Бурун шагның кижизи! Бурун шагның кижизи!..»

Бады Бадыевич кеттинипкеш, телефонда барган:

— Алло, гараж бе? Бадыев-дир. Доп-дораан машинадан чорудуптуңар!

Орукка кедер идик-хевин кедипкеш, доктор даштыгаа үнүп кээри билек-ле, машина бо келген. Бады Бадыевич чолаачының кыйыынга олура каапкаш, баштак-даа бол, кадыгзымаар үн-биле:

— Белогор шивээзинче!— деп командылаан.

Чолаачы айтырыг-даа чок, чүгле бажын согаш кылгаш, Кызыл хоорайның үстүнде, шагда улустуң «чазак чайлаа» дн-жип турган черинде, чодураалыг алаакта эмнелгеже хапкан. Докторнуң «дылын» чолаачы ыт чокка-ла билир.

Бодунуң амыдыралының дургузунда Бады Бадыевич чүнү көрбээн дээрил, чеже кижиниң амы-тынын камгалап албаан дээрил! Ол ам-даа ажылдавышаан, ам-даа ажылдаар. Оон тура-соруктуунуң, өөрүшкүзүнүң, кырывазының алыс дөзү — амыдыралга ынакшылында. Бады Бадыевич кезээде баштак, хөглүг, ырлыг кижиги, кайгамчык чечен угаанныг эмчи. Ынчангаш оон удуртулгазында ажылдакчылары докторнуң ол эп-тиг-эвилең, оюн-баштак аажы-чаңын пат-ла билир, орта чаңчыгып калганнар.

«Белогор шивээзинче!» дээрге, «эмнелгеже» дээни ол-дур деп, чолаачы тайылбыр чок билген. Бады Бадыевич бодунуң баштап турар эмнелгезин «Белогор шивээзи» деп баштакта-нып адаар кижиги. Ынчангаш ол ынаар ээптер дээн санында-ла «Капитан уруунда» Пугачевту өттүнүп. «Белогор шивээ-зинче хап олур!» дээр. Оон ыңай докторнуң билбес чогаал-чылары, билбес чогаалдары барык чок. Үргүлчү-ле бир-ле чогаалчының домаан ажыглаан, бир-ле чогаалдан одуруглар номчаан чоруур. Ону чалгаа чазар эвес, угаан сайзырадыр, билиг элбедир чугула херек деп ажылдакчыларыңа чагаан чоруур.

Бады Бадыевич орукка кезек када ыт чок чораан. Оон

хенертен сыгыргылай каапкаш, пугачевтай аарак ырлагылаан:

Иштим-хөңнүм, бодалымга шаптык катпа...
Ием болган ногаан аргам, шимээрге.

Бадыев ажылдаар өрээлинге кирип келген дораан харылзаа аппарадында барган. Бир кызыл сээни чырс кылдыр баскаш, телефон даңзазын кулаанга чедире берген.

— Квартира бе? Оюн Оюновичини оттуруптуп көрүңер, буруулуг болдум.

Академик Оюн Оюнович телевизия экранына көзүлдүр-ле эзеп кылаштап келгеш, бодунуң экранында доктор Бадыевти танып каан.

— Мындыг дүне чүү болду, Бады Бадыевич?— деп, академик баштай кайгап айтырган.

— Бурун шагның кижизи — дээш, Бадыев херектиң ужурун академикке ыяк тайылбырлап бергеш, дилээн:— Бир төөгүчү эртемденден доп-дораан чорудуп көрүңер.

Бадыев база бир сээни баскан:

— Музей директору Монгуш Монгушевич бе? Бурун шагның кижизи... Бир этнограф эртемденден берип көрүңер. Феодалдыг Тыва үезиниң идик-хевинден ап алзын.

Оон ыңай Бадыевич улаштыр телефоннап-ла турган:

— Бурун шагның кижизи... Чүрек эмчизи аппаратуразын ап алгаш, менче келзин.

— Бурун шагның кижизи... Тыныш эмчизи менче...

— Бурун шагның кижизи... Үн эмчизи менче...

— Бурун шагның кижизи... Бүрүн дериг-херекселдиг эмнелге машиназы база ийи чиик машина Дус-Дагда химия комбинатында баш удур үнүпсүн.

— Аэропорт. Доп-дорган Дус-Дагже самолёттан билет кээрин дилеп тур мен.

Бетоннап каан оруктап маңнап чоруй, самолёт черден адырылгаш, Шоол бажы кайы сен дээш, кылайтып үнүпкөн.

— Хүн мырыңай даг бажында олурупканда тывылган киж. Ийи метр оңгар иштинде. Сериин дүне каш-ла шак дургузунда үрелир чап болбаан — деп, аныяк инженер эр Бады Бадыевичиге тайылбырлаан.

Дораан-на экскаваторнун казып каан оңгарына чеде бергенер. Чайгы даң ам-даа хаялаалак. Күштүг прожекторлар-биле чырыдыпканнар.

Бурун шагның кижизи! Бистиң өгбевис! Кадыг кара күш-ажылдың кулу! Феодализмниң ажылчын малы!

Ыттар кижиге чок. Бөрттер ала-чайгаар-ла холдарда келген. Баштар чанагаш.

Бурун шагның кижизи амыдырал дээш кызып кылайып чорааш, дуска бастырып каан. Ооң бодунуң чанында күш-ажылдың чепсээ — балды чыткан. Ооң-биле дус оюп турган.

Өшкү кежи, самдар, чолдак тоннуг. Баг курлуг. Алгы чүвүр-лүг. Чаргаш хап идиктиг. Дөртен хар иштинде.

Оон ыңайгызын кым-даа билир аргажок. Чүү кижил, кым деп кижил? Чер-чурту, арбан-сумузу кайдал? Ажы-төлдүг кижиге бе, алган кадайлыг кижиге бе? Бо бүгү айтырыгларга хары тывары баажызы чок тывызыктан дора болган.

Бадыев чииги сүргей оңгар иштинче дүже халааш, бурун шагның кижизин тудуп көргүлээн.

— Эът-кежи шынап-ла үрелбээн, бүдүн хевээр кижиге-дир— деп, доктор чугаалаан.— Дус сиңгени кончуг ышкаш-тыр. Ол-даа ажырбас, ында чүү боор. Көрүңерден — дээш, Бады Бадыевич оон ыңай тайылбырлаан.— Бурун шагның кижизин дус оюп турда, уургайының аксы дүже берген-дир. Боду хос черге артып калган. Ынчангаш ооң мага-боду, сөөк-даяа кем-девээн. Чоорту эът-кежинге дус сиңгеш, хемеленип калган. А кургаг, серийн хос чер дээрге, чижеглек чугаалаарга, соодукчу хевирлиг апаргаш, бо кижиниң мага-бодун доктаамал температурага тудуп, өл-шык болгаш кислород салдарына бербээн. Далашпас болза хоржок, удавас даң адар, изиг хүн келир. Ынчан озалдап каар бис, эртемниң төөгүзүңге кижиге бодап четпес каражаны чедирер бис. Ол дээш болбаазыраңгай кижиге төрөлгөтен бисти кээргевес!

Доктор оңгар иштинден үне халып келгеш, шагынче көргөн:

— Машиналар келир чоокшулаан-дыр. Бурун шагның кижизин камнап көдүрүп үндүрер-дир. Чүрек эмчизи, тыныш эмчизи, үн эмчизи, операцияга белеткениңер! Төөгүчү, этнограф эртемденнер, бурун шагның байдалын хевээр тургузуңар!

Машиналар четкилеп келген. Бурун шагның кижизин көжүп чоруур эмнелге лабораториязынче көдүрүп алгаш киере бергеннер. Эмчилерден өскелери даштыгаа артканнар.

— Эм-шагаан, том-шагаан одуңар белеткеңер!— деп, Бады Барыевич кезишикин мурнунда бо-ла чугаалаар ынак чугаа-зын хөглүг домактангылаан. «Бүгү хер-херекселди белетке-ңер» дээни ол деп, эмчилер дораан-на билгеннер.

Оон ыңай Бады Бадыевичиниң үнү удаа-дараа дыңналын турган:

— Эзилдиригге чуңар!

— Сугнуң температуразын улгаттырыңар!

— Ам болзун!

— Электри тогун соксатпаңар!

— Чүрек эмчизи, массажтаңар!

Ынаар аппарат чанында лаборантының үнү дыңналган:

— Судалы соп келди!

— Тыныш эмчизи, хүлээлгөңер утпаңар!

— Тыңгарып кириптим. Бады Бадыевич.

— Үн эмчизи, хамык ужур сенде арткан эвэспе.

-- Билин тур мен. Бады Бадыевич.

Бир шак хире болганда, доктор Бадыев лабораториядан үнүп келгеш, херилгилээш, улуг тынган. Доктор көөрге, даң чаа-ла хаяалап үнүп орган. Даштыгаа манап турган кижилер Бадыевти үглей-ле бергенер.

— Чүү болду, доктор?

— Ужур бар ышкаш бе, Бады Бадыевич?

Бады Бадыевич улустуң айтырыгларын-даа дыңнаар, анаа харытылаар чай тыппаан.

— Чадыр белен бе?

— Белен.

— Төөгүчүлөр идик-хевинер эде кеттинер. Меңээ тыва тондан беринер. Жежегечер кайыл? Кадыг идиктен беринер.

Бадыев эрги тыва ёзу-биле кеттингеш, кызыл курну кур-жаныпкан. Оон бажынга кара жежегени салгаш, химириенип ырлагылаан:

Чавагазын салбактанар,
Чаваа доруун эзертенер.
Жежегезин салбактанар,
Хенче доруун эзертенер.

Докторнуң сеткилиниң ындыг хөглүүн көргөш, төөгүчүлөр хей-аът кире берген, буу-хаа-ла кеттинип турганнар. Төөгүге бооп көрбээн бир-ле солун чүве болур ышкаш!

— Эмчилер бистернин херээвис бүттү ышкаш. Ам силер-нин, төөгүчүлөрнин ээлчээ келди. Бүгү чүвени чоорту кылбас болза хоржок. Бурун шагның кижизиниң сөс-домааның аянын силер, төөгүчүлөр, билир-ле силер ыйнаан — деп, доктор сагындыргылаан.

Бады Бадыевич тургаш:

— Бурун шагның кижизин чадырга аппарып чыттыры-ңар — деп, эмчилерге айтышкын берген.— Бүгү сайгылгаан-нарны өжүрүңер, мотор даажы дыңнадып болбас, чугаа-соо-дунар соксадыңар. Бүгү чүвени чоорту кылыр херек. Эмчи-лер, кандыг-даа таварылгаларга белен туруңар.

Чадыр ишти караңгы. Бурун шагның кижизин ширтек кы-рынга чыттырып алганнар. Эрги ёзу-биле кеттинип алган эр-темденнер от кыпсып, кара пашка шай хайындыра бергеннер.

— Бир шак-ла хире манаңар — деп, доктор маспактанып олуруп алган, кара жежегезин эде суйбагылаан.

Шак-даа үени сөөртүп алгаш, калгыпкан. Ындыг-даа шы-ланчыг чүве чок. Кижиди бүрүзүнүң бодалы-ла бо: чүү-ле болур чүве ирги.

Шынап-ла шак хире болганда, бурун шагның кижизиди бир аңдарылгаш, чөдүргүлээн. Оон бир-ле билдинмес чүве чугаа-ланган. Эртемденнер тура халышкан. Хөлзевечер, олуруңар деп, доктор имнээн.

— Ой, оолдар, эртир удуур деп барган-дыр бис. Шарыла-

рыңар канчалды, чоңар, ыңгыржактанар, эртежик үнүптердир. Күскү хүн дургузу кыска болгай — дээш, бурун шагның кижизи ковайгаш, отка дөгеленип олуруп алган. Караңгыда эртемденнерни таныvain, өөрү деп бодааш, чугааланган.— Элдептиг-ле чылыг дүн болду, ам, чай-биле дөмей-ле. Шай хайындырып кагдыңар бе?

— Кым-даа харыы бээр аайын тыппаан.

Харыы манап чадааш, бурун шагның кижизи чанында орган Бады Бадыевичиже холун сунган:

— Каям, кырган, хап, даңзан. Мээнии та кайда барды ыйнаан. Бо караңгыда кайын тывар ону.

Бадыев аайын тыппайн барган, оода чадаарда таакпы тыртар эвес. Этнограф эртемден папирос сунуп чыткан. Ону көрүп кааш, сокса деп, доктор имнээн.

— Па — дээш, бурун шагның кижизи кайгай берген.— Өске улус ышкажыл силер. Мээң өөрүм канчалды?

— Ийет, ийет. Бис өске улус бис, черле Дус-Даг чурттуг улус бис — деп, төөгүчүнүң үнү арай боорда үнген.— Силерниң өөрүнер дузун чүдүрүп алгаш, чоруй барган. Бо кавыга, Торгалыг, Чоза, Улаатай ол ынчаар хамчык халдаан. Үр-ле аарып чыттыңар. Өөрүнер биске чагааш кааптылар. Бак-ла чүве ыңай турзун ам, ой өршээзин, бай оран-таңдым. Дус-Даам дус-кужуру элбек турзун.

— Ындыг-ла болзун ам — дээш, бурун шагның кижизи ийи холун мурнунга тейлей туткаш, иштинде номнаттыңан.— Аал ораным, ажы-төлүм менти-чаагай тур ирги бе? Бурган-на өршээзинем. Өөрүм катап келир ирги бе, чүнү чугааладылар?

— Аарыг-аржыкка туттурган барасканны черге кайын кааптар ийик бис, кожа-хелбээ аргыжып турар улус — деп, этнограф улаштыр чугаалаан.— Силер дус-кужур сурап, бистиинге Өвүр Торгалыгга, бо-ла чедип кээр-дир силер. Бис база-ла тараа-быдаа сурап, силерниинге, Ары Торгалыгга, чеде бээр болгай бис аан.

— Аът-хөлден бээр бис, аал-чуртуңарже чана бээр силер, бурган авыралында — деп, доктор чугаалаан.— Аът киште-жип таныжар, кижичугаалажып таныжар болгай, дунмам. Ат-шолаңар кайзыл, аал-чуртуңар, арбан-сумуңар кайдал?

— Ха-дунма, чаагай сеткилдиг чон-дур силер — деп, бурун шагның кижизи ижин кара чок чугаалап орган.— Адымны Айыыр-Санаа дижир. Аал-чурт дээр чүү бар боор ийик, менде. Ары Торгалыгга Шагаачы чагырыкчының албатызы кижичи мен. Ооң малын малдап, пажын паштап, аргаланып-хоргаланып чоруур амытан-дыр мен ийин. Багай самдар өмдө өл-чаш ажы-төлүм ат болуп турар боор. Шагаачы чагырыкчыга душтап чораанывыс ол-дур ийин, бистер хөөкүйлерде ынча аът-ынаа кайда боор ийик. Ынчаар-ла амыдырап, бора бүдүн борастанып чоруур амытаннар-дыр бис ийин.

Чайгы даң адып келген. Кааң дээрде хүн баккылаар чыгы. Чадыр ишти чырып орган. Далашпас болза хоржок. Бурун шагның кижизи чадырдан үнер апаар. Ооң караандан даштын турган машина, чепсек-херекселди, Дус-Дагның химия комбинатының корпустарын, чаа шагның улуг суурун чажыраар арга чок. Эртемденнер хөлзеп эгелээн.

Ам черле дорту-биле кирбес болза талаар кылдыр бодааш, Бады Бадыевич кончуг оваарымчалыг чугаалаан:

— Айыыр-Санаа, сеңээ мен тоң чугула чүве чугаалаайн, топтап дыннап көр. Сен болза чүвени билир, угаан-сарыылдыг кижидир сен. Черле далашпайн боданып көр.

— Чүү болду, кырган?— деп, Айыыр-Санаа кайгап айтырган.— Бурган-на өршээзин ам.

— Черле далашпа, таптыг боданып көр, угаанныг кижидир сен. Бээр дыңна шүве. Айыыр-Санаа, сен болза аарываан кижидир сен, кан-кадык эр-дир сен. Дуска бастыргаш чер иштинге үр чыткан-дыр сен — деп, доктор чугаалаан.

— Канчап өлбээним ол ынчаш?

— Черле далашпа, эки бодан, дунмам. Өлбээн, анаа удуп чыткан-дыр сен ийин — деп, доктор чымчак хүлүмзүрөөн.— Чер адаанга чангыс эвес, хөй-хөй чылдарда чыткан-дыр сен. Ам чаа сени тыпкаш, оттуруп алдывыс.

— Канчаар удуп чыттым? Хаарыктаар аза болбас ийик мен бе — дээш, Айыыр-Санаа ол-бо чалбаргылаан.

— Бо эмчи оттуруп алды — деп, докторже төөгүчү эртемден айыткан.

— Эмчи? Кайын ам, караң көрнүр, хам-лама кижидир бе? Дериг-дүңгүрү, хөөрге-көңгүлү кайыл? — дээш, доктордан Айыыр-Санаа ырадыр сойган.

Эртемден улам чазык каттырган:

— Хам-лама-даа эвес, илбичи-шидичи-даа эвес, эмчи кижидир. Кончуг улуг эмчи.

Айыыр-Санаа оргаш:

— Кончуг улуг эмчи — деп, магадаан.

Бады Бадыевич оон ыңай сургаан:

— Айыыр-Санаа, чер адаанга хөй-хөй чылдарда чыткан сен деп девин-не чугааладым. Ынча үр үе иштинде чер кырында амыдырал дыка өскерилген болдур ийин, ону билип ал. Ону бо чадырдан үнген дораан көрө бээр сен. Мындыг чадырлар ам кайда-даа чок. Мону бис өжегерээн белеткеп тудуп алдывыс.

— А кижилер кайда чурттап турарларыл? Куйларда бе?

— Чок, чо-ок, бажыңнарда.

— Ийет, ийет — дээш, Айыыр-Санаа ырадыр боданган.— Бажың деп оран-савага кирип көргөн мен. Чааты-Аксында каш орустар чурттап турар чүве. Доорбаштардан тудуп каан дөрт хаа чораан, иштинге кирерге, изии-ле кончуг чорду.

— Ол-дур, чүвени билир кижидир сен. Ам бажыңнар оондаа улуг, каыт-каыт, даштан туткан болдур ийин. Ам улус хоорайларда, суурларда чурттап турар болдур эвеспе.

— Ийе, кода-хоорай деп чүвениң сураан бичимде база дыңнаан мен. Ачам ашак-ла байларга барааннаар дээш, те-велер чедип алгаш, Бээжин кирип чорааш келгеш, кода-хоорай деп чүве чугаалап олуруп чүве.

Бады Бадыевич шынап-ла каттырыпкан:

— Айыыр-Санаа, ана билбес чүвең чок эр ышкажыл сен— дээш, бурун шагның кижизиниң эктин часкагылаан:— Амгы хоорайлар оон өске, болбаазыраңгай болдур эвеспе. Чырык сайгылгаанның...

— Сайгылгаан деп ол чүзүл?

— Бурун шагда болза дең-дир ийин, чула аан. Чүгле ыңдыг эвес, үс-чар, ыш-бус чок. Бөмбүрүк шил иштинде хып турар.

— Солунун аа, көргөн болза.

— Сен черле далашпа, ам дораан көөр бис, черле кортпа.

— Кортпас мен.

Бады Бадыевич дашкаар улусче чугаалаан:

— Сайгылгаан чырыңдан бериңер!

Чадыр дөрүндө азып каан сайгылгаан баштай удаазыңна-ры кызып чоруй, чоорту чырый берген. Чадыр ишти хүндүскү чүве-биле дөмей-ле. Айыыр-Санаа докторже сыңны берген.

— Па — деп, Бады Бадыевич дүште чок каттырган.— Кортууң ховаган дег, чалданчаан сааскан дег, үрен эвес сен бе, мон, Айыыр-Санаа, сени ыңдыг деп бодавадым.

— Чок, мен кортук эвес кижидир мен — дээш, бурун шагның кижизи доктордан хоора олуруп алгаш, сайгылгаанче сести араак көргөн.

Бадыев сайгылгаанны туткаш, ол-бо чайгагылааш, база бирээни Айыыр-Санаага тутсуп берген.

— Кем чок эт ышкажыл, кижидир коргар чүве чок.

Бурун шагның кижизи сайгылгаанны магадап суйбап көргүлээш, бир-ле дугаар хүлүмзүрөөн:

— Магалыг-ла эт-тир. Чүү кончуг амытан бодап тып каан чүвези ирги, бурган-на өршээзин ам.

— Ильичиниң сайгылгааны-дыр — деп, доктор чугаалаан. Айыыр-Санаа ужурун тыппаан.

— Кижилер мыңдыг чырыкка чурттазып дээш Ленин башкы номнап каан чүве-дир. Ынчангаш ыңчаар адаар.

— Кым деп башкы дидиңер?

— Ленин — дидим.

— Бурган башкының үстүндө турар кижидир бе, адаанда турар кижидир бе?

— Бурган башкыдан-даа улуг кижн. Бурган дээрге хей чүве-дир, бурган деп чүве чок. Билдин бе?

— Бургандан-даа улуг кижн база чоруур чүве-дир аа. Бурган-на өршээзин ам.

— Ленин деп улуг кижн яды кижилерге мындыг чырык-чаагай амыдыралды тыпсып берген. Танды Тывазының чоңунун амыдыралы шуут өскерилген болдур ийин.

— Ол чаагай амыдырал деп чүвезин көргөн болза аар.

— Ам дораан көөр бис, бо-ла чадырдан үнгеш, көөр бис. Кортпас сен аа.

Айыыр-Санаа элээн боданган:

— Ынчаарга багай самдар өөмге, ажы-төлүмге чедирер силер бе, ынчаш?

Бады Бадыевич эртемденнерже карак баскаш:

— Чедирер бис, чедирер бис. Чүгле кортпас сен аа? Ам дораан машина деп хуулгаазын чүвеге олуруптар бис.

— Ол чүзү апаарды, терге-чууза бе?

— Ийе, хевири ындыг. Дөрт дугуйлуг чүве. Чүгле ону аът, шары сөөртпес, боду маңнаар.

— Андарлы бербес чүве бе?

— Чок, кортпа, кортпа.

— Черле кортпас мен.

Бадыев эртемденнер-биле бурун шагның кижизиниң ийн талазындан чедип алгаш, чадырдан үнүпкен.

Чайгы хүн чаа-ла үнүп келген. Химия комбинатының ыжы дээрже шөйлүп үнүп турган.

Дус казар черде экскаваторларны, чадыр чанында машиналарны, улуг суурнуң ак-ак, каът-каът бажыңнарын көрүп кааш, Айыыр-Санаа чадырынче дедир тывыржааш туруп берген.

— Өршээнер, өршээнер!— деп, бурун шагның кижизи алгырган.— Болзун, ха-дунма! Чаагай амыдырал деп чүвезерни көрдүм. Ам болзун, чадырга-ла олуруп көрейн, бурган-на өршээзин.

— Ажырбас, ажырбас, Айыыр-Санаа — деп, доктор оожургаткан.— Кортпас мен дидин чоп. Дөө ол, шаараш чада дег. узун холдуг чүве экскаватор деп машина-дыр. Дусту ооң-биле казып турар. Шаанда ышкаш, чер иштинче кире бергеш, балды-биле дус ояр айыылдыг үе эрткен. Дөө суурда дус болбаа-зырадыр бүдүрүлгө чери бар, ону ам барып көөр бис.

— Ой, ой, бурган өршээзин. Ынаар барбас мен. Ооң орунуга багай самдар өөмге-ле чедирип көрүнер.

— Оон бээр үр болган деп девин-не чугааладым. Самдар өөң ора-сомазы безин чок ыйнаан. Ажы-төлүннүң ачы-салгалы чурттап турар үе-дир бо — дээш, Бады Бадыевич эмчилерни кыйгырган.— Машиналарны бээр эккелинер.

Машиналар халчыл келгеш, тургулапкан. Бурун шагнын кижизи дедир чүткээш туруп берген.

— Өршээнер, авыраңар! Мени салым көрүңөр, дүжүм бе, түлүм бе?

— Кортпас мен дидиң чоп, Айыыр-Санаа. Угаанныг эр-ле болгай сен, эки бодан — деп, Бады Бадыевич чугаалаан.— Бис ам бодувустуу-биле, чаа ёзунуу-биле кеттинип, алыылы. Сен эпчоксунма. Сеңээ база чайгы хеп ап берээли, оон башка кышкы алгы тон, алгы чүвүр-биле албыгып каар сен.

Эртемденнер эрги хептерин, кежегелерин уштуп каапкаш, чаа шагның хевин кедип алганнар. Бурун шагның кижизинге чаа хөйлөң, чүвүр кедиргеш, аяк хээлиг торгу тон, кызыл дордум кур ап берген. Айыыр-Санаа бүрүн кеттингеш, буттарынга кылаң кара савыяа сапыктар киир тепкеш, бажынга куу шляпа салып алган. Ооң мурнунга улуг көрүнчүк салып кааннар.

Айыыр-Санаа көрүнчүкке бодун магадап көргөш, ак диштерин чайыннандыр хүлүмзүрөөн.

— Мындыг каас-коя, ай-хүн чайыннаан алдын дангына дег хап чеде бээримге, Шагаачы чагырыкчы адааргааш, мени өлүргөй-ле — деп, бурун шагның кижизи сестип чугаалаан.— Идик-хевин уштуп эккел, сойлук дээр ыйнаан.

— Ындыг ужур турбас — деп, төөгүчү тайылбырлаан.— Ам ындыг нояннар, чалаңнар, таңма тудукчулары, шагаачылар дээр дерзии дүжүметтер чок болдур ийин, тавангайлары караш дигилээн, шагда-ла узуткаттыңган.

— Кым узуткап кааны ол, ындыг маадыр кижилер база бар-дыр аа?

— Оларны Ленин болгаш ооң кижилери узуткап каапкан.

— Ленин — деп, бурун шагның кижизи магадап айтырган.— Кайын ам, сайгылгаан деп чүвени база ол кижини номнаан болду. Ам кээп, дүжүметтерни база ол кижини узуткаан. Шынап-ла бургандан-даа күштүг кижини эвесле оң.

— Бурган деп чүве чок дээрзин девин бо улуг эмчи база чугаалады — деп, төөгүчү бадыткаан.— Ол дээрге шажының мугур суртаалы-дыр. А Ленин деп улуг кижини бар. Ол кижиниң номналы-биле чер бөмбүрзөөн чаартып турар.

Айыыр-Санаа химия комбинатының улуг суурунче айтыкаш:

— Бо бажыңнарны база Ленин тудуп берген бе?— деп, айтырган.

— Ийе, Ленин тудуп берген, Ленинниң номналы-биле араттар боттары тудуп алган.

— Ленин. Араттар — деп, бурун шагның кижизи кайгаан.— Улуг кижини анаа араттар-биле өң-тала чүве-дир аа?

— Шак-ла ындыг, ол дээрге, сен ышкаш яды кижилерниң талалакчызы, камгалакчызы, баштыңчызы-дыр. Ленин-

ниң ачызында төрөөн Тывавыстың канчаар болбаазырай бергенин сенээ көргүзөр бис.

Бурун шагның кижизи коргуп-сүртеп, ынавайн турда-ла, машинага олуртуп алганнар. «Волгалар» оожум шимчеп чорупканнар.

ИЙГИ КЕЗЭЭ

Бурун шагның кижизин орукче алгаш үндүрер мурнунда доктор Бады Бадыевич эртемденнер болгаш эмчилер-биле лаборатория машиназынга улуг эвес чөвүлел кылган.

— Шенелдениң бирги чадазы, үүрмек чазыгларны санаваска, эки эрти деп санап болур — дээш, доктор сон ыңай айтырыг салгаш, боду харыылаан.— Моон ыңай канчаар бис? Уламчылаар херек, төнчүзүңге чедирер.

— Хап, даңза дугайы сагыжымда чок турган болбас ийикпе, хайлыг чүве — деп, этнограф сөөлүндө кээп бажын туттунган.

— Ол-даа чаян бооп арамныг эрти — деп, төөгүчү чазан.

— Черле чарт угаанныг кижини ышкаш-тыр — деп, этнограф немеп каан.— Папирос сунарымга, дораан тыртып өөрени берди.

— Баштай эмчилерден эгелээр-дир — деп, Бадыев далаштырган.— Тыныш эмчизи, биске эки чүнү аазаар силер.

Тыныш эмчизи туруп келгеш:

— Өкпедө дус кислотазының сиңгени нормадан хөй катап ажыг-дыр. Ынчалза-даа чүректин соонга ыяап-ла чедирер мен.

— Үнден кижини сестир чүве чок. Чүгле өкпеден хамааржыр апаар — деп, үн эмчизи харыылаан.

— Бар-ла турган бүгү аргаларны ажыглаар бис. Ынчалза-даа — дээш, чүрек эмчизи бажын согаш кылгаш, карактарын куду бадырыпкан.— Ынчалза-даа силерни мен улуг-ла өөртүп шыдавас-тыр мен. Хөй үе аазаар аргам чок-тур.

— Тодаргайлаарга?— деп доктор айтырган.

Чүрек эмчизи улуг тынгаш:

— Чээрби дөрт шак — дээн.

Эртемденнер аңгадаанындан бот-боттарынче көрүшкеннер:

— Чээрби дөрт шак?!

— Чээрби дөрт шак?!

— Кандыг кончуг эвээш чоор?

— Черле арга тывылбас бе ынчаш?

Чүрек эмчизи ол-ла чавыс үнү-биле уламчылаан:

— Чүрек шыңганында сиңген дус кислотазының хемчээли база нормадан хөй катап ажыг. Ону арыглаарының аргазы эртемде ам-даа чедир ажылдаттынмаан. Ооң кадындан бо

дээрге эмнелге практиказының бүгү төөгүзүндө бир дугаар таварылга болуп турар.

— Чүректи солуурунун аргазы чок бе?— деп, этнограф айтырган.

— Бо дугайты силерге эң муцгаранчыг харыы бээр кижидир мен, эргим эртемден. Артык чүректер бисте чок, чүгө дээрге чүректи үр шыгжаарының аргазы амдыызында эртемде чок дээрзин билир болгай бис. Оон ыңай бистиң оруктары-выска, база өске-даа черлерге озал-ондак барык болбастаан, кижилерниң элекке өлүр чоруу шуут кызырылган. Чилчии үзүлгөш, кырып өлгөн чүрек биске херек чок болгай. Мынчап кээрге, чээрби дөрт шак иштинде биске эки туразы-биле өлүп бээр аныяк кижиге тыптыр бе ынчаш?— дээш, чүрек эмчизи шагынче көргөн. — Бурун шагның кижизин диргискенивистен бээр шак чедип тур, ам чээрби үш шак арты.

— Чээрби үш шак — деп, катаптааш Бадыев олудундан туруп келген. — Үе ам-даа бар-дыр, боданып көрүңер.

— Дыргак төнгүже кастынар апаар — деп, чүрек эмчизи бүзүрөткөн.

— Үе-шак эвээш дээрзи билдингир-дир. Төөгүчү чүнү бо дап олур ирги?

— Цак-үени болур-чогууру-биле чөп ажыглаар херек, Бадыевич. Улуг Ленинниң, оон тургусканы Коммунисттик партияның ачызында Тываның чедип алган чедишкиннерин, ында болган болгаш болуп турар чаартылгаларны феодализм үезиниң кижизинге көргүзөр херек — деп, төөгүчү чугаалаан.

— Бурун шагның кижизиниң бүгү чугаазын үн бижиир херекселге бижип алыр — деп, этнограф уламчылаан.

— Шаг-үени өртээр эвес, баглаар эвес. Дүрген хөделиңер — дээш, доктор далажып тура халаан. Эртемденнер база үнүпкөн.

Ол аразында Бадыевич алгырган:

— Ой, адыр! Эмчилер, кандыг транспорт сүмелээр силер?

— Чүгле чер транспортун сүмелээр мен — деп, чүрек эмчизи харыылаан. — Ону безин оваарымчалыг ажыглаар херек, эң ылаңгыя дүргедээшкинге чоорту чаңчыктырбас болза хоржок.

Бичии чөвүлөл ооң-биле төнгөн. Оон соңгаар чүнү кылыры тодараттыңган. Ынчалза-даа арткан 23 шактын иштинде кандыг өскерилгелер болурун баш удур чугаалаары берге. Кижиге манаваан таварылгалар, солун ужуралдар ылап-ла болур ужурлуг.

Машиналарны барык-ла кылаштадып алгаш, баштай дус казар экскаваторларга чеде бергенер. Күчүлүг машиналарның дусту канчаар казып ап турарын, ону чүк машиналарның дажып чоруп турарын бурун шагның кижизинге магадатканнар. Оон Дус-Дагның химия комбинатына барган.

Комбинаттың дааш-шимээнниг цехтерин көргөн соонда үнүп келгеш, Айыыр-Санаа кулактарын дуй туткулаан:

— Бурган-на бо, мен-не мындыг дааш-шимээнге чурттап шыдавас мен. Самдар өөмге-ле чедирип көрүңер.

— Чедирер бис — деп, эртемденнер харыылаан.

Машиналар шуужуп алгаш, Дус-Даг суурдан үнгеш, ас-фальтылыг кылаң орукче кирипкен. Баштайгы машинага бурун шагның кижизи-биле кады Бады Бадыевич баштаан эртемденнер чораан. Оларның соондан эмчилерниң машиназы, ооң соондан лаборатория машиназы кудурук ызыртыр хап орган. Машиналарның маңы чоорту дүргедеп эгелээн. Чаңчыкпаан аян-чорукка бурун шагның кижизиниң угаан-сарыылы алыспазын дээш, ооң бодалдарын чардыктырар дээш, эртемденнер бар-ла шаа-биле хөөрөп, элдеп-эзин солун чугаалар чугаалап, ырлажып-даа чорааннар.

— Дөө ол, Торгалыг унунда ак бажыңнар көстү-дүр бе? «Торгалыг» совхозтуң төвү суур-дур. Совхоз дээрге күрүнениң ажыл-агый чери-дир. Ында араттар бүгү-ле хуу малын шагда кадып алган, эвилелдиг ажылдап турарлар. Ам бурун шагда ышкаш хуу өңчү-хөрөңги, хуу мал-маган деп чүве чок болдур ийин. Сен болза Шагаачы деп феодал байның хууда малын малдап, ачаа дарладып чораан-дыр сен. Ам кижилер шупту дең эргелиг, амы-хууда херээ дээш эвес, хөй-ниитиниң бүгү херээ дээш ажылдап турарлар — деп, Айыыр-Санаага төөгүчү тайылбырлап чораан.

— Шаанда бо мынчаар эвээш мал-маганныг, самдар өг-лөр, кезек-кезек аалдар көстүр чер болгай — деп, Айыыр-Санаа сактып чугаалаан.

— Хамык аалдар каттыжып алгаш, сууржуй берген деп чугаалаан бис. Торгалыг суурнуң малы эгээртинмес өктерээн болдур ийин. Чүгле хой мал өстүрүп турар улус. Ол мал дээрге ийи-чаңгыс байларны эвес, бүгү улустуң малы-дыр.

— Чон ынчалдыр чурттазын деп, демги ол улуг башкыңар Ленин ынча дээн бе? — деп, Айыыр-Санаа айтырган.

— Ийе, Ленин ынчаар айтып берген — дээш, бурун шагның кижизин төөгүчү амырап куспактаан. — Черле шору угаанныг эр-дир сен, Айыыр-Санаа, чүгүрүк аъттың маңын билип бар чор сен.

Хандагайтының кыды-биле Хөндергейниң арт кырынче тутсуп үнүпкеннер. Хөндергейни куду каккаш, Чадаананың чаны-биле эрткеш, Ак-Туруглааш, Арыг-Үзүүлээш, Ээр-Хавак кырынга халдып келгеннер. Машиналарны доктаадыпканнар. Бурун шагның кижизи Қожай, Торгалыгның бараанын танып каан.

Айыыр-Санаа Улуг-Хем унунче көрүпкеш, магадап айтырган:

— Мында чүү мындыг көк далай чыдып алды?

— Саян деп далай-дыр — деп төөгүчү тайылбырлап берген.— Саян сыннарының ындыы эдээнде Шушенск деп улуг кода-хоорай бар. Шаг-шаанда, сээң чурттап чораан үенде, ол хоорай бичии суур турган. Орта Ленин башкы чурттап турган. Ам ол хоорайның чанында Улуг-Хемниң суу-биле ажылдаар электри станциязы туткан. Ол дээрге сайгылгаан чырыы бээр бүдүрүлгө чери-дир ийин. Улуг-Хемни орта бооптарга, суг хөөлбектелгеш, мында Саян деп улуг далай тывылганы ол-дур.

— Буура биле Хайыракан дагларны дүрзүлөп танааш, сактып тур мен — деп, Айыыр-Санаа чугаалаан.— Шаанда бо далай дүвүнде черге Чааты-Аксы деп сууржугаш турган чүве. Орта каш орус кижилер чурттап турган. Ынчан харын бажың дээр изиг оран-савага киргеним ол ийин. Магалыг-ла өскерилген оран-дыр, чааскаан келген болзумза, төрөөн черимни безин танывайн баар турган-дыр мен, бурган-на өршээзин ам. Бо бүгүнү база Ленин башкынар ынчаар хуулдуруп кааны ол бе?

— База оон, Ленин башкының номналы-дыр — деп, эртемденер бадыткаан.

— Ам Торгалыгже бараалыңар. Мээң багай самдар өөмнүң оода-ла орган черин барып көргүзүңер.

Эртемденер бот-боттарыңче имнешкилээш, бурун шагнын кижизи-биле чөпшээрешкеннер. Машиналар Торгалыгже углапкан.

Торгалыг суурнун адаанда кыйыгга бар чыдырда, Айыыр-Санаа алгырган:

— Мындыг черге доктаап болур улус силер бе? Өршээп көрүңер, ха-дуңма!

Машиналар тура дүшкен. Улус машиналардан үне халышканнар. Айыыр-Санаа суг унунче маңнап киргеш, хараганнар аразында чашпанныг шыкче көрүп алган, кадап каан адагаш дег, туруп берген.

— Чүү болду?— деп, төөгүчү аяар айтырган.

Бурун шагның кижизи харлыга берген туруп-туруп, улуг тынган:

— Багай самдар өөмнү бо чуртка каапкаш барган кижин мен. Ажы-төлүм канчалчык ирги, бурган-на бо.

Айыыр-Санаа торгу тонунуң чеңи-биле карааның чажын чоткан.

— Муңгарава, Айыыр-Санаа — деп, доктор оожургаткан.— Ындыг болур деп бис билген бис. Ынчалза-даа сени көрүп чөгөңзин дээш бээр эккелдивис. Бодап көрдөн, сен үр чылдарда удаан болгай сен. Тыва улустуң амыдыралыңда кайы хире чаа-чаа өскерилгелер болганын бодуң көрдүн, ам-даа көөр сен. Ол өскерилгелер чаңгыс чыл иштинде бол-

баан болгай. Орта хөй-хөй чыл хереглеттинген, ол өскерилгелерге чаңгыс эвес салгал киришкен. Ол өскерилгелер, бо чаагай амыдырал боду чайгаар аалдап келбээн болгай. Ону чедип алыр дээш кижилер үр үеде демисежип, чаалажып, кадыг-бергелерни эртип келген. Ол дээш демиселге муң-муң кижилер амы-тынын берип, өлүп-даа чорааннар. Сен база келир үеде үре-салгал эки чурттазын дээш кызып-кылайып ажылдап чораан-дыр сен.

— Сээң ажыл-төлүң база ол чаагай демиселге киржи чораанын ыяк билип ал — деп, төөгүчү база улашкан.— Ынчангаш сен чырык өртемчейге хилис чурттаваан-дыр сен. Үре-салгалың-биле эки исти арттырып каан-дыр сен. Сээң аас-кежиң ол-дур. Бистиң өгбелеривистен кым-даа, сен дег, туруп кээп, ажы-төлүнүң мындыг чаагай амыдырал тургузуп алганын көрүп көрбээн. Сен эң-не аас-кежиктиг кижидир сен.

Этнограф тургаш, бурун шагның кижизиниң холундан чедип алган.

— Ам Торгалыг суурну барып көрээлинер. Ында силерниң үзүлбээн үре-салгалыңар, ажы-төлдериңерниң ажы-төлдери, оларның ажы-төлдери чурттап, ажылдап, өөренип турарлар. Кижиди муңгараар шаг эвес-тир бо, угаанныг эр болгай сен.

— Мээң багай өөм орну бо-дур, көк сизген хөлбенеңдир үнүп чыдар, Шагаачы чагырыкчының чурту ол-дур, өдээнден өлең сизген безин үнмээн. Араттарның арыг ханын соруп чораан дүжүметтерниң, оларның төрөл-садызы, арткан-калган сыскындыларының баскан чериден безин оыт-сизген үнмезин — деп, бурун шагның арады бууккан хөңнүн сөглөп четпээн.

Оон ынай хапканнар. Суурга чеде бергеннер.

Суурнуң орус, тыва чурттакчыларын бурун шагның кижизи магадап ханмаан. Олар шупту чаңгыс өг иштиниң уруг-дары дег найыралдыг, дем-билелиг, кады ажылдап турар болган. Чаш уруглар ажаап турар ясли-сад деп черинге-даа баарга, орус, тыва уруглар холуй ойнап турар мындыг. Тараа шөлүңге баарга, база-ла ыңдыг: трактор, комбайн дээр машиналарын тывалар-даа, орустар-даа бир дөмей башкарып турган. Харын мырыңай хакастар, татарлар, буряттар бар.

— Мындыг, кижиниң үш танывазы янзы-бүрү сөөк-язылыг кижилерни база Ленин башкыңар найыралдаштырып кааны ол бе?— деп, бурун шагның кижизи магадап айтырган.

— Черле угаанныг силер ийин, шын чугааладыңар. Ленин башкы болбайн канчаар — деп, эртемденнер харыылааннар.— Бистерни база көрүңерден: бо кезип эмнээр улуг доктор биле төөгүчү тывалар-дыр, бо этнограф эртемден орус кижидир, суг тывалаар эр боор, дөө ол турган херэежен эмчи хакас сөөк кыс-тыр.

— Херэежен деп чүү сөзүңер апарды?

— Херээжок кижилерни ам херээжен деп адаар апарган бис. Чүгө дээрге ам үеде херээ чок кижичок, кижичок бүрүзү херектиг апарган дээни ол-дур. Ынчангаш бисте эрлер-даа, херээженнер-даа шупту дең эргелиг, ында кандыг-даа ыггал чок.

— Оларны база Ленин башкы деңнеп кааны ол бе?

— База Ленин башкы.

Оон суур чаында инек саар черге барганнар. Ында чүс-чүс саар инектерни 10 шаа-ла кыстар саап турган. Шынында, олар инек сагбайн турганнар. Инектерниң эмиглеринге, хаш соруулдар дег демирлер суп каарга, ак доскаарларже сүт боду-ла агып кирип турар болган.

— Магалыг-даа апарган шаг-дыр аа, бурган-на өршээзин — деп, Айыыр-Санаа бажын чайгаан.— Шаанда Шагаачы чагырыкчының 20—30 саар инээн он шаа кыстар байтыгай он-он өглер ишти малдап турган болгай.

Торгалыг суурдан үнүпкеннер.

Суурдан донгайтып бадып олуарга, даянгыыштар туткан, ооргаларында чүктенчектерлиг хөй уруглар чыскаалып алган уткуштур чоруп органнар.

— Чүү мындыг уруглар апарды? Оларның аразында мээң ажы-төлүм үре-садызы бар чадавас. Доктаап көрүңер — деп, Айыыр-Санаа дилээн.

Машиналар доктаай бээрге, уруглар үглөп-ле келгеннер.

— Кайы сунуп бар чор силер?— деп, төөгүчү айтырган.

— Төрээн черивис шинчилеп, аян-чорук кылып бар чор бис — деп, уругларның удуртукчу башкызы харыылаан.

Этнограф эртемден Айыыр-Санааже айыткаш:

— Бо болза бурун шагның кижизи-дир, уруглар, феодалдыг Тывага чурттап чораан — деп тайылбырлаан.— Үр чылдардарда удааш, чаа оттуп келгени ол-дур. Бо чер чурттуг кижидир,— силерниң өгбөңер-дир.

— Кончуг-ла аас-кежиктиг таварылга-дыр — дээш, уругларның башкызы Айыыр-Санаадан дилээн.— Эрги Тыванын дугайын бо уруг-дарыңарга төөгүп берип көрүңер.

— Чугаалап бэйн, харын, уругларым. Кончуг бужар шаг-төре болбас ийикпе. Ону дыңнааш, хейде-ле чаржынар силер, уругларым — дээш, бурун шагның кижизи чугаалап эгелээн.

— Саазын, кыдырааштарыңар белеткенер — деп, башкызы чугаалаан.

Феодализмниң кадыг-дошкун дарлалының адаанга аратарның канчаар түрөп чораанын Айыыр-Санаа чугаалап берген.

Чугаа доозулган соонда бир бичии оол айтырган:

— Кезер тоожузун билир силер бе?

— Билирин-не билир мен, уттундурганы кончуг боор. Ону мээң ачам ашак тоолдап чораан чүве-дир. Ол ашак үргүлчү-

ле тевелер чедип алгаш, өөрү-биле кыдат чурту кирип, байларга барааннап эккеп берип чораан. Ынчангаш ырак-узак орукка чалгаа чазып, ачам Кезер тоожузун моон тоолдааш, Бээжин киир тоолдааш, оон Бээжинден үндүр тоолдааш, Тывага киир тоолдап чорда, өөрүндөн чамдык уян кижилер албыстап турган джип чугаалажыр чүве. Ам ону тоолдаар дээримге, үр үе херек-тир, уругларым.

Уруглар орта аажок хараадааннар.

— Ындыг эвес, уругларым, ам-на сактып келдим — деп, бурун шагның кижизи чугаалаан.— Шаанда ачам ашак бир-ле катап Бээжин кирип чорааш, Моол чуртундан 20 шаа хире ном-судур эккелген. Та эрги моол, та төвүт азы даңгыт бижик-биле бижип каан чүвези, номнап билир күжүр эвес мен. Ында Кезер тоожузун бүрүнү-биле бижип каан чүве деп, ачам ашак чугаалаан чүве. Ол ном-судурларны байлардан чажыргаш, Кожай унунда эң бедик кожагарның сиртинде хат-чаъс дегбес, дедир аастыг кара куйда суп каан бис. Бир эвес душ бооп кжи караанга көзүлбээн болза, күске-күжүгөн хемирип кааптаан болза, Кезер тоожузу бүрүнү-биле ында кадагалаттынган чадавас-тыр, уругларым — деп-тир.

Уруглар бурун шагның кижизинден ол черни катап-катап ылавылааш, чурт чуруунга кызыл карандаш-биле демдеглен алгаш, оон ыцай чорупканнар.

Машиналар оон каккаш, Саян далайның эринге келген.

Бурун шагның кижизинге эртемденнер далайның сериин агаарын тындырып, ында эжинген чүүл-бүрү пароходтарны дүрген электроходтарны, теплоходтарны база атомоходтарны, дүрген маңнаар катерлерни магададып көргүскен. Бичии дыш соонда Шагаан-Арыг хоорайга шайлап эрткеш, Хайыракан-ның химия комбинатын барып көргөш, Кызыл кайы сен дээш, кылаң орук-биле Улуг-Хемни өрү улдап чоктапканнар. Ырышоор, чугаа-соот ындың ап, чайгаар-ла төктүп орган.

Элээн чоруп олура:

— Кара чажымдан өггө өскөн кжи мен. Силерниң үениң өөнгө кирип, малчын арат-биле чугаалажып көрзүмзе — деп, Айыыр-Санаа дилээн.

— Ол дээрге чайлыг херек-тир — деп, эртемденнер чугаалааннар.— Малчыннар бисте барык-ла кыйыг сана болгай. Өглөрүн көргүзөр бис, кышгагларын база.

Аян-чорукчулар Улуг-Хемнин эринде ногаан алаакта чайлагга кээп доктааганнар. Шуушкан машиналар көргөш, малчын шала мөгүдексеп хөлчөк.

— Малчын, амыргын-на тур бе — дээш, бурун шагның кижизи торгу тонунуң чеңнерин хөлбеннедир ийи холун чада туткаш, чолугар дээш бар чорда, малчын аңгалап, дегийт-ле Айыыр-Санааның холундан сегирип алган.

— Эжиң, эжиң!

— Мал-сүрүг ыт-куштан сол-ла тур ирги бе?

— Сол-сол.

— Думаа-ханаа өршээл-ле тур бе?

Малчын ынчан шуут азады берген. «Думаа-ханаа» деп сөстөн ческинип-даа, чүү мындыг чыдып калган, кайы үнгүрдөн үнүп келген эш боор деп иштинде элдепсийип боданган. Айтырыгга харыы-даа бербейн, ак халаттарлыг эмчи-докторлар турда, «думаа-ханаадан» эпчосунгааш, удур айтырган:

— Силернинде кандыг тур ирги?

— Бистиинде-даа өршээл ийин.

— Эштиң кайы сунуп чедери ол ирги?

— Бо-ла мынчаар ийин.

— Эштиң аал-чурту кайда ирги?

— Аал-чурт, аал-чурт...— деп, хары тыппайн чоруй, Айыыр-Сапаа эртемденнерже көргөн.

Малчын-даа хүндүлүг аалчызын тулдуруп алды, дузалашпааже хоржок-тур кылдыр бодааш, херектиң ужурун эртемденнер малчынга тайылбырлап берген. «Думаа-ханаа» деп сөстөн шыжыккан малчын харын дедир частып, хүннээрек дег хүлүмзүрөөн.

— Ол канчаарыңар ол, баш удур сагындырбас. Кайгап-харап шаг болдум ышкажыл — дээш, малчын каттыргылаан.— Аарыг-аржык-даа читкеш, думаа-ханаа дээр сөс-даа шуут уттундурган ийик чоп, өгже моорлаңар, аяк-шайдан чооглааш барыңар.

Бурун шагның кижизи малчынның өөнүң даштындан көргөш, Шагаачы чагырыкчының өргээзинден безин улуг-дур деп, иштинде боданган. Чанындан барып көөрге, өгнүң кидизи база сыр өске болган, ак хилиң-даа ышкаш.

Өгнүң ыштыг кара өрегези-даа, чанында одаар доорбаштар-даа, ыяш чарар чери-даа чок, элдеп болган. Иштинге кире бээрге, ширтек орнунда өлзей удаазыннап угулзалаан хевистер чадып каан, довурактыг идиктиг кижиде базар-баар чер тыппас. Ожук чок. Ынаа, ханаларда ыш деп чуттуг чүвенин ора-сомазы безин көзүлбес. Үлгүүрге турар ужурлуг черде, шаажан дег, ак кылагар савалар тургулаан. Ылавылап айтырып көөрге, чем хайындырар газ деп херексел база соодукчу деп сава болган. Орта аыш-чем суп каарга, чайын безин үрелбес, эът, кжын чүве дег, шак доң чыдар. Оруннар, күскү башкы хар ышкаш, ак чайт. Сайгылгаан дээр чырыткы дүндүкте сыңыйланы берген турган.

— Ырак-узак черден келген аалчыларга суксундан кудуп көр, кадай — деп, малчын чугаалаан.

Кадайы соодукчу дээр савазын ажыткаш, паалыңныг көңгүлде хойтпак эккеп куткан. Бурун шагның кижизи ону ижерге, хойтпактың соогу ооң бажының мээзинге чык дээн. Мын-

дыг изиг чайын, мындыг соок суксун ижер, магалыг чон-дур аа деп, Айыыр-Санаа иштинде бодаан.

— Мындыг улуг өгнү бүгү хер-херексели-биле көжүреринге каш адан херегил?— деп, Айыыр-Санаа сонуургаан.

— Ой таң, шары-буга, адан-тевеге чүдүрер эвес — деп, малчын харыылаан.— Бир чүък машиназынга ана чайлыг көже бээр улус бис. Көңгүс чник өг-дүр ийин, көжерде адыргылааш, сыга иткилеп алыр. Бо стол-сандайлар, орун-дөжекте база.

— Чайын безин мындыг сериин өг кыжын соок болбас чү-бе бе?

— Чүгле чайын өглерге чурттаар улус бис. Чүге дээрге чайын мал семиртип, ыңай-бээр көжерде эптиг. А чогуум кыжын чылыг бажыңнарга кыштаар бис. Кыштаавыс ырак эвесте, ам барып көргүзүп болур мен.

— Уруг-дарыыңар көвей ирги бе?

— Алды киж ийин. Ийи бичиизи суурда уруглар яслинде, оон шала улуг ийи уруг бар, эге класстарда өөренип турар. Олар ам Крымның Кара далай эриинде «Артек» деп пионер лагеринче дыштанып чоруй барганнар. Улуг оолдарымның бирээзи Москва университетинде өөренип турар. өскези мында мен дег малчыннап турар. База уруг-дарыгыг болгай.

— Чаагай-ла чурттап оар улус-тур силер.

— Малга сигең-ширбиин кезип, ажыл-агыйны бичии шып-карып кааш, ашак-кадай боттарывыс дыштанып чоруур бис.

— Кайнаар баар силер?

— Кавказтың Кара далай эриинде Сочи деп хоорайның чанында «Алдын мажак» санаторийге дыштаныр бис.

Малчынның кыштаан барып көргеннер. Бурун шагның кижизиниң сагыжыга ол кыштаг эвес, кандыг-бир хоорайның хензиг кезиин ында эккеп салып каан ышкаш болган. Арыг-силиг, делгем бажыңнар, киж кылаштаар оруктарны асфальтылап каан. Бажың бүрүзү чунар ванналыг, газтыг. Хой кажазының иштин сайгылгаан чырыткан, ында өрээлдер-ле хөй, төрүүр хойлар, төрөөн хойлар, чаш хураганнар аңгы-аңгы турар. Хой өдээ аштаар ийи машинаны чыскаап каан, белен турган.

— Дөө, улуг бажың клувувус-тур — деп, чаа келген бригадир аалчыларны ынаар чалаан.— Хурал-суглаа, оюн-тоглаа болур дээнде, бригаданың малчыннары орта чыгыр улус. Үүрмек айтырыглар шийтпирлээрде, ол-бо кыштаглардан малчыннар чыып, оларны шүүдедип турбас, видеотелефон дамчыштыр дугуржуп алыр бис.

Аалчылар малчынның чайлаанга эеп кээп турда, Москвадан дамчыдылга эгелээр деп барган болган. Телевизорнуң экраны чырый берген. Малчынның кадайы дүлген ужа-төштү

аалчыларның мурнунга салыпкан. Соодукчуга соодуп каан чайгы шиме шаажаң аяктарда кылаңайнып турган. Аалчылар алдын сарыг кундагаларны көдүрүп, аштанып-чемненип, теле-визордан найысылал Москваны магадап көргөннөр.

Бистиң аян-чорукчуларывыс Кызылга элээн орайтай бергенде келгеннөр. Баштай-ла хоорайның ортузунда чырык шөлде улуг тураскаал чанынга кээп доктааганнар. Хүлөр-биле шуткуп каан Ленинниң тураскаалы делгем болгаш бедик хавактыг бажын шудургу көдүрүп алган, карактарын имирертипкен, талыгырже көрүпкен турган.

Бурун шагның кижизи куспак долу дириг чечектерни Ленинниң тураскаалының баарынга аппарып, камныы кончуг салып каан. Оон Ленинче катап-катап көргөш, эрги тыва ёзу-биле курлак чедир мөгөйгөш, сымырангылаан;

— Мээң чонумга мындыг чаагай амыдыралды чаалап берениңер дээш четтирдим, башкы!

Кежээки чем соонда бурун шагның кижизи хенертен чүрээниң дужун тудупкаш, диванга олура дүшкен. Бады Бадыевич ооң судалын тудуп көргөш:

— Белогор шивээзинче!— деп баштак чаңы-биле командылаан.

Машиналар хоорайны өрү шимеш-ле дээннөр.

Бурун шагның кижизин орунга чыттырып алганнар.

— Чаңгыс шак арткан-дыр, чүнү чугаалаар силер, эмчи?— дээш, Бады Бадыевич чүрек эмчизинче көргөн.

Чүрек эмчизи чүгле ийи эктин кыскан:

— Бөгүн бүгү совет чуртта чаңгыс-даа озал-ондак, чаңгыс-даа өлүм-чидим болбаан-дыр. Чаңгыс шак боорда, идегел чок чаңгыс шак арткан-дыр, доктор.

Бурун шагның кижизин оңгарар дээш, эмчилер бүгү-ле аргаларны ажыглап турганнар. Айбыр-Санаа угаан кирип келгеш-ле, чугааланып чыткан:

— Шаанда кырымче чер ойлуп дүже бээрге, карак чивеш дээр аразында алган кадайымны, ажы-төлүмнү кээргээн мен. Ам мен үре-салгалымның, төрөл чонумнуң кандыг мага-лыг үеде чурттап турарын көрдүм. Ынчангаш бо удаада сеткилим сезиктиг эвес, сагыжым саарзык эвес, кара бажымны кара черге чоргаарал-биле салып алдым...

Ооң соонда бурун шагның кижизи чартык шак болгаш ме-дереп келген;

— Силер меңээ кайгамчык болбаазын үеңерниң чаңгыс хүнүн өргүп сундуңар. Ол чаңгыс хүн мээң бүгү назынымдай узун болгаш чаагай хүн болду. Ооң ужурунда силерге өөрүп четтирдим, ха-дунма — дээш, бурун шагның кижизи база катап ылым-чылым барган.

Яды-түрөңги-даа бол, чырык өртемчейге халас эвес чурттап чораан күжүр иргин деп, эртемденнер боданганнар.

Бурун шагның кижизи эң сөөлгү катап оңгарлып келгеш, угааны чарт хевээр чугаалаан:

— Ха-дуңма, чонум, силер Ленинниң изин истенер. Мээн чонумга мындыг чаагай амыдыралды номнап бергени дээш, сонгу назынымда бурганга эвес, Ленин башкыга чүдүп чоруур мен. Кайгамчык үеде чурттап турар-дыр силер, келир үеңер улам чараш болур.

Бурун шагның кижизиниң карактары чоорту шимдине бээрге, бажы бир ийинче халаш дээн. Чээрби дөрт шак төнгөн!

Бады Бадыевич ак бөргүн ужулгаш, бажын доңгайтыптарга, карактарының изиг чаштары, мөңгүн суу дег, кылаш-кылаш дээн.

— Эртемивис аныяк-тыр, чаш-тыр ийин. Ам-даа хөйүнү бо-даар, хөйүнү кылыр херек — дээш, Бады Бадыевич үнө халааш, ажылдаар өрээлинче кире берген.

Аңаа турган эртемденнер, эмчилер хоочун докторнун үнүп чыда химиренген чугаазын дыңнап туруп калган.

Ием болган ногаан аргам шимээргеве,
иштим-хөңнүм бодалымга шаптык катпа...

ҮШКҮ, ТҮҢНӨЛ КЕЗЭЭ

Херек кырында, 1965 чылда, Дус-Дагның дус казар черинге мында чугаалап турары ышкаш, ындыг кижитывылган: идик-хеви-даа, мага-боду-даа улуг үрөлбөөн болган. Ол дугайында «тууйбулап», «колбасалап» өрөөн кыска медээлер ынчан республика солуннарының дөрт дугаар арыннарынга быйыргын үжүктөрлиг эгелер адаанга көстүп келгилээн.

Бурун шагның кижизин тыпкан эштер, черле угаан-сарыылдыг кижилер болгаш, күш-ажылчы дайынчы туружунга елген өгбевис-тир деп хүндүлээш, ол кижини амгы шагның чевээнге чаа ёзу-биле орнукшудуп кааннар.

Бо таварылга бистин эртемденнеривистин кулактарының кыйы-биле эрте берген. Безин чадаарда, бурун шагның кижизиниң күш-ажылының чепсээ — чанынга чыткан балдызы безин ис чок чиде берген, музейге делгеттинмээн.

Түңнөл бо-ла ийин.

ЭЗИРИК АДЫГЛАР

Бичиш уругларга тоожу

БИРГИ ЭГЕ

ШОЛБАН БИЛЕ ХЕРЕЛ

Шолбан биле Херел оттуп келирге, сезен харлыг кырган-авазы сүт-биле хөм шыгыдып олурган. Оолдарның шимээрге-жи бергенин дыңнап кааш, шываганчы чугааланы берген:

— Туруңар, оолдарым. Шайыңар сооду-ла! Хоорай чурт-туг улуг уйгужулар дүктүг сыртыңар-биле кускактанчып чыдырыңарда, шай хайындырып ижиптивис.

Шолбан биле Херел тура халышкаш, адыг оолдары дег ыймакташпышаан, дашкаар үнүп, аал баарында шимээн-дааштыг чиңге-кара хемге чунуп алган. Оон богбалар дег кире дешкилежип келгеш, бир-бир аяк бес чип, шайлап алгаш, иткилежип-иткилежип, кым караан чивеш кылбас эвес дээш, кайгажы берген. Кым-на караан баштай чивеш кылыр бол-дур, ол аштырган болур.

— Шолбан, сен караан чивеш кылдың!— деп, Херел алгы-рыпкан.

— Сен база чивеш кылдың.

— Сен мурнадың, удук хавы!

— Дөмей-ле хайым-хайым! Катап кайгажыр бис.

Кырган-авазы хөмүн дүргеш, кедээр салгаш, сөөскен даң-за долу таакпызын тыртып алгыже, оолдар ыймактажып, мар-гыжып келген:

— Херел, ам сен чивеш кылдың.

— Дем сен мурнаан-на болгай сен. Сенден чүм тудааныл?

— Аштырганың ол.
— Чок, сан бирээ-бирээ.
— Адыр, ындыг эвес-тир — деп, Шолбан саналдаан.— Бо хемни өрү чоктааш, тайга бажындан харап ойнаалы. Кырган-ачамның инек сүрер оруу-биле маңнажып чоктай бээр бис бе, Херел?

Оолдар үне халышкан. Аяс ак-көк дээрде хүн чайнап, оон херелдеринге эрээн-шокар шыктың чечектери чингиртиленип турган. Кырган-авазы оолдарның шимээн барганын эскерип кааш, дашкаар үнгеш, шыргай аразынга бирээзиниң бөргү көстүп кирип чорда алгырган:

— Херел, Шолбан, кайнаар баарыңар ол? Бээр келиңер.

— Тайга бажы үнээли — деп, Шолбан дүште чок харыылаан.

— Ол чү дээринер ол? Бээр келиңер — дээш, кырган-авазы оолдарны сүрүп келген.— Аза бээр силер. Кончуг чоор. Эзирик адыглар база бар, силерни эттей бээр.

— Кырган-авай!— деп, Херел кый дээн.— Эзирик адыг кандыг боор чүвөл?

— Коргунчуг болбайн канчаар — деп, оозу харыылаан.— Эзирик кижичи канчап коргунчуг-дур, адыг эзирээнде оон артык коргунчуг болур ыйнаан, оглум.

ИЙИГИ ЭГЕ

БАШТАЙГЫ ЧААШКЫН

— Өршээ танды хайырака-ан!

Доо-ла, булуттарны деже теп үне берген, тос чүкче дески шөйлүп чоруткан, шил баштыг тайга кырында кезек булут диргелип чораан. Кырган шываганчының сөдүртүнчек үнү йөрээл салып турган:

— Өршээ, алдын тайга хайырака-ан!

Шываганчы тос савада сүдүн кудуп алган, тос-карактап тос чүкче чашкан, өгнү долгандыр чүгүрүп-ле эгелээн:

— Бо чылын үнер тарааның кулаа чоон болзун, кан-халыыңга кактырбазың! Бо чылын быжар тарааның кудуруу кыч болзун, дош-бажы арбын болзун!

Анаада-ла уёлап-човуурлап чоруур шываганчының хей-аъды көдүрүлгөн, омак-маңнайы киткээн:

— Бо чылын оолдаан малдың хыл-быкты куспакка сыңышпазын, сүт-сааны элбек болзун, кылаштаар четпээн чаш уруг итпекке боражып, кырып-назылаан кижичи бүлгээр ажыр сыккырып олурар болзун!

Кырган эки чайны күзеп, эки чолду кыйгырып-ла турган:

— Өршээ, танды хайырака-ан! Өршээ, алдын тайга хайы-

рака-ан! Чиirimни чиген мен, алырымны алган мен, чаш ажы-төлүмге, чалбак чон-хөйүмге колдап дилеп тур мен! Бо чылын кижги болган уруг-дарыг дуруяа дег эжеш чорзун, тор-лаа дег өөрлөш чорзун, кады-кожа чонунга ак шайын кудуп турзун, адап-сурап келген аалчызынга чаглыг эъдин дүлүп турзун!

Шолбан биле Херел бок серизиниң адаанга ылым-чылым чыткылап алгаш, «Сен шимээрге, сен шимээрге» деп ит-килежип, чайык-чаашкынның элбээн, чаңнык-динминиң чым-чаан күзээн кырган-авазын дыңнап чыткан.

— Чай чымчак болзун, кудукту кудай хайырака-ан! Өр-шээ! Өршээ!— деп, шываганчы чалбарып, чаашкынның баш-тайгы дамдылары дымырааже дээр сагыжын ажыдып кел-ген.— Бо чылын чорук кылыр чоннуң чоруу чогуңгур-ла бол-зун, чолу кылын-на турзун! Өршээ, танды хайырака-ан! Өр-шээ, өршээ!

Кезек аъттың маңы ышкаш, үзүк чаашкын дидиредип-ле келген. Ындыг чаашкын көрүп чорбаан Шолбан биле Херел кезек када аймап, төженип алганы шары чонаанче сыңны бер-гилээн. Олар ийиниң кырын орта кандыг-бир күчүлүг амытан туруп алгаш, ол-бо кыйындан үрүп, бүлгүрүп, савааш ба-жын савалдыр хап, ыяш будуун дызырадыр сый долгап тур-ган ышкаш сагындырып келгилээр. Чаъс дамдызынга соктур-ган бойдустуң сая-сая үүрмек кезектери шупту-ла дагжап, ян-зы-бүрү үн-биле шимээрге келген-даа ышкаш апаргылаар. Оолдар ынчап чыдырда, чаашкын эртип, хүннүң алдын хер-елдери чайнап келген.

— Ча, чүнү канчаар бис, Херел?—дээш, Шолбан чыткан черинден тура халааш, сери баарында хөлдей берген сугну ажыр шурааш, тыным сал дээр эки аът өттүнүп, чаңгыс черде шураалыктап турган. Херел улуг улус ышкаш топтуу-биле ту-руп келгеш, хевин силгиттингеш, дээрниң соонче көргүлээн:

— Кудай багы арылган-дыр оо. Бисте чү боор, Шолбан, бир-ле солун чүведен тып алыр бис.

Ынча дээш, Шолбанның арта халаан хөөлбээн кежир шу-рап чыткаш, ол чарыынга тайгаш, ортузун орта мет-ле дээн. Соок суг оолдуң кырынче бүлгүрлү берген, хепте-даа чүве чок, багайты туруп олурган:

— Шолбан, Шолбан, ат болдум-на!

— Чүң канчап барды, дунмам?— дээш, Шолбан оолду хо-лундан сегирип алган.— Аарый бердиң бе?

— Хевим, хевим!— дээш, Херел ыглай-ла берген.— Ии-ии!

Шолбан ол-бо шыппыраңнадыр көрүп, чүнү канчаар аайын тыппайн турган. Хенертен ооң бажынга бир бодал кирип келген:

— Ойт, Херел, сен ыглава. Харын эки бооп-тур!

— Чүгө?— дээш, Херел улам-улам ыглаан.— Ии-ии! Кижн шоотпа, эжим. Эки-ле амырап тур харын.

— Мен көнгүс амыравайн-дыр мен, Херел — деп, Шолбан уламчылаан.— Сен харын амырап болур сен...

— Кыргызан-авамга аттындырар дээш де? Ии-ии! Амыр-дыр сен.

— Чок аан, Херел — дээш, Шолбан хараган бажындан дүк чыып турган.— Сен таптыг дыцнадан. Кыргызан-ававыс чү деп хамнап туржук?

— Чү дижик?

— Бичии оолдар иртпекке борашсын диди чоп.

— Бо иртпек-тир бе? Кара малгаш ышкажыл.

— Дөмей-ле ыглава.

— Амыр-дыр сен. Ии-и!

ҮШКҮ ЭГЕ

СОДААЛАЖЫГ

— Херел, Херел, бээр көрден — деп, Шолбан дунмазын алаактырып, хараган бажында дүк чыып, ол-бо докпацнадыр чүгүргүлээн.— Мындыг дүктү хүннүң-не чыып турар мен, оон сыртык хавы дола бээр.

— Мен база чыыр мен, Шолбан — деп, Херел малгаштыг хевин уштупкаш, акызын өттүнүп эгелээн.— Мен сенден-даа артык хөйнү чыыр мен, кудус хавы дола бээр.

— А мен оон-даа хөйнү чыыр мен — деп, Шолбан маргышкан.— Чыып-чыып, кырган-ачамның шилги шарызынга чүдүрүп алгаш, садыга аппарып садар мен. Ооң өртээ-биле улуг доруг богбадан садып аар мен, аът кылдыр өстүрүп аар мен, оой-оой — дээш, Шолбан дөрт-даяктап туруп алгаш, мактап-ла эгелээн:— Иезин үш долгандыр куржалып эеп өскен богбадан садып алыр мен. Үжен кулаш дурт-сынныг, үш кулаш кудуруктуг, даг дег улуг доруг аът кылдыр өстүрүп алыр мен, оой-оой, ээй-ээй!

— Мен баштай мунар мен, акым — деп, Херел адааргап, караа кылаңайнып турган.

— Күжүр Доруг тайгазынга ужудуп, ховузунга дүжүрүп, бединге ужудуп, белинге дүжүрүп чоруур, магалыг-ла, аашуу, декей-оо!— дээш, Шолбан аът өттүнүп тывылап, оранып, киштеп, оон мырыңай ырлапкан:

Чиргилчинниг чиңге ховаа
И-ха, и-ха, и-ха-ха-ха!
Чидир челер чиңге доруг
Аа-шуу, декей оо.

- Мен баштай мунар мен, акым.
- Тоолуң чугаалава!— деп, Шолбан хедерленген. — Сени мурнай чырык көргөн, сени мурнай чылбай суг ишкен акын турда узун холуң сунган херээң чок, билээң доза шааптар мен.
- Кижи билээ сый шааптар харыың кайдал.
- Шыдавас чү боор, кедээр туруп тур.
- Бядынчыын але, бо чүвениң, эштер! Аксы байбаң чүве — дээш, Херел акызының быктынче чудуруктай каапкан.
- Ай, ай, аарышкылыын, чоп кончуг кулугур боор сен— дээш, Шолбан дунмазының кырынче халый берген.
- Ийи алышкы дөң черге ыймакташкаш, ыйгыл черже чуглуп, ыйгыл черге салдынышкаш, дөң черге үне чүгүрүп, оон сегиржип алгаш, өл малгашка денге боражып турган.
- Шолбан, Шолбан, адыр, мана!— деп, Херел алгыра берген.— А чогуң чүге содаалажып турар улус бис?
- Сен халып келдиң ышкажыл.
- А сен мээң билээм орта кагар мен дидин.
- А сен мээң аъдым мунар мен дидин.
- А сээң аъдың кайылы ынчаш?
- Оолдар удур-дедир көрүшкеш, катгыржыпканнар.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

ЧЕМЕЛЕНШЕС ХҮН

Шываганчы шыгыткан хөмүн доорбаш кырынга докпакбиле соктап олурган. Канчангаш-ла көрүптерге, оолдары малгашка боражып алган боорга, мөгүдеп-ле үнгөн:

— Дүргөн өгже барыңар, оолдарым. Арыг хевинерден кедип алыңар, кырган-авазының чараш оолдары силиг чоруур— деп, ээлдээ кончуг чугаалаан.— Хоорай улузун хирге-чамга борап каарга кайын боор, аваңар бисти аттына бээр — дээш девидеп,— ох, ох, даадым! Аттына бээр боор ийикпе, ынчанмас даадым! Оолдарымның чоруу чогуңгур болзун, чеме-хала дыңнавазын, чаш чүвелерим!— деп, шываганчы эде-чазай чугаалагылаан.

Кырган-авазы аттынмас боорга, оолдар амырап, өгже шивеш-ле дээн. Шываганчы олар-биле кады дүвүрөп, бо чайын олар чеме-хала билбес болурун күзевышаан:

— Күскү соок эм болур, часкы соок багай... Багай даадым, челбине бээр чоор, оолдарым — деп самнап турган.— Чылыг хевинер кедип чоруңар. Арыг хевинер арыды кедип алгаш, арыг агаардан тынып, бедик-бедик черлерден харап, бел-бел черлерге ойнап, кырган-аваңарның хөмүн-даа соктажып каап турбас ийикпе.

— Кыргызан-авай, аа, кыргызан-авай!— деп, Шолбан кайгап айтырган.— Силер бисти чүге аттынмадыңар?

— Ийилээн деңге боражып алган боорувуска ынчалдыңар бе?— деп, Херел база-ла чыда калбайн догааштырган.

— Анчыын, анчыын ай— дээш, шываганчы өрү тейлээн.— Аттынар боор бе! Ынча дивес чүве-дир. Бөгүн ажынчып болбас. Чаа-ла ак чем чажып, чалбарып турбажык мен бе. Кудукту дээр хайыракан динмирер хай дээр боордан башка, бо кижичүү дээрил аан.

Кыргызан-авазы долдай-дулдай чүгүргеш, өг артында ыжык черде токпаанга баргаш, хөмүн соктап, ыткыр чугаалаан:

— Оолдарым эрес чүвелер, кыргызанынга демнежир боор.

Шолбан мурнап четкеш, хөмче кезек көрүп тура, Херелди ыдаалап-тыр:

— Сен дузалажып тур, дуңмам, мен демги черивисте беш-адырым каапкан-дыр мен.

— Чалгаарап турба, Шолбан, амыр-дыр сен — деп, Херел ону доктааткан.— Беш-адырың хөрээңде чор ышкажыл.

— А доңгураам?

— Карманыңда чүү чүве дөстөө берген чүвел? Аңгы чүве болза бээр эккел, кай, доңгурааң барып тып ал.

— Че, че, оолдарым, маргыжып турбаңар. Бөгүн чемележип болбас хүн-дүр, барып ойнаңар — дээш, кыргызан-авазы оолдарын кажар чугаазы-билс айбылаар бодап алган:— Шаанда кыргызан-ачаңар бир-ле хүндүс хөм соктап турда, аал артында дуу ак ийге эзирик адыглар халчып келген дивес силер бе.

— Кайы ийге халчып келгенил, кыргызан-авай, кайы?— дээш, Шолбан чараш белек алган чүве ышкаш, өөрүп өпеликтеп турган.

— Дуу ол оргу черге бе, кыргызан-авай?— деп, Херел улуг кижилерзин кончуг топтуг айтырган.

— Ийе, эзирээш, дуу ол ийге халчып кирип келген адыглар чүве ийин, оолдарым. Тайганың аңы аалга одарлап чораанын кым көргөн боор. Кыргызан-ачаңар девидээш, докпаан меннээн аайы-биле ырадыр октапкан. Дирс-тог-ла дээн, адыгларның бирээзи калбаш барып ушкан. «Анаа черге кижичүү аксы шимчедир, чү кончуг эрес аңчы боор, сартыын четтирер-дир, кыргызан-авазы» дээш, кыргызан-ачаңар «төш-төш!» деп алгыргаш, ол-бо девидеп чүгүргеш, кайнаар-даа көөрге — аңчы көзүлбээн. Аңын ужуруп каар, арны-даа көзүлбес, ол кандыг аайлыг аңчы боор дээш, ам топтап көрүп турарга, аскыда октуг боозунуң аксы ыштанып турар бооп-тур.

Шолбан амырааштың каттырыпкан:

— Кым боолапканы сл, ынчаш, кыргызан-авай?

— Кыргызан-ачамның бодунуң боозунуң аксы ышталып тур-

ган ышкажыл, Шолбан, таптыг дыңнап алыр ийик чоп — деп. Херел топтуу кончуг сөглээн.

Кырган-авазы оолдарның чемележиин дыңнаачаңнап эрт-тиргеш:

— Октапкан токпаа боога барып дегген, боозу аттына берген чүве-дир ийин, оолдарым. Мындыг кончуг олчалыг болган улус-тур бис. База-ла мындыг хүн, чайның баштайгы чаашкынының соо чүве ийин. Хөм соктап турган бис. Инек бышкаа. Оон ам, адывыстың эьдин хайындырып алгаш, чылыг отка чыннып, чымчак эьтке тодуп, магалыг амырап олурган-дыр бис ийин — деп дооскаш, шываганчы оолдарын шеней аарак мегелеп сывыртаан:— Ча, барып ойнаңар, ослдарым, мен хөм соктаайн.

— Кырган-авай, кырган-авай!— деп, Шолбан ээртилип келген.— Бис чемелешпес бис бе?

— Ийе, оолдарым.

— Ынчаарга хөмден соктаалы.

БЕШКИ ЭГЕ

КАЖАН-НА КЭЭР БОЛДУ?

— Ажылга дуза кадыптар апарган оолдарымның эрестерин, эр хиндиктиг чүвелер ындыг-ла болгай, бок — өршээзин!— дээш, кырган-авазы кылыр чүвезин хуваап берген:— Херел, сен арай биче кижичи хөмнү андарып бер, Шолбан соктазын. Сокулажып алдыңар халак, таптыг ажылдаар силер.

Ынча дээш, кырган-авазы суглап, шай хайындырып чоруй барган. Оолдар ийилээн арткаш, канчаар «аңнаар» дугайын чугаалажып, дугуржуп ап турган.

— Сен кончуг таптыг олуруп ал, дунмам Херел, эзирик адыгларны көөр сен.

— Шолбан, мен оларны канчап танып алыр мен, ынчаш? Кандыг боор чүвөл?

— Адыр, кырган-авамдан айтырып алыр-дыр — дээш, Шолбан суглаан кижиниң соонче чүгүрүп баткан, ол бар чорааш-ла, хая көрнүп алгырып чораан.— Херел, сен докпакты тудуп ал, келзе-ле октаар сен. Белен олурар сен.

— Адыг деп канчап танып аар мен?

— Чү-даа келзе октаптар сен.

— А кырган-ачавыс келзе?

— Сээдең! Кырган-ачазын ынчанмас чоор.

— Кырган-ачавыс ол даг артында чоруур чадапас.

— Анчыг кылынмайн, манап олур.

Херел дыка үр манаан, бичии кижичи болгаш, өрү көдүргөң

докпаан угбайн, донгуттурган чүве дег, согаңайнып олурган. Шолбан дидиредир маннап келген.

— Кай, дунмам, докпаанны бээр эккел. Ыт думчуктуг, инектен-даа улуг кара-кара чүвелер көстүп келзе, мээң быктымдан кичигелептер сен, мен-даа докпакты октаар-ла эвес мен бе, кичээнип тур.

Херел ам чаа-ла докпак аартыктаанын уттупкаш:

— Чаңгыс сен-не соктап турар эвес сен, мен база соктаайн, ээлчежир бис — деп сагындырган.

Шолбаны хөмнү соктап-ла турган. Херели хөмүн ийи бир аңдарбышаан, манап-ла олурган. А эзирик адыглары сураг-ла сураг.

— Шолбан, аа, Шолбан! Ам мен соктаайн бе?

— Адыр-адыр, биче-ле мана, дунмам: менче көрүнмейн, ийже кайга. Эзирик адыгларывыс эрттирип кагдың халак.

— Эзирик адыгларны сен чааскаан өлүрер, а мен хажызынга олурар де? Амыр-дыр сен!

Херел мөгаттынгаш олуруптарга, Шолбан чеже соктаар боор, айтырып-ла эгелээн:

— Херел, Херел! Эзирик адыгларывыс көстүп келди бе?

— Сокта, сокта! Ам-даа элек-тир.

Шолбан кызып-кызып соктап-ла турган, шылаан холундаа, шаалаан дерин-даа бодаваан.

— Шолбан, Шолбан! Ам мен соктаайн бе?

— Адыр-адыр, биче-ле мана...

АЛДЫГЫ ЭГЕ

ОКТАП-ЛА ДҮЖҮРГЕН

Херелдин караа шылап, шугулдап эгелээн. Ол эзирик адыгларын уттупкаш, бо хоранныг Шолбанны канчаар кезе-дирил деп боданы берген. Баштай бир холу биле кырган-авазының инек хай дээр шывыын ап алгаш, Шолбанның оор-газынче арнып, «хая көрнүп келгеш, кайы хире ажынар ир-ги?» деп бодап олурган. Шолбан ону эскербээн. Ынчаар орта акызының быктынче шанчыпкан. Шолбан адыглар келгени ол боор дээш, өөрүшкүлүг кожаш дээш, докпаан бажын ажыр бедиди көдүргеш, кончуг дүрген шывадапкан, дораан-на ийже көргеш:

— Кайыл, кайыл?— деп айтырган.

Херел ужурун билбээн:

— Чүнү кайыл дээриң ол, Шолбан?

— Чүнү деп чү дээри ол?!— деп, Шолбан хорадаан.— Эзирик адыгларывыс кайыл? Боовус чүге эттинмес чүвел?

— Эзирик адыглар деп чүү дээриң ол?— деп, Херел та-

баар харыылаан.— Оларың кайда боор чүвөл, ам-даа келбээн-не болгай. А мен сээң колдуунче анаа-ла шанчыптым ышкажыл.

— Орта кижиги сен бе, угаан-сарыылың бар бе?

— Сен бодуң орта сен бе?— деп, Херел удурланган.— Колдуунче шывык суптарымга, эмдик аът дег тывылааш, колдуун чара шурап алгаң-дыр сен, ханының сыстып турарын көрөм.

— Ай, ай! Ханзырай берди!— дээш, Шолбан ыглай-ла берген.— Аа-аа! Ыяш-биле кижиги шиштээр кулугурул, ол ыяжы отка чиртсин!

— Акым, акым, сен ыглавас сен шүве — деп, Херел арга-лап турган.— Эр кижиги ыглавас-тыр ийин. Мээң карманымда марля бар чүве, ам дораан шарыптар мен.

Дуңмазынга марля-биле холун ораадып тура, Шолбан ыяңгылыг баажыланган.

— Уё, уё! Ажырын, ажырын!

Кырган-авазы чедип кээрге, оолдар ылым-чылым-на барган, ыт чокка хөмүн эттей берген:

— Чүү болду, оолдарым? Канчап бардың, Шолбан?— деп, шываганчы айтырган.

Эзирик адыгларны ам-даа кедээр сеткилинде Шолбан сагыш анынп, кырган-авазы соксадып кааптарыйна дээш, дуңмазынга «эттедип» алганын чажырыпкан.

— Согур чүве ышкаш, кожагар хараганга шиштедип алдым ышкажыл, кырган-авай. Ойнап тургаш, ынаар халый бээр кончуумну көрөм.

Кырган-авазы чоруй баарга, Шолбан дуңмазын бүдүү шоодуп алыскаан:

— Эй, Херел, хүлээлгеңни билир сен бе?

— Қандыг хүлээлгем боор?

— Сен мээң дуңмам кижиги-дир сен, ынчангаш меңээ дуздаар апаар сен. Бичиги кижиниң сээң холуң чымчак, салаан ээлгир, тударың эптиг болгай, мээң холумну эде шарып бер.

Херел акызының балыын эде шарып турда, оозу улам-улам дузаан:

— Ах, дуңмамның холуңуң чымчаан аар! Дуңма кижиги ыңдыг-даа болбас аргажок, Белек чаавыйның холу-биле дөмейле. Чымчаан, чымчаан, ах, чымчаан!

Херел аңаа кажарлатпаан:

— Кижини кыстарга дөмейле, Шолбан, ажына бээр мен.

— Кыс кижиге дөмейлээр боор ийикпе, Херел, бичиги дуңмам боорунга чаптарым ол ышкажыл — деп, Шолбан будулдурган.— Марияны таныр ийик сен бе?

— Ийе, таныр-ла мен — деп, Херел ооң аайынга кирген.

— Элдептиг уруг боор. Бир катап «чөлдүр өшкү» дээримге хорадай берген дивес сен бе. Қадыг улдуңнуг майыктаажын тудуп алгаш, мени сывыртааш яслини үш долганган чү-

ве. Уругларның холу чымчак боор чүве-дир ийин, Херел, ынчангаш кадыг чүве-биле чепсегленип аар — дээш, Шолбан кырган-авазының инек хай дээр шыввынче овуузуунуг көргөн.

— Аа, билдим, билдим, Шолбан!— деп, Херел алгырып-каш, холун чудуруктаныпкан.— Мени уругларга дөмейлеп сөглөп турарың ол-дур. Көрүп турзун, ана!

— Оолдарымның кежээзин, хөмүн эттеп каан-дыр — дээш, кырган-авазы инек бышкаан алгаш ыңай болган.

— Адыр, адыр! кырган-авай! Бис биче соктаптаалы — деп, Шолбан ээрежи-ле берген.— Кырган-авай, биче-ле мана.

— Ам болган, оолдарым — дээш, кырган-авазы алдыртпаан.— Эзирик адыглар шай хайынмаанда келир чүве болгай, ам шай хайны берген, амдыы чылын хөм соктаар болган-дыр силер ийин.

Оолдар чемележип чыдып калган.

— Шолбан, мен бир чүве бодап алдым — деп, Херел чөптээн.

— Сен чүнү бодап шыдаар сен?

— Огулуг чүве.

— Дыңнаар чоор бе, дыңнаvas чоор бе?— дээш, Шолбан чайгылып ора:— Че!— депкен.

— Кырган-ачавыс чедип келирге, билбээн улус болуп алгаш, эзирик адыглар дугайын айтыраалы — деп, Херел саналдаан.— Ол солун чүве чугаалаар боор.

— Шын-дыр!— дээш, Шолбан дудмазының эктин часкаан.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

ЭЗИРИК АДЫГЛАР

Хеймер оглу, чассыг өскөн Кечилек өөнүң ээзи хоорай чурттуг Белек-биле кады колхоз хою одарлады бээрге, шываганчы аал ээлээр, шай хайындырар, аар-саарын кылыр. Оолдар база-ла сериин агаар тынып, чечек чулуп, кадырар оът чыыр дээш келген, бажын дергилепкен хүнзээр. Кырган-ачазы хемни шала өрүледир ыяш чадыр тудуп каан, оозун долгандыр тос карттап, идиш-сава кылып, хадыңдан шанак өөз ээп, теректен доскаар, хумуң чазап хүнзээр мындыг. Өл-чаъстан түвексингенде, бүлгээр ажыр сыккырып оран, кагжыр кара буура дег, узун кара ашак-ла болгай.

Кырган-ачазы шайын ишкеш, таакпызын тырткаш, өг хөлегезинге хирээ бизей берген. Оолдар ону ызырты манааш, иезинге келген ийис анай дег, ирейниң ийи талазынга келген.

Ирей хирээзин көдүргөш, бизин хүнге кылаңнадып көрүп алып, ооң соонда оозун эргээниң бажынга өйдүктүрүп оргаш эгээр, хирээзиниң чидии-даа амыр-ла.

— Кырган-ачай!— дээш, Херел ооң чанынга олуруп алган.— Силер ам ыяш хирээлээр деп олур силер бе?

— Оог, оглум?— деп, оозу чаптап айтырган.—

— Силер ам арыг кирер деп олур силер бе?

— Чок, оглум. Хирээни анаа чидидип алырым ол-дур ийин.

— Даарга херек бе?

— Ийе.

— Ынчаарга силер чайлыг ышкажыңар чүл?

— Боок, оглумнуң чаражын!— деп, ирей чаптаан.— Чүү дээр дижик ирги?

Кырган-ачазы биле Херелдиң эптиг чугаазынга Шолбан адааргай берген:

— Кырган-ачай, биске эзирик адыглар дугайын чугаалап беринерем, силер чайлыг мен дидинер.

Херел база-ла чыда калбаан:

— Шынап-ла, эзирик адыглар турар чүве бе, кырган-ачай?

— Аржаң-коржан, оо-хоран арага ишкеш, угаанныг кижиненип турда, угаан-сарыыл чок анда чү боор, оолдарым!— деп, ирей хөөрөп олурган.— Арагада ажык чок, аттыг бужар чүве-дир ийин. Бичии улус дыңнаар хире эвес аан.

— Тоол ышкажыл, кырган-ачай, дыңнаалы — деп, оолдар эзережиң, «сен диле, сен диле» дижиң сымыражиң, шенектежиң, удур-дедир көрүшкөн.

Экизи көргөн чүве ийик, кырган-ачазы төөгүп эгелээн.

— Шаанда бир-ле катап бистиң колхозувуска аалчылар кээп чораан чүве ийин. Даргалар-даа келген, машина эндерик, аразыңга азып турар сен.

— Аъргага азар эвес чүве бе, кырган-ачай?— деп, Херел чигзинген, кырганның хөөредип олурары ол хире илден болган.

— Силер, аъргага азар силер ыйнаан, хоорай улузу. Мен хөй машина аразыңга азып турганым ол-дур — дээш, ирей алдыртпаан. Ырактан келген улусту ямбылап-хүндүлөвейин канчаар. Хевиниң кырынга хыл үндүрбес, оруунуң ужунга чам чыттырбас чүве чораан. Ону-ла кайгап-магадап, улустун адаанга олуруп, чугаа-сооттуң ужун-кыдыын дыңнап олур мен ийин.

Кырган-ачазы таакпызын тиге берген.

— Оон чү болду, кырган-ачай?— деп, Шолбан дөстүнмөстөөн.— Эзирик адыглар чүгүржүп келди бе?

— Оон чү боор ам — дээш, ашак таакпызының ыжын шөйүп олурган.— Канчангаш-ла дыңнаайн дээримге, колхоз

даргазы мээң таламче айтып алган: «Өгбевисти өрү эрттири-нер, улуг ак энчек кырынга олуртуңар, бо бир чүве чугаалап болур кижидир» дидир ийин. «Кымны ынчап турар дарга хайыракан боор, багай мени эвес ирги бе?» дээш, хая көр-нүрүмге — өске кижиде чок, менден улуг ирей ооң мурнуу чарында чурт чазап берген чүве болгай. Кырган кижиде канчаар ийик мен, төрө херээнге киржир ужурум-даа бар, дарганың айыткан черинге олуруп алдым. Колхоз даргазы мөңгүн аякка ак чем бажын эккеп туткаш: «Ча, кырган, назының узунун чурттаан, найырның хөйүн эрттирген кижиде силер-дир силер, сүмеден кадып көрзүңөргө кандыгыл?» дидир. «Кандыг сүме кадып, канчаар бараалгаар кижиде боор мен, оолдарым?» дидим. Өңнүктөргө белекке тудар адыг өдү херек болгаштың тур. Окуг-боолуг он-он аңчы куруг келди, ам доора карактыг ары-амытанның караа силерде» деп мындыг. «Чону чоорган, хөйү хөйлең» дээр чүве болгай, эримни бир көргүзөр үем келген-дир, орузунуң оя аргазы-биле аргалаайн бе, кыдадының кыя аргазы-биле аргалаайн бе?» деп, үнөр дээрге эжик ырак, боданып олур мен ийин. Аржаң-коржаң, оо-хоран арага ишкенде угаанның баштыг кижиде безин тенип турар чүве-дир, мээ-медерел чок адыг-хайыракан бир төөрөктөлбөс бе деп бодааш, шылаан будумну дыртып, олурган олудумну чазап, элээн сергек: «Мени мурнап чырык көргөн өгбөңөр бар эвес, мени мурнап чылбай суг ишкен адаңар бар эвес, аргалап-хоргалап көрейин, оолдарым» дидим.

— Оон эзирик адыгларны соп эккелдиң бе, кырган-ачай?— деп, Шолбан кырган-ачазын далаштырган.

— Оох, оглумнуң тенээн аар!— деп, ирей өрү тейлеп, алгырып олурган.— Оран-таңдының чүвези чүгө дораан-на халчып кээр чүвөл?! Мен өгден безин үнгелек олурдум. Колхоз даргазы магалыг амырап тур эвеспе: «Аът-хөлдүң чүгүрүүнден тудуп мун, мөңгүн айлыг чүгөн-биле чүгөннеп, мөңгүн хыралыг эзер-биле эзертеп берээли. Эъттин-чемниң чаглыындан тудуп чи, мөңгүн серээ-биле шашкаш, мөңгүн тавакка салып берээли. Чорууң чогузун, кырган, күзээн-манаан чүвевисти бүдүрүп эккеп берип көр» деп чагыыр-ла чагыы ол. Аалчылар орда, ужа-төшчө кайын хол дээр ийик, чымчак чүве боорга ээгилиг холду дайнап алдым. Аштавас эвес мен бе деп билгеш, кончуг доруг аътты тудуп мунгаш, хой дег дашты хоора бастырып, кодан дег дашты хоюдур бастырып, халдып-ла кагдым.

Кырган-ачазы өшкөн таакпызын кыпсы бээр аразында Шолбан айтырган:

— Кайнаар чоруптуң ынчаш, кырган-ачай?

— Аал артында ийже бе? Докпак салып каан чериңче бе?— деп, Херел ылавылаан.

Ирей уламчылаан:

— Адыглар турар чинге кара хем кайда сен дээш чоруптум. Аңаа баргаш, кара-хүрең акыйларымга арага кылдыр спирт холаан божа сөңнээр дээш, күзелимни хам алгыжы янзылыг шипшип алдым:

Хүлер-хүрең күзүңгүлер, көң-көң,
Хүлер-хүрең мажаалайлар, хөг-хөг!
Кара-хүрең күзүңгүлер, көң-көң,
Кара-хүрең мажаалайлар, хөг-хөг!

— Оо, солунун аа, кырган-ачай! Адыг ижер божаны канчаар кылыр боор чүвөл?— деп, Шолбан дораан-на иле тыртып алган.

Херел база хөөредип каан:

— Шынап-ла! Кырган-ачамның кылбазы чок ийин.

— Доскаарга ажыг божа куткаш, «Адыглар эзирип турзун» деп сымырангаш, ыяш дөзүңгө тургузуп кагжык мен. Божа шииледир хайнып тур. Шипшээним-не ындыг күштүг болган чүве боор оңар. Адыглар ам-на келир боор дээш, шиви бажынга кедеп олурдум. Кезек када чүве билдиртпеди. «Бак адым ам-на үнери ол-дур, ыракка ыят, чоокта шоот болдум-на!» деп, ынай-ла олур мен. Экизи көргөн чүве ийик, кончуг хөкүннер шимээржежип, шал-шул эзирик дег, чулчуруп чоруп чорлар. Баштай улуг кара адыг чедип келди. Араганы амзааш, таалаанындан мойнун кагып-кагып, өөрүн кый диди. Келзе-ле төнмөс, кара-даа адыг бар, хүрең-даа адыг бар, тос чүве чедип келди. Араганы ижип-ле турлар, көрүп-ле олур мен. Адыгларның эзирии улгаткаш, ыймактажып ойнап чоруй, чокшуп эгеледилер. Хаа, улуг кара адыг-даа кежээлеп-ле тур ийин! Улуг кара адыг өг дег дазыл тура соп алгаш, оозун чайып-чайып октааш, өөрүн кырып-ла эгеледи. Адак соонда, боду бажын орта соктунуп алган. «Чорук-даа чогу-ду-ла эвеспе, эткен аксымга четтим-не» дээш, тос адымыны тозалдырзын санап, аразынга аай-дедир базып тур мен. Тозглаан ыш-биле барган чыдырлар. Манаан улузумну сактып келгеш, кара маң-биле халып-ла кагдым — деп, кырган-ачазы ол аразында сөс ышкындырып олурган.

— А мөңгүн чүгенниг аьдыңар?— деп, Херел эскерип каан.

Кырган билбээчеңнеп чазамыктаан:

— Аьдымга маң-биле четтим ийин, оолдарым. Аалга кээп чугаалаарымга, улузумнун амырааны-даа аажок. Тос адыгны тозалдырзын сойгаш, тос өдүн тозалдырзын кадыргаш, тос аалчының тозалдырзынга туткан-дыр бис. Кайгамчык-ла болган-дыр ийин, бо-ла чорааш ындыг кежикке кым таваржып көргөн боор!

Оолдар имнешкен соонда:

— Четтирдивис, кырган-ачай!— дээш, халчып ыңай болган. Сезиг албаан кырган-ачазы хирээзин бизеп олуруп алган. Одарлаан хойнуң кирер өйү четкен дээш, кырган-авазы база-ла дүвүрөп, ожук-паш дагжадып, кадарчыларга чем кылып турган.

СЕСКИ ЭГЕ

ЧАЖЫТ ЧОВУЛЕЛ

Шолбан биле Херел сери адаанга дугуржуп чыткан.

— Кырган-авам божалыг улуг хуунун бок серизиниң аргында тургузуп каан, ону ап алыр бис — деп, Шолбан саналдаарга, Херел арай чигзинген:

— Аттына берзе канчаар бис?

— Адыг-ла өлүрүп алзыйвысса, аттынмас ийин оң.

— Элекке чоктап кааш, бисти дилеп, аңывыс хойгузупса?

— А бис дүргедээр бис.

— Ындыг харын — деп, Херел чөпшээрешкен.— Ийи хирени соп чорда, «болзун, болзун» дээш, соксадып-даа алгай-ла бис. Хуунувусту канчап чедирип алыр бис?

— Ол дээрге кижини муңгараар чүве эвес-тир оң, дунмам — деп, Шолбан харыылаан.— Ийилээн аргажып алгаш, шыргай үзүү-биле эрткеш, хемни өрү өскеди бээр бис.

— Че — дээш, Херел тура халып чыдырда, Шолбан оозунуң эктинден алгаш, ужур соп келген, а Херел ажына берген:

— Чүге кижини сирбектеп тур сен, эжим? Аарышкылыын. аарышкылыын, ай!

— Оожум, оожум, Херел дунмам — деп, Шолбан чалыңган.— Шимээн үндүрбээли, улус дыңнап каар.

Оолдар ылым-чылым олурупкаш, кырган-авазын хайгаарап, эптиг өйнү манап эгелээн. Шываганчы чадагай кажар артынче ажытталы бээри-билек, оолдар хуунун аргажыпкаш, аал уундан чаштынып-чаштынып, хемни өрү чоктапкан.

ТОСКУ ЭГЕ

СОРУЛГАГА ЧЕТКЕН

Оолдар аң кокпазы-биле элээн үр чоруп келген. Хем өрүлээн тудум-на, кашнал ишти имиртиндеп, коргунчуу кончук кынып олурган. Шолбан ээр сагыштыг чораан, ынчалза-даа дунмазы дүште чок базып олурар боорга, чүве ыттаваан.

Бир-ле черге караңгы шивилер аразыга тайга хөлүнүн кыдыына үнүп кээп-тирлер. Хөлче кирген дамырның кылан

кара суунга күчүлүг улуг-улуг пөштер, шивилер көрүнчүктө-
лип турган.

— Борта доктаалы — деп, Шолбан саналдаан.— Кочуг
улуг ыяштан тып көрөм, Херел, ооң баарыңга божа са-
лыр бис.

Оолдар, чемнээн күскелер дег, маңнажып тургаш, бир улуг
пөштү тып алган. Хуунну ооң баарыңга апарган. Ол аразында
Херел бир бодал сөглей каапкан:

— Божавыс хоюг чүве ышкажыл, акым, сугдан немеп ал-
зывысса кандыгыл? Адыглар база хөй келир чадавас, эвээш
божа чедишпейн баар.

— Шынап-ла! — деп, Шолбан деткээш, кезек боданып ту-
ра, бажын дырбаан:— А чүнүң-биле суг кударыл?

— Хымыш херек-тир.

— Билир-дир мен ийин. А хымыжың кайыл, ынчаш?

— Кырган-авамның үлгүүрүнүң иштинде.

— База билдингир-дир ийин, ону канчап ап алырыл?

— Аалче маңнажыр-дыр.

— Билдингир-дир ийин, Херел, билдингир-дир.

— Ынчаарга маңнажып олулар-ла болгай.

— Ынаар халчыр харыывыс кайда боор. Хүн орайтаан-
дыр, адыгларывыс кээрге, божавыс хоюп четтикпейн баар.
Караңгылай бээрге, боттарывыс база корга бээр бис.

— Ындыг эвес, Шолбан, мынчаар-дыр — деп, Херел алгы-
рыпкан.— Пактап тургаш долдуруп аар-дыр.

Шолбан оон дээрe чүве бодап тыппайн, дунмазының аа-
йыңга кирген. Оолдар маңнажып турда караңнаар! Баштай
харын-даа хөглүг, каржып-солчуп, каттыржып турар. Оон
соонда күжүр эрлер турупкан, чаңгыс пакты эккеп куткаш-
ла, доскаар кайы хире долган эвес дээш, хемчээп турган.

— Эмгежок суг-дур, ам болгай аан, акым.— деп, Херел
чалгаарап сөглээн.

— Тос адыг хөйнү ижер-ле болгай — деп, Шолбан харыы-
лаан.— Эзирбезе канчаар бис?

— Катап кылып-ла бергей бис.

— Шын-дыр оо!

ОНГУ ЭГЕ

ХУМУННУ ТУРГУСКАН

Оолдар хумунну эптештир тургускаш, «Адыглар эзирип
турзун!» деп сымыранып каан. Оон ыңай алганыр аайын тып-
паан. Бичии болгаш-ла, хуунче көөрге, оозу шиилевес-даа, бо-
жа биле суг элее берген турар бооп-тур.

— Чоп шиилевес чоор? — деп, Шолбан элдепсинген.

— Ам-даа элек боор — деп, Херел догааштырган.— Арай ынчаш шинлеп кээр чадавас.

— Ындыг-дыр харын, дунмам — деп, Шолбан чөпшээреш-кеш, кырган-ачазын өттүнүп хөөрээн:— Келген херээвис багай эвес чогул тур эвеспе. Адыглар ам келир-ле боор. Ыяш бажынче үнүп алганы дээрэ ышкаш. Баштай мен үне бергеш, сени үндүр дыртып алыр мен, дунмам, мени адактавыт.

Херел акызының арган чиңге холунче бүзүрел чок көргөн:

— А мени уур сен бе, ынчаш?

— Угбас боор бе. Дүк сыртык дег көдүрүптер мен.

— Амыр-дыр сен, эжим. Сеңээ бактатпас мен.

Шолбан чөптээн:

— Ойнадым, дунмам, ойнадым.

— Чок, мен баштай үнер мен — деп, Херел маргышкан.— Адыглар чедип келзе, үнүп чадай бээр мен. Акызы кижиге сен ажырбас сен.

Шолбан бичезинге дүжүп бээр ужурга таварышкан. Оолдар аргастанып тургаш, пөш кырынга үнүп алган. Шыланчы кончуг, бо-ла чайлы берги дег, үргүлчү-ле туттунуп олурар мындыг. Оолдар маргыжып-маргыжып, иткилежип-иткилежип, хуунунче харап-ла олургулаан.

— Чыдының арагазын!— деп, Херел догааштырып олурган.— Манаа олурар болза, баш дескинип, ат болур-дур бис, чоруулу, акым.

— Харын эки, адыглар аразынга баар бис.

— Эзирикте эндээр-ле ыйнаан, демги ол улуг кара адыг бисти соккулап каапса канчаарыл?— дээш, Херел экин кызып олурган.— Ии-дадай, бак чүве ынай турзун!

— Шынап-ла моон ырап алыр-дыр — деп, Шолбан коргуксай берген.— Чүвени канчап билир. Адыглар хондур араглаар апарза, дүжери бергедей бээр, олар-биле манаа хонар эвес бис. Кырган-ававыс база дилеп шүүдей бээр. Моон бичини ырап алгаш, көрүп чыдаалам.

Оолдар ыяжындан дүшкеш, күзүрүмнүг ийже кедээрлеп алгаш, кургаг дазыл артынга чыткылап алган. Күдүрээ кыры хөвөң дег чымчак, шылаан оолдарга таарымчалыы-даа кончуг, чыдарга чыдын эптежип-ле турар.

— Херел, хуунуванстан черле карак салбас эвеспе — деп, Шолбан чагып, уйгузу-биле хүрежип чыткан.— Эртир удуп кагдың халак, сергектен. Адыглар четкилеп кээрге, цирктен-даа артык солун чүве аңаа болур, кайгап-магадап ханмас болур. Удуп каар болзунза, кара шоруң, сени оттурбас эвес мен бе.

— Чаа — дээш, Херелдин бажы соғанайнып олурган.

— Одун, одун! Эзирик адыглар коргунчуг-даа апаар чадавас, адыгуузуң аңның чаңын кым билир боор. Дезип чоруур-даа апаар чадавас, белеткенип алгаш, удувайн олур.

— Чаа.

— Үнүң чоп кончуг өлүмзүргей чүвөл, сергектен, сергектен. Эр кижиге эрес болур, ыңдыг, аа?

— Чаа.

Шолбан база-ла чавырлып, дунмазынче көрүнмейн, аксыбиле айтып чыткан.

ОН БИРГИ ЭГЕ

ИМИР ДҮШКЕН

Ынчап чыткаш, оолдар удуп калган. Чымчак күзүрүмгө, кежээки чылыг агаарга уйгу төктүп, шагзырал хөмө ап келген. Кидин уйгу өйүндө эрлер чүнү билир боор. Кырган-ача-зының көргөш, барганын билбээн. Ол аразынга хүн чавызап, тайга артынче баткаш, хем ишти караңгылап эгелээн. Имир дүшкөш, ыраккы бараан каттыжып, чоокку бараан бүлүртүңнээш, караңгы-даа диргелген.

Шолбан оттуп кээрге, дүн дүшкөн бооп-тур. Оол девидээн уу-биле ыңай бооп чыда, дунмазын сактып келгөш, багай эр-ни силгий-ле берген:

— Херел, тур, тур! Ат болду!

— Чүү, чүү?— дээш, Херел караан чоткулаан.— Адыгларывыс кайда чыдырлар? Кончуг таптыг дүжөп удуп чыттым.

— Адыглар деп чү дээрин ол, арга ишти караңгылаан, ат болдуvus-ла!— деп, Шолбан мөгүдээн.— Шымда, декте, кырган-ачавыс сугже халчып ораалы.

Херел өскээр чүткүүр:

— Адыр, адыр, хуунувусту көрээл, акым.

Чү-даа болза шору апарган, чүвени билир, коргар чүректиг болгаш, Шолбан бүзүредирин оралдашкан:

— Ону көргөш чоор. Адыглар хамаанчок, ал боттарывыс ат болдуvus!

Чүве билбес Херелди канчаар боор, акызы-биле маргыш-каш турупкан:

— Хуунну барып көрейн дээш.

Коргунчуг-даа болза, дунмазын кааптар эвес, Шолбан ооң аайынга кирер ужурга таварышкан. Оолдар ийилээн четтинчип алгаш, дааш үндүрбезин бодап, оваарымчалыг баспышаан, хуунун тургузуп каан черинге кээрге, оозу ис чокка чиде берген бооп-тур.

— Суу эвээш болганы ол-дур, Херел, халак-халак— деп, Шолбан хомудаан.— Адыглар келгөш, ижерге, ижим четпээн, хуунун катай чипкен-дир. Ол сыыртылаңнар ам та чүзүн чимзенип чоруур, дораан ыравааже хоржок. Адыгуузун аңның кандыг сагыштыын айтырар эвес, бисти дилеп турарларын канчап билир.

— Ии-дадай, акым, акым!—деп, Херел коргуп, сириңейни берген.— Оруувус кайыл, акым?

Шолбан база-ла оон дээредевес корткан, чү-даа болза акызы кижиге болгаш, ынайдан-на ыглаваан. А оруу тыптыр боор бе: ийи-бир базарга-ла суг мойтулаар, чылчырыктаар, хүндүскү дег амыр болбаан. Оолдар бир кезек уш-баш чокка маңнашкаш, доктаап, дыңнаалап, караңгы черже көрүп турган.

От-даа кызаш дивес имирни карак турулгуже-даа кайгаарга, черле чүве көзүлбес, харын карак шылаарга-ла ындыг боор оң: көдүрлүп турган ыш дег, кара-кара бырлаңнар ойнаан ышкаш сагындырып келир.

Хем ишти шимээрге-даа, амылыг чүве шимээни эскертинмээн, чүгле коргунчуу-ла кончуг, өйлөп-өйлөп хей черге дүвүрөп-даа кээр: моортай дег, дааш чок чымчак даванныг амытаннар чүк-чүктен үглөп, чөөк дег хоюг дүк иштинде чажырып алган чидиг чинге дыргактарын арнып келген ышкаш апаргылаар.

— Кыргызан-авай!— дээш, Херел ыглапкан.— Ии-ии!

Шолбан оон чыда калбаан:

— Аа-аа!

ОН ИЙИГИ ЭГЕ

КЫРГАН-АЧАЗЫ

— Артыңарда чор мен, оолдарым, ыглашпаңар.

Шолбан биле Херел кулактарыңа бүзүрөвейн, холдарыңдан сегиржип алгаш, ыглашпайн дыңнаалай берген.

— Кыргызан-ачай, мында сен бе?— деп, Шолбан дужа-келбиже айтырган.

— Ийе, мында мен, оолдарым — деп, кырган-ачазының оожум үнү дыңналган.— Мени таптыг дыңнаңар. Мен хенертен чеде бээр болзумза, корга бээр силер. Мээң ыдым дыңнап туруңар. Караңгыда мээң хевирим улуг кара болур, оон юртпас силер. Шимчевейн туруңар.

Шолбан арай сестип, турган черинден бүдүү чайлап алган. Херел база-ла кичээнип турган. Кыргызан-ачазы оваарымчалыгы-биле чугааланып чорааш, оолдарның чаныңга чедип келген. Херел ооң холундан четтинипкеш:

— Бисти дем-не чүге кый диведин?— деп айтырган.

— Силерни коргутпас дээш ынчалдым, оолдарым. Оон башка меннээн аайыңар-биле ыңай болзуңарза, мен чедер эвес мен. Чожаан кижиге кончуг чоор, алгырарга дезери дам баар. Орууңарны тыва бээр болдуңар бе деп база ынандым.

Оолдар кырган-ачазының ийи талазыңдан четтинчип ал-

ган. Ирей оолдарны дедир эдерткеш, дем-не белеткеп алган хуунун чүктээш, дорт кокпа-биле чанып чедип келген.

— Боок, кончуг кайгалдарны!— деп, кырган-авазы мактааны-даа, чемелээни-даа билдинмес чугаалаан.— Кижиге сагыжы амыратпастар. Биче-ле саадаан болза, кырган-ачазы бо тайгадан кайыын тывар боларны.

Кырган-ачазы каттырып турган:

— Шоолуг ыраваан болдулар. Чидге-Өзен аксынга ойнап турлар ийин. Тайгазынга эргеленир, ойнаары-даа углуг төлдөр болду.

Кырган-авазы:

— Уруглар өнемчитпе, кырган-ачазы!— дизе-даа, үнү чымчак боорга, Шолбан кайгап алгырыпкан:

— Кырган-ачам бисти чүге аттынмаан чоор?

— Адыгларывысты көөр диди ыйнаан — деп, Херел дүште чок чугаалаан.— Олар бистиң биче божавыска эзирбээн боор ийин, хуунну шыргай аразынче киир октаптарга, кырган-ачам оон уштуп эккелген боор.

— Эр кижиге чер-танды-биле өңнежир, оолдарым — деп, кырган-ачазы чагып сургап олурган.— Эр кижиге өскөн-төрөөн тайгазындан кортпас, суглуг черинге суксунун хандырып, күзүрүмнүг черинге дыжын хандырып чоруур чоор. Ам-даа чаштыр силер, оолдарым, улуг улус-биле кады чоруур силер.

Оолдар сеткил ханып чөпшээрешкен:

— Чаа, кырган-ачай, чаа!

ОН ҮШКҮ ЭГЕ

ЫЫТ ЧОК МАРГЫЖЫГ

Шолбан биле Херел улус артынга ылым-чылым олургулапкаш, бүдүү имнежип, даарта кайнаар баарын дугуржуп олуруп турлар. Акызы айтыр-салаазын кожанадып, хөйүнү ырын дирижёрлаан чүве дег чайып-чайып, кырган-ачазының уунче айыткан. Херел эрнин чөптүйткеш, аът мунган кижиге өтүнүп, олурган черинге кожанагышаан, Кечилектиң уунче бажы-биле имнээн. Оолдар оон кайы-кайызының аайынга киришпестеп, мөгаттынчып, хая көрүшкеш, ыт чок баргылаан.

Элээн болганда, Шолбан бодунуң бажы-биле дунмазын иткеш, чүве чугаалаар деп чорда, дунмазы барба үзүүнде кымчы-биле акызынче арыган.

— Бо чоону бердиң, дунмам?— деп, Шолбан хүндүскү-ле быктының аарырын чажырып, чөптөп айтырган.

Херел анаа шала бүзүрөксевээн:

— Амыр-дыр сен, эжим! Кижн тепкилеп-тепкилеп, авыяс-тава.

Шолбан сымыранып чаннып олурган:

— Шимээргевейн көр, дуңмам. Мен сенээ чүве көргүзүп берейн, сен таптыг көр шүве — дээш, бертен кырган-авазындан айтырып алган хирези-биле шааккан адыг өттүнүп, джжин шаарарты каттырынчыы кончуг ырлангаш, база-ла кырган-ачазының талазынче имнээн. Херел арнын бырыштыргаш, холун чаңгааш, кымчызын өрү көдүргеш, тывылаан аът өттүнүп, доозунун холу-биле чуруй каапкаш, хойжуларының талазынче эрестиг көргөн. Шолбан холун чаңгааш, хая көрнү бээрге, Херел база-ла мөгаттынып эгелээн.

Бо удаада Шолбан үр туттунуп шыдаан. Херел шыдашпайн кымчы сывы-биле акызының быктын орта деггеш, ам-на халып кээр болду бе дээн ышкаш, кырган-авазының артынче дап берип чыткан.

Шолбан каткызын тыртына-тыртына:

— Дуңмам, дуңмам, бээр олурам — деп сымырангаш, арый берген быктын туттунмушаан, бичии кижиге оозун көргүспезин оралдажып, кырган-авазындан билип алганы дег, ойнаан адыг оолдарын өттүнүп, барба кырынче эглир-ээлбес сирбектенип үнгеш, кандайы кончуг андарылган.

— Амырава! — дээш, Херел кымчызын аът кылдыр мунгаш, кымчы баан аът кудуруу кылдыр чайгылаан.

Шолбан биле Херел база-ла хая көрүнчүп, акызы кырган-ачазының артынга, дуңмазы кырган-авазының артынга чаштынчы бергилээн.

Отта кургаг сыра сыдырадыр хып, ооң, шилги буга ышкаш чалбыыжа ожукта пашты чылгап, өг иштин чырыдып турган.

ОН ДӨРТКҮ ЭГЕ

УЛУГЛАРНЫҢ СҮМЕЗИ

Тайга черге дүннүң дүжери онзагай болгаш солун. Хүн ашкалакта-ла, хем ишти карангылаар, ооң соонда дүргени кончуг имиртиңнеп, дораан-на аът кулаа көзүлбес дүмбей дүжер. Ындыг дүне каракты чукшуп-даа келир болза чүве көзүлбес. Кырган-ачазы оолдарны дашкаар үндүргеш, аалда малдың шимээнин дыңнап, «хай-хаай» деп каап кылаштап турар. Хем ишти дагжап, арга-эзим шиилеп турар. Дүмбейге болгаш дыштыг чыдынга чагырткан дег, мал безин шимээн чок баар, хойларның таваар кегженип болгаш ында-хаая чөдүрүп турары дыңналыр.

— Авай, авай, адыг келди, аа-аа! — дээш, Шолбан коргунсүртээн алгы-кышкызы-биле кырган-ачазындан куспакта-ныпкан.

Херел чүвениң ужурун билбейн:

— Кайда, кайда?—деп алгырып турган.— Докпаавыс кайдал, акым, кым октаарыл?

Ынча дээш, Шолбанның коргуп ыглап турарын көргөш, база-ла кырган-ачазындан сырбактанып, ыглай берген:

— Ии-ии!

— Оолдарым, чүден коргуп турар улус силер?— деп, кырган-ачазы электээн:— Самдар тонну хоюткулап кааны ол ышкажыл. Хүндүс көрүп турбадыңар бе?

— Улуг чүве ышкажыл, кырган-ачай — деп, Шолбан чигзинген.

— Караңгыда ынчаар көргөн-дир сен, дээр актап көөрге, черле ындыг боор ийин.

— Хоюткуну чүге кылып каан сен, кырган-ачай?—деп, Херел сонуургаан.— Бисти коргудар дээш бе?

Ашак бичии Херелдин бажын чаптап сыйбаан.

— Силерни чүге коргудар боор, оглум. Аалга ыт-куш кирбезин дээш азып каар чүве-дир ийин.

Малдың шимээнин дыңнап, аал кедээзинге кылаштап чорааш, өггө кирип келирге, тоол-биле дөмей-ле. Чылыг болгаш чырык оттуң кыдыынга, ожукта пашта мүннүң бургураарын дыңнап олурарга, аар-саар чү-хөө дугайында оюн-баштак-биле чугаалажырга азы чылбай шайны таваар пактап олурарга, экизин чү дээр. Хүнзедир ажылдаан кижилер амданныг-согуналыг мүнүн ишкеш, демги чугаа-соодун улам хөглүг улап, чем сиңирип олурар.

— Хоорай улузу кончуг-ла дөскөл чок боор-дур. Караам шылады, сагыжым човады — дээш, шываганчы оолдарның талазынче билдиртир-билдиртпес көрүп каан.

Кайгалдарны даарта кайнаар элзедирин саналдааны кижги бүрүзүңге билдине берген. Кырган-ачазы артында-ла олурган черинге кожаш дээш, даңзада таакпызын дүрген-дүрген буруладып алгаш, хөөредип-ле эгелээн.

— Чиңге-Өзен иштинге чордум денер даан. Улуг кара адыг чоруп тур, ынаар барган кижиге каралыг-ла эвеспе. Аас-домак билбес адыгуузун араатанны кым билир боор, та өршээлдиг чүвези, та айыылдыг чүвези! Ынаар мал ытканы-даа хей, херек чок кижги чораан-даа ажыы чок. Мээң-биле кады чоруур улустун аксын дуй даарап алыр чүве бе, черле дааш үндүрүп, ойнап-шимээр-даа болбас, ыт чок кылаштаар апаар. Хүннү бадыр аксын шып кээр, ийи холун хүлүп каан чүве дег, ылым-чылым кынны берген чоруур.

— Уруг-дарыг коргудуп каа дег, анчыг чүве чугаалаар эвеспе бо, бак-ла чүве ыңай турзун!— деп, шываганчы өрү тейлеп олурган.

— Уруг-дарыгны чоп коргудар ийик мен, авазы — деп, кырган-ачазы чөптөп олурган.— Бодум корткан чүвем сөглээ-

рим ол ышкажыл, уруг-дарыгны чоп коргудар ийик мен мен. Ам удавас адыг оолдарын чиш тударынга өөредип эгелээр, караа көзүлбестей-ле бээр, шынап-даа айыылдыг чүве. Бо өйде чүгээр, ындыг-даа болза, келир болган цирк даргазы далажыр чүве болза.

Богба мунарга буду черге сөөртүне берги дег, узун күдер Кечилек өг дүндүүнден хараар чыгы чугаалап турган:

— Одарга чоруурга магалыг-ла чүве-дир. Чечектиң хөйүн канчаар силер! Кандыг-даа өңнүг чечекти көөр чүве-дир ийин — дээш, Кечилек кандыг-ла бир эңмек сып дег ээгип алгаш, холун чечек бүрүзү дег караңнадып турган.— Орай кежээки одагның оду дег кызыл-даа чечек бар, кокаарак караа дег көк-даа чечек бар, чайын ушкан ховаган дег сарыг-даа чечек бар... Чаңгыс-ла черге ээртинип тургаш, каш чүзүн чечекти чулуп-чулуп, Белектиң чажынга өрүптеримге, чаа чылдың шивизи дег каас апаар чорду.

Кырганнарның чанынга ынча дээрге, Белек ыятканындан пат-ла олурган. Шолбан ону биле тыртып алгаш, Херелдин шенээнден тыртыпкаш:

— Сеңээ кончуг тааржыр чүве-дир, дуңмам — деп шоодуп-тур.

— Амыр-дыр сен, эжим. Кижини кыстарга дөмейлеве — деп, Херел удурланган.— Оон башка хоржок мен — дээш, Шолбанны удур эгендире берген: — Каям, акым, колдуунда чүү агараңнап чоруур чүвөл? Ак көвүк шуураан бе, көвүк-пөс марля шараан бе?

Хары биче кижиге хей черге шиштедип алгаш, «адыг кайыл?» деп алгырып турганын чажырар дээш, Шолбан дыка оралдажып, дуңмазынга чанныр чыгы олурган:

— Дуңмам, сен эрес сен але?

— Кижиге көгүтпе.

— Көгүдөр боор бе, анаа чугаалаарым ол ышкажыл, дуңмам. Эрес сен але?

Экизи көргөн чүве ийик, ол аразында улуг улус өске чүве чугаалажы берген. Чүгле Белек Шолбанга дузалап, Кечилектиң чугаазын оолдарга уламчылаан:

— Хаа, ол чечектерниң аразынга бичии оолдар ойнаар чүве болза экизин чү дээр! Бичии приёмникти ойнадып кааш, хажызындан көрүп орарымга, чечектер бажын согаңнадып, хөгжүм аайы-биле ойнап, хүн караанга жүлүмзүрүп турган ышкаш.

— Сеңээ дыка-ла тааржыр, дуңмам — деп, Шолбан эгелеп чорда, Херел кымчы-биле оон быктын орта шашкан:

— Уттуп алдың бе?

Шолбан аксын дыртып алган:

— Дуңмам, сеңээ бичии приёмник кончуг тааржыр, аа? — деп ырактан эгелээн.— Бодуң ышкаш бичии приёмник.

— Бодуң ап алыр сен — дээш, Херел база-ла кымчызын чэйган.

Шолбан мөгаттынгаш, кырган-ачазының чанынче чылып алган. Херел кырган-авазынче чоокшулаан. Ынчалза-даа үр болбаанда-ла дөрт карак ужуражы берген. Шолбан холунда приёмниктиг кылдыр имнээш, кулаанга чедиргеш дыңнап-дыңнап, черге салганын көргүскен. Оон адыг оглу келгеш, приёмникти дыңнап, чыттап турар кылдыр ойнаан. Херел аът болуп дөрт-даяктангаш, мөөп-мөөп, Шолбанның талазы ажып турар боорга, адааргааш, чаштына берген. Шолбан оон база-ла калбайн, кырган-ачазының артынга чыда, чоорту чындырап эгелээн. Херел база-ла шимээн барган.

Улуг улус оолдарны удуткаш, даштын малын база катап үнүп көргөш, таваар чугаалашпышаан, орун-дөжээн эдип, удуп эгелээн.

Кым-даа чүшкүрбээн от чоорту өшкен. Өг ишти дүргени кончуг караңгылаан. Дүндүктен, адакы адаандан дүнеки салгын үрүп келген. Кааң турда өргени дыртпаан, дээрде сылдыстар харап турган.

ОН БЕШКИ ЭГЕ

КАРАҢГЫ ТУРДА

Шолбан дүжүнде Чинге-Өзенни куду бадып олурар мындыг бооп-тур. Канчангаш-ла көөрге, аңаа уткуштур улуг кара адыг тендирбишаан кел чыткан. Токпар холдарын чүктенипкен, бардамы кончуг, далчыр карактарын чара көрүпкен, шуут-ла хөме таварып келген. Шолбан баштай коргуксап, адыгның уундан дескелеп турган, ынчалза-даа оозунуң чооруур байдалы кижиге дөмей боорга элээн дидим чугаалап-тыр:

— Адыг көрүп чораан эвес мен, ам-на көргеним бо-дур, дыка солун чүве-дир, аа. Арага ижипкен кижибиле канчап кончуг дөмей чоор?

— Чүүже?— дээш, адыг бурунгаар бир баскаш, холунуң бирээзин кандайы кончуг чаңгып каарга, шет бажында чочагай оорлуп чаштап, оолдуң мурнунга дукпуртуланып дүжүп турган.

— Токпак-биле хөм соктааш могоп-турупкан кырган-ачам-даа эвес-тир сен, холунну чүге оорганда чүктенип алган сен?

— Чүүже?— дээш, адыг база бир бурунгаар баскаш, монзугур чудук дег ээлбес будун теверге, хажызында кара дазыл турлуп, дүндүүштелгеш, хөөлүг кара кидис ышкаш, шимээн чокка дүжүп турган.

Шолбан чалданы-чалданы уламчылап-тыр:

— Орук аксынга чыткан каңмыыл тепкилээн Кечилек-даа эвес-тир сен, чүге тепкиленип чорууруң ол?

— Чүүже?— дээш, адыг база бир баскаш, Шолбаннын чанынга келген, оол девидеп орук чайлап, аксын тыртынып турбуже, дылы боду-ла чугаалай берген:

— Далчыр чүве-дир сен але, далчыр, далчыр!

— Чүүже?— дээш, адыг даг хөрээ-биле таварып келирге, оол кайнаар-даа дезер аайын тыппайн, коргуп, сириңейнип чыткаш, дер-бузу аккан суг дег шаалаан, чүрээ шапкан мал дег дидирткейнип оттуп келген. Карангызы дээрге өг ишти дүмбей, чү-даа көзүлбес, чүгле улустуң тынып, хаарыктап чыдары дынналыр. Даштын мал-даа шимээн чок, кидин-не удуп турар, чүгле хем суу дагжаар, эзим ишти шиилээр.

Шолбан удуур дээрге, уйгузу келбес, сеткили оожургавас мындыг. Ынчап чыдырда, даштын бир-ле чүве шыг кылдыр тынган. Оол шимээн үндүрбейн, кончуг аяар тургаш, ол-бо чүкче сестип көргүлевишаан, улуг орун кырынга үнүп алгаш:

— Авай, ачай, ат-ла болду!— деп, алгырыпкаш, кырган-ачазының хоюнче кирип каан.— Кырган-ачай, мени тут, мени тут!

— Харам бастыга бердиң бе, оглум?— дээш, ашак оглунга чанын хозап чыткан.

Кырган-авазы база-ла шимээргээн:

— Ынча дивес ийин, анаа дүш дүжеди ыйнаан. Дүш дүжээн кижини дүш дүжеди дээр ийин. Өршээ хайыракан!

Кырган ачазы корткан оолду куспактап алгаш, оожургадап, «кады-кыраанынга» хыйланган:

— Ча, ча, болган-болбаан черге-ле «өршээзин, канчалзын» дээн чоруур, анчыг ийин бо.

Шолбан кырган-ачазының чанынга чыдып алгаш, демги кортканы кайда боор ийик, дидимненип келген.

— Силер шупту хаарыктап чыдырыңарда, мен удувайн чыттым, кырган-ачай. Артымга бир-ле коргунчуг чүве шыг кылдыр тынды. Тыныжы салгын ышкаш чүве чорду, оорган-ны соолаш кылдыр хадыды. Ол черле адыг боор ийин, кырган-ачай. Мен корткаш, тынар харык чок чыттым...

Оолдун дүрген-дүрген харлыга аарак чугаалап, ындыг эп-тиг бодап алганын чаптааш:

— Адыг боор — деп, кырган-ачазы чөпшээрешкен.

— Ол чү дээринер ол чүвел, улуг аас этпенер, хайлыг кулугурлар — дээш, кырган-авазы аттынып-ла үнген.— Хой чө-дүрбедиве, ону ынчаар дыннап алган оол ыйнаан. Удугулаңар че, ажыл-хожулдуг кижилер дыштаныр дыштыг болгай, улус удутпас канчап барган анчыг хейлер силер. Кырганы кырган — пенсионер, бичези биче — школачы, кылыр-бодаар чүве чок сагыш амыр болгаштын ындыглар.

Өг ишти дагын-на шимээн барган.

ХЕРЕЛ УДУУ ЧЫДЫРДА...

Хүн өгнүң хана бажынга дүжүп келген. Херел аксын азадып алгаш, дүжүндө бир-ле чүвөгө өөрбүшаан, хүлүмзүрөп удуп чыткан. Шолбан бичии-даа шимээн үндүрбейн, четкилиг орунну өрү-куду басып, дуңмазын чайгап турган.

— Боок, оглумнуң эрезин, дуңмазынга ынаа кончуг төл боор, чү-кандыг-даа болза акызы кижиги ындыг болбайн карчаар — деп, шываганчы оолду мактап каан.

Шолбан улам амырааш, дуңмазының чыткан орунун чайгап-ла, чайгап-ла турган. Херел таалап, улай-улай хүлүзүмрөп, аксын шимчетпишаан удуп чыткан.

— Эптии кончуг төлдер боор, хан-төрөл алышкылар ындыг болбас ужуру чок — деп, кырган-ачазы база мактаан.— Дүүн өзен иштинге боларны тып алгаш, черле канчаарлар эвес дээш, манап чыттым ийин, черге куп кунну берген чүвөлөр. Шолбан оттуп келгеш, дораан-на дуңмазын силгээн, оозун чедип алгаш, холундан салбас-тыр ийин. Тайга черге таарышкан төлдерим, ындыг болур-ла болгай харын. Акызындан туттунар, дуңмазындан даяныр, төрөл улус черле ындыг: дузалажыр, деткижер. Ийи-бир харда ылгал чү боор, эжишкилер дег өзер-ле болгай. Моон соңгаар оолдарым оон-даа артык демниг чоруур, кежээ хейлер!

Шолбан өнөмчип, дуңмазын чайгап, «Кечилек биле Белек кажан-на одарже чоруур ирги, хоюн дүрген-не үндүрө бээр болза» деп четтикпейн бодап, олар чоруткуже Херелди оттурбазын кызыдып турган.

— Хамык чүвени чиңчерлеп-ле турар, чүве-даа ыттавас, чүнү дилеп турар кижиги боор сен, уруум?— деп, Белекти шываганчы айтырган.— Чүңнү чидириптиң? Улустан айтырдан, хеле-бүдүү дилээрге чү тыптыр боор. Шолбан-даа көргөн чадавас. Херелди-даа оттургаш, айтыргай.

— Херел чүнү-даа көрбээн, кырган-авай — деп, Шолбан дүрген-не харылай тыртып каан.— Мен база көрбөдим.

Кырган-авазы оолче көргөш, «Чываараанда ужур-ла бар» деп бодапкаш, Шолбан бир-ле чүвени дуй туруп турарын эскерип каан. Ону Белек база көрүп каан. Кырган-авазы Херелдин шуглаан ажыдыптарга, оол кадарчыларның одарга дыңнаар бичии приёмнигин куспактапкан чыткан.

— Багай Херелди аар!— деп, Белек чаптаан.— Дүжүндө бистиң-биле кады одарда чеде берген, хойларын дозуп, чечектерге хөгжүм ырадып берин тур боор ийин. Оттургаш, чемгергеш, эдертип алыр чоор бе.

Шолбан ынай-ла турган. «Херел одунмас болза, кырган-авазы бир-ле чүвени чугаалаар болза!» деп, оолдуң күзели-ле ол. Харын экизи көргөн — кырган-авазы удурланган.

— Уйгузун чедир удузун, оглум оттурбанар, ой. Чем база ижип албаан. Багай оолак далаш чемненип шыдаар эвес, черге аштай бээр, хоржок.

Шолбан дораан улаштырган:

— Приёмнигин ап алыр болза, Херел оттуп келгеш, ыглай бээр аа, кырган-авай?

Кырган-авазы биле Белек бот-бодунче удур-дедир көрүшкеш, Шолбаннын тывыңгырын чаптап, ынчаар-ла каттыржып эртирип кааннар.

— Че, бөгүн приёмник чокка чораай бис аан, оолдар ойнаар бооп-тур ийин — дээш, Белек дашкаар үнүп чорупкан.

Кырган-авазы Белекке-даа эвес, а даштын Кечилек дыцназын дээш, черле ындыг чаңы-биле хыйланып каан:

— Уруглар удутпас улус силер, херек чүвезин быжыдыр шыгжап алыр-ла болгай. Өзүп олурар чаш улусту чүм деп ыгладырыл! Бөгүн-не чаш амытаннар, соң-даарта баргаш, күрүнениң та кандыг кадрлары болур.

Шолбан амырап-ла турган.

ОН ЧЕДИГИ ЭГЕ

КАЖАР ТӨЛДӨР

Аалда кырган-авазы биле ийи бичии оглу үжелээн арткан. Шываганчы дүүн эттеп алган хөмүндөн идик улдуну бышкаш, чап-чаа даараан булгаар хап идикти улдуруп эгелээн. Херелдиң хоюнга суп турган приёмнигин Шолбан ол аразында боду ырладып, даштын бок серизинден бээр ойнапкаш келген. Оон соонда куу сиген-биле дунмазынын арнын кижиргендирип, думчуун чоорган ужу-биле дуглай салып, бүдүү оттуруп турган.

Оол дыка овуузунуг айтыргылап турган:

— Кырган-авай, бир эвес Херел оттуп келир болза, чүнүң-биле чемгерерил?

Оттуп чадап чыткан Херелди дынназын дээш, Шолбан өнезин ыткыр чугаалаан, бир холу-биле кырган-авазындан чажырып, Херелдиң майказындан бүдүү силгээн.

— Удаан уруг оттуп келбейн канчаар, бо тенек амытан-ның «бир эвес» деп чүзүл? — деп, шываганчы хыйланган. — Чээргенден чыып эккел бар, дүрген чүгүр, оглум. Пашта сүт хайынзын, оглумга изиг сүт-биле тараа шыгыдып бээр мен.

— Херел, дыңнадың бе? — дээш, Шолбан дунмазын тургузур тыртыпкан. — Кырган-ававыс бисти чээрген чыып эккелдиңер дидир. Сен изиг сүт-биле тараа чиир сен. Дүрген маңнажыылам, че.

Херел караан чотпушаан, туражок туруп олургаш, дедир чыдып алган.

Кырган-авазы Шолбанны чөптээн:

— Дунмаң удузун, оглум, аңаа дегбейн көр. Акызы чааскаан чээргеннеп келзин, кежээ оглум чүве.

Шолбан алдырттыр боор бе:

— Херел шагда-ла оттуп келди! Эр кижн баштай чунуп алыр ужурлуг, ооң соонда чемненир. Мен Херелди арыг сугга чедиргеш, оон чээргеним чыып алгаш, дораан чедип кээр мен.

Кырган-авазы ажылынга чартыккаш, Шолбанның кажарлаан чугаазын эскербейн барган. Иднин сөөм чедир улдура бергенде безин оолдар сураг. Шимээн-даа дыңналбас, чүгле хем дагжаар. Приёмниги мүн-не ырлап турган, ынчангаш оон үнүнге мегелеткеш, «оолдар оозун каггаш ойнаар боор бе!» деп, хей-ле черге боданып олурган. Элээн-не үр апарган. Шываганчы бир идикти орту киир улдура берген. Ажылы бүдүнгүр боорга, ол аразынга оозунга чардыгып, оолдарны утту каапкан. Бир удаа:

— Оо, Шолбан! Оо, Херел! — деп, кыйгыргаш, аанакайын холда ижинге чартыгып, «оолдар кажан-на шимээргежил кээр болду» деп олура, база-ла инезин тыыладыр даарай берген.

Хүн аптара кырында дүжүп келген. А оолдар сураг. Шываганчы иднин улдуруп дооскаш, кедип көргөш, оолдарның чиде бергенин ам-на билип каан. Оон-на девидеп, ол-бо халыгылаан. Хем кыды, хой кажаазының арты, бок серизинин алаа — кайда-даа оолдар чок. «Радиозу алгырып турар, оозун гаапкаш, канчап ойнай бергеннери ол?» кылдыр элдепсинип бодааш, өгге дедир келген. Ам-на топтап көөрге, Шолбан кырган-авазын алаактырып өгге улуг приёмникти ажылдадып каан бооп-тур.

— Кажар хейлер! Канчаар эвес мен адыр. Боларны кижн типпас бе!— дээш, шываганчы кадыг иднин ужулгаш, чиик хап иднин кедип алган.

ОН СЕСКИ ЭГЕ

ДИЗИРТ—ДИЗИРТ

Шываганчы өгден үнгелек турда, ашак бо — эгиш-тыныжы-даа кончуг, кижн монцапкы дег кире халып келген. Арны-бажы куу тос, сирилээн-кавылаан мындыг. Ожукту бир дескиндир халааш, хөнекте шайны боскундан иже-ле берген.

— Канчап бардын, кымый? Чү болду бо?— деп, кадай коргул айтырган.

— Ат болган, ат болган — дээш, ашак куруг доңгуузун

донгайты октапкаш, ожукту бир дескиндир халаан. Ооң соонда, изиг көске чиртип алган чүве дег, асқыда дүүрге боозунда барган. Аптарада саадак база-ла ооң холунда барган, холалар кыңгыражы берген. Боо уш-баш чокка дизиредир эттине берген.

Шываганчы кайгааш, корткаш, «Орта кижиге бе бо?» деп ашактың боозундан сегирип алган:

— Чү болду, чоп орта чугаалавас кижиге сен?

Ашактың девидээни-даа медээжок:

— Халап болгап, халап-халап! — дээш, боозун ушта чүткүп алгаш, дашкаар үнө халаан.

Шываганчы от кыскажын ап алгаш, «Чү болду ынчаш? Чү болду?» дивышаан, ирейниң соондан чүгүрүп каан. Хемни өрү маңнашкаш, ашактың чазаныр черинге келгеш, чадыр чанынга доктааганнар.

— Халап, халап! — деп, ашак алгырган. — Кайыын чедип келген хаван ыйнаан! Азы агара берген, адыгның бажында барган чорбадыве. Ийи араатан ийилээн балыг, халаптыг чүве-ле-дир. Олар аалче чагдаар болза, ана аттыг халап оон үнөр. Оода ырадыр хойгузар арга бар бе, кандыг чүве ирги дээш, мыя бо дүүрге боону ап чорааным бо-дур, хол-даяк баар эвес.

— Аттыг чүве-дир оң! Моон ыравааже болур бе. Оолдарың кайдал, ынчаш? — деп айтыргаш, шываганчы мөөрей-ле берген: — Оолдарым кайыл, оолдарым эккел! Сээң соондан арыг кирдилер чоп.

— Ана аттыг халап ол-ла-дыр! — дээш, ашак меңнээн уу-биле боозун база катап дизиредип эгелээн.

— Оолдарым эккел, оолдарым эккел! — дивышаан, шываганчы чадырны баккылапкаш, меңнээнинден кышкырыпкан.

— Кайда барды, чү-дүр? Борбак огум кайыл? — деп, ашак девидеп турган. — Бо-дур, бо-дур!

Ашак боозун арнып алгаш, кадайының артыңче сыңны араак, чадырже дидим эвес чоокшулап олурган.

ОН ТОСКУ ЭГЕ

ОЮН

Тайга черге эртенги агаар магалыг-ла!

Ий черге хун херелдери чылыг, кижини эргеледип турганзыг, чымчак. Эзим кыдында ээр-сарыг дыттың хөлегези идик улдунунуң бажы дег апарган көстүп чыдар. Арыгга кире бээрге, серин агаар кижиниң мага-бодун сергедип, иениң төлүңге чем сооткан тыныжы дег, чассыдып кээр. Хем эринге

баарга бир янзы: салгын-даа чок, хүннээрек-даа чок, сугнун оккур саары сеткилди өпейлеп турганзыг.

Херел сугга чунар деп баарга-ла, Шолбан ынатпас:

— Хаа, бо сугнуң чүдээ аажок чүве-дир, дунмам. Дуу даш аразында пага соястап чоруур чоор бе, чүдээн, чүдээн! Чыдының багын!

— Қайы, кайы, акым?— дээш, Херел сонуургаар.— Ол паганы тудуп алгаш, азырап туруп-туруп, школаның дириг булунунга аппарып берээлем. Шергиден чыып бергей бис, мында эндерик ышкажыл. Тайга пагазы солун болур ужурлуг. Ындыг аа, акым?

— Чаргаш паганы тайгадан сөөрткеш, канчаар ону, дунмам. Шынаада оон-на хөй чүве чок, ирик мөөгүлөр дег, төңгелчик санай демирзий берген олургулаарлар ийик чоп.

Херел акызының ындыг домаан дыңнааш, оң кажарлаанын билгеш, чигзинген:

— Қайыл, ынчаш, ол пагаң? Анаа көрейн.

Шолбан база-ла алдыртпас:

— Даванныг чүве чаңгыс черге турар боор бе, арлы берип-тир. Оң даваны шыырак, үш-даа метр шурай бээр деп бил. Кодур пага сүзүп каан чыдыг сугга канчап чунар, бу жар-ла болгай, дунмам, шала өрү чоктай бээли.

— Дыка кажарлава, эжим. Амыр-дыр сен!— дээш, Херел бир черге шуут шыгырт турупкан.— Мен моон ыңай барбас мен, маңа чунайн деп. Аалдан дыка ырап келдивис.

— Ажырбас, ажырбас, дунмам — деп, Шолбан ам-на чүвениң шынын сөглээн.— Кырган-ававыс билбезин дээш, сенээ өнезин ыттавадым. Дүүнгү черивиске баргаш, приёмниги-висти ойнадып алгаш, таптыг шөлээн ойнаар бис. Солун-на болгай, аа, дунмам?

Херел ыглап бадырыпкан.

— Ии, ии!

— Қанчап бардың, дунмам?

— Ии-ии!

— Чугаала.

— Ии-ии!

— Қоргуп тур сен бе?— деп, Шолбан кажарлап айтырган.— Бичии дунмамны ыңай! Бичии кижии кортпайн канчаар. Бо арыгның коргунчуун көрбес бе. Адыг ораны болганда, бөрү-даа бар ыйнаан. Ынчалза-даа кортпа: акың турда ажырбас.

Шолбанның сөстери, ылаңгыя дунмазын «бичии» дээни дээштиг болган.

— Чок — деп, Херел дүрген-не харыылаан.

— А ынчаарга?

Херел чугаалаан:

— Аштап тур ышкажым чүл, Шолбан. Хайыран өрмелиг тараамны!

— Дем-не ынчаар чугаалаар ышкажыгай. Каржаң ап алган кижиге мен, ол дээрге тараадан артык тодуг чүве-дир — дээш, Шолбан кармаандан арбай каржаңы адыштап эккелген.— Ма, чип ал. Дем-не анаа чугаалаар турган-дыр, хей черге хаанайнып турган херээ чү боор.

Херел каржаңны чиириниң орнунга ыглай берген:

— Ии-ии!

— Ам канчап бардын?

— Кижиге каржаң бээринде «хаанайнып турар» деп сөг-леп турган херээң чүл?

— Ам ынча дивес мен, дуңмам, чемненип ал че. Эки чем-ненип алырыңга, ойнаарывыста турбас сен, магалыг эки болур.

Херел шиви доорзунга олурупкаш, холумак чок кургаг каржаңны кагжырадыр дайнап, ыт чок олурган. Шолбан ол аразында оюннуң чурумун тайылбырлап, ора дүжүп, тура дүжүп турган. Приёмникти баштай акызы чажырап, дуңмазы тывар. Бир эвес Херел чажырып каан приёмниктен ырадыр кылаштаар болза, Шолбан чүнү-даа ыттавас. Херел чажырган чүвениң уунче базыптарга, Шолбан шала оожум, «хүлүр, хүлүр» деп эгелээр. Херел тывар чүвеге чоокшулаан тудум-на, ол «хүлүр-хүлүр» улам дыңзыыр, а бир эвес чажырган чүвениң чаны-биле каржып эрте бээр болза, «хүлүр-хүлүр» соксай бээр. Катап чоокшулаарга, база-ла дыңзын турар.

— Ээлчежип тургаш ынчаар ойнаар бис — деп, Шолбан түңнээн.

— Аза бербес бис бе, акым?— деп, Херел чемненип дооскаш, оваарымчалыг айтырган.— Дүүнгү черивистен өске чер-де келген-дир бис, коргунчуг чүве чорбадыве.

— Дүүн дээрге эрткен үе ышкажыл. Бөгүн өске херек-тир. Кырган-ачавыс бисти дөмей-ле тып алыр.

— А бир эвес бөгүн ол эзим кирбээн болза?

— Мен көргөн мен.

— Кырган кижиге аарый берзе?

— Багай аас этпес.

Херелди хая көрүндүр тургускаш, Шолбан приёмникти шиви будуунуң аразыңга суп каан, а боду энмек шет кырынга олуруп алган. Херел үш дескингеш, «дилеп эгеледим-не» дээш, караан көрүп келгеш, соңгу талаже баскан. Шолбан ыт чок. Херел оң талаже ээпкен. Шолбан база-ла ыт чок. Херел дескингеш, соонче базыпкан. Ам-на оожум «хүлүр-хүлүр» эгелээн. Ол дыңзыза-дыңзыза, Херел шивиниң кайыыңга чорда дендей берген, а эрте база бээрге дораан соксаан. Херел дедир базарга, чаңгыс катап «хүлүр» дээш, база чиде

берген. Оол ол-бо көргүлээн.— Чүү-даа көзүлбес, сиген безин үнмээн тас чер. Херел аайын тыппайн, аай-дедир базып-ла турган.

Шолбан чеже «хүлүр-хүлүрлээр» боор, чалгаарааш, дөс-түнмейн барган:

— Чер дилевейн, ыяш будуун база диле...

Ам Шолбанның тывар ээлчээ келген. Херел кезек боданып тургаш, приёмникти өске шивиниң дөзүнгө аппаргаш, күдүрээге хөөп каан. Акызы ону бичеледир ырладып каан, Херелдиң хөмгөн изи база көскү, ынчангаш дилекчи чиге-ле бар чыткан.

— Шын эвес, шын эвес!— деп, Херел алгыра берген.

— Чүгө шын эвес чүвөл?

— Шын эвес!

— Мен дораан тывар деп баарымга, адааргаарың ол бе?

— Амыр хей-дир бо! Мен дилеп турумда, приёмник ыр-лавайн турган чүве. Катап чажырап мен.

Оожум хөгжүм үстү берген.

— Ол-дур, ыттавайн барды — деп, Шолбан маргыш-кан.— Сен дилеп турунда база мынчаар үзүктелип турганы кай.

— Дөмей-ле катап чажырап мен.

Херел черле дүжүп бээр хире эвес көзүлгөн. Оюн баксы-равазын дээш, Шолбан дүжүп берген:

— Чаа, ындыг-ла бооп-тур ийин. Катап чажырап-дыр. Мен приёмникти өжүрүп берейн.

Шолбан бир баскалак чыткаш, атпаш дээш, турган черинге көжүй берген.

ЧЭЭРБИГИ ЭГЕ

ШИВИ БАЖЫНДАН

Оолдарны хөме алзы ийн кыскыл-мелдер чүве халчып слурган. Шолбан бурунгаар каш халааш, күдүрээден приёмникти уштуп алы-салы-ла дедир ыдып каан. Хайлыг чүве ийик, ол кадында приёмник шетке ылдырттына берген. Оол шелген — адырлыр боор бе, шет будуу ол хаак дег шавылангаш, приёмниктиң баа улам ораажып калган. А кыскыл-мелдер амытаннар мырыңай-ла мыя бо докпаңнадыр салчып келген. Шолбан приёмнигин каапкаш, Херелдиң холундан сегирип алгаш, сөөртү-сөөртү, бир-ле селбер шивиже чүгүрүп каан.

Чүве чугаалаар хире эвес, үе бачымнап келген, мелегей Херел чүнү билир боор, шуут-ла дедир чүткүүр:

— Канчап барган кижси сен, Шолбан, тур! Сакпаам кат-

тыжып чор. Приёмнигивистен ырай бээривиске, чиде бээр, тыплайн баар бис.

— Шымда, шымда!— дээш, Шолбан дуңмазын төрөпчилеп алган, шивиге эккелгеш:— Баштай үн — дээн.

Чүве ужуру билбээн Херел маргышкан:

— Тенниг чүве-дир, үнимес мен, Шолбан. Мындыг эпчок черге чүге олулар боор. Ооң орнунга дуу ногаан шыкка чыдаалы, чымчаан көрөм.

Шолбан дуңмазын салбайн, чүве-даа чугаалаар чай чок, боду үнүп эгелээн. Ол өйде Херел кыскыл-мелдер чүвелерни көрүп кааш:

— Бөрү, бөрү!— дээш, акызын хөме таварып үнүпкен.

Оолдар шивиниң шыргай будуунуң аразынга олуруп алгаш, демги амытаннарны хайгаарап эгелээн. Ээн эзимниң аңы эвес, азыг-диштиг араатан-даа эвес, а ойнаарактар театрында ойнаарактар дег, олар дүште-даа чок маннажып келгеш, шеттерни ол-бо чыттагылааш, адыш часкаарын манаан ышкаш, таваар кылаштажы берген. Бирээзи приёмникти артап чыткан, приёмник аң холунга моңнаарга, ону чыттап көргөш, чууй алагадап дүжүрүпкен. Өскези чоокшулап кээрге, приёмник дызырткайны берген, ынчаарга ол мелдер чүве улус каттыртыр артист дег силгине каапкаш, приёмникти база-ла чууй алагадапкан. Ынчан приёмник агаарга төөрөктөл-бишаан:

Турар турар черлерге үнүнер, эштер.
Тураскаалдыг сөөлгү чыскаал бо-дур —

деп ырлай бээрге, эр кижиниң туразында чоргаар чоон үнү эзим иштин дола берген ышкаш бооп-тур.

Мелдеректер коргуп аткаарлай бергилээн, ынчалза-даа приёмникче кайгавышаан турган. Оон бирээзи шала дидим-ненип келгеш, приёмникке келгеш, адыш часкаваска өкпелээн артист ышкаш, сыртайып алгаш, приёмникти бар-ла күжү-биле алагадап дүжүргөн. Өскези ону черге дүжүрбейн, алагадааш ийилээн бөмбүктөй берген. Ол өйде ырак эвесте боо дизиредир боолай берген. Мелдеректер кезек кады аңгадап, бот-бодунче көржүп турган. Бирээзи серт дээрге, өскези база хоюп, приёмнигин каапкаш, хөөннүг, хөөн чок дезип чорупкан.

— Кончуг бөрүлөр боор — деп, Шолбан хыйланган.— Ойнаар чүвевисти үрөп кааш бардылар.

— Бо бөрүлөр эвес хире-дир, акым — деп, Херел топтуу сүргей харыылаан.— Бөрүлөр болза бисче халдаар ийик. А бо тайбың амытаннар-дыр. Артистер ышкаш аянныын көрбөс сен бе. Бөрүлөр дээрге каржы, чазый, оюн дээр оюн билбес чүвелер-дир. А бо мелдеректерниң чаңының чаптанчыын, ойнаарының каттырынчыын!

— Эзирик адыглар-даа чадавас.

— Эзирик болза тендирип чорбас бе — дээш, Херел улуг тынгалаш, мелдеректерниң соонче хомудап көрүп олурган.

Приёмник будукка астына бергеш, чайганып туруп-туруп, чылып баткаш, черге төк кылдыр дүшкен, оон элээн болганда ырлап бадырыпкан:

Хаялыг даглар, менди чаагай...

ЧЭЭРБИ БИРГИ ЭГЕ

ХЕНЕРТЕН УЖУРАЖЫЛГА

Ол өйде кырган-ачазы дүүргезин борбак ок-биле октап алгаш, чадырынче чоокшулап орган. Кырган-авазы оңгарлып келгеш, ашактың боозундан сегирип алган, а оозу чүткүп, эъди изий берген алгыргылаан:

— Кайда, кайда? Ында чыдыр бе?

Чадырда кижичөдүрген. Орус кижичө таваар үнүп келгеш, арнып келген боодан чалданза-даа, шөлээн чугаалаан:

— Мен адыг өлгөн.

Орус кижичө багайты тывалаарга, шываганчы шуут-ла өрү тейлээн:

— Өршээзин, хайыракан-өгбе даялап каан-дыр.

— Чер хаванынга таварышкан адыг деп бодаан мен, бо кижичө балыглаан чүве-дир аа. Чоп хаван азы агараңайнып чоруур чүве болчук?— дээш, ирей ийи холун часкаштырып, демги сүртеп турганы кайда боор, хөглүг апарган.— Чымчак эът чиир, ана аттыг аас-кежиктиг болган улус-тур бис. Ужа, оол, ужа!

Орус кижичө кырганнарның олча ужалаар чаңчылын билип, чазык каттырып, бажын чөпсүнүп согаңнадып каан...

— Бо ашактың сарыыл чок деп чүвезин! Кара бажы караргыже угаан кирбээн, кажарган бажы хыралгыже тенип чоруур — деп, шываганчы кончуй-ла берген.— Чү деп улуг аас эдип турар калчаалыг амытан сен? Оолдарың кайдал, оларны тывар-дыр деп дүвүрөп, бо кижичө-биле домактажып көрбес сен бе!

— Чүү оолдар, кайда оолдар?— деп, орус кижичө дораанна билип, дүвүрөп айтырган.

Олчалыг аңчыны хөлзедире ашакка эпчөк ышкаш болган:

— Берген эзим кирген улус-тур, оглум. Аалдан ыраваан боор, дүүн кезээн улус-ла болгай. Бөгүн олар кайын ыраар.

— Оолдарым хөөкүйлер кайда канчап чор ирги, кады чорлар бе, аңгы чорлар бе?— дээш, шываганчы ыглаарында турган.

— Кайнаар барган? Чүвү кылган?

— Ырладыр чүвезин алгаш чоруткан улус чүве ийин, оглум. Бо эзимниң та кайбызында чаш чүвелерим азып, кагып-суксап, аштап-түрөп чорлар ыйнаан!— дээш, ашакты шываганчы сындыра-ла берген: — Чүнү бодааш турар кижиге сен? Хайыракан-өгбе база тын девидеп чорун турган-дыр, ыт-хаван база көргөн-дир сен, канчап сагыш амыр турар кижиге сен?

— Мээң сагыжым-дыр ийин, авазы. Чер хаваны чорбаан чүве-дир ийин.

— Тенип турба...

— Ааш кынныр мен...

— Шымда-декте чүгүр, оолдарым тып эккеп бер!

Орус кижиге боданып, бирде шываганчыже, бирде ирейже көрүп тургаш:

— Ырладыр деп чүл? — деп ылавылаан.

Ирей бичии приёмник хире манзаны алгаш, долгаар черлерни долгаан чүве дег имнээш, кулаанга тудуп дыңнаалаан:

— Мындыг чүве-дир ийин.

— Аа! — деп, орус кижиге чугааның аянын билип каан.— Адыгның ушкан черинге аялга дыңналган ышкаш болган. Кайгаан кижиге мен. Ээн эзимге чү ырлап турар боор деп бодаан мен. Оон бо чадырга келгеш, «чадыр ээзи хөгжүмнөп чор эвес иргиге бе азы сагыжым чор бе» деп бодап чордум. Ам бодаарымга, оолдар ында-ла-дыр.

Ону дыңнааш, шываганчы шуут-ла чарбыттына берген:

— Кайдал, кайдал? Ынаар бисти дүргөн чедир.

— Олар-даа ыраваан боор, мында-мында, бээр чоруп олуруңар — дээш, орус кижиге эргилгеш, узадыр-узадыр базып чорупкан. Шываганчы ашакты сөөртүп алгаш, тонун калдырадыр шошкучушаан, чүткүп чоруп каан.

ЧЭЭРБИ ИЙИГИ ЭГЕ

ГЕОЛОГ БОЛГАН

Кел чыдар улусту көрүп кааш, оолдар шивиден дүже халышкаш, мурнун былаажып чүгүржүп келген. Шолбан кырган-ачазындан, Херел кырган-авазындан четтинипкен. Орус кижиге черде чыткан приёмникти ап алган.

— Кижиге дыңнаваас улус силер, оолдарым — деп, шываганчы аттынып чораан.— Аваңар бисти ат кылыр болгай. Хоорай чурттуг оолдарны мынчаар түредип каан дээр. Аттыг улус-тур силер.

Оолдары дүжүп кээрге, өөрөөн кырган-авазының чугаазы хорадан-даа эвес, а уян-чымчак болза-даа, Херелге ыядың чыг болган.

— Ам ынчанмас бис, кырган-авай — дээш, оол дыңнаткан:— А бис маңаа адыглар көрдүвүс.

Шолбан аңаа улашкан:

— Бөрүлөр-даа боор чадавас.

Херел улам ындын алып чораан:

— Адыглары-ла адыглар боор, чүгле эзирик эвес чүвөлөр чорду.

— Улуг-бичези-даа ылгал чок, улуг аас эдер, байбаң кулугурлар — деп, кырган-авазы аттыңган.

Кырган-ачазы боданып чораш:

— Оолдарның чугаазы ужурлуг-даа ышкаш кандаай чоор — дээн.— Каям, бирээнер таптыг чугаалаптыңарам.

Кырган-ачазы аяң ужунга доктаай бээрге, өскелер база тургулап алган. Шолбан чү болганын чугаалаан. Орус кижини ону дыңнааш, кайгап, ашактан айтырган:

— Оолдарлыг адыг болбаан чоор бе, кырган?

— Ийи эниктиг чүве ийин — деп, ирей харыылаан.— Цирк даргазы таныжым тудуп алып болган чүве, ону манап турган кижини мен. Ам иези ушкан, оолдары ынчаар-ла ис чок баарлары ол-дур ийин. Мен-даа база кончуг болдум, кончуг эки кижини мегелээним ол ыйнаан. Ат чүве-ле-дир... Ам канчаар боор, аалының малы эвес, аргазының аңын... Өртеп-баглап, дужап-киженеп алып арга чок, чер амытанын канчаар мен. Ол кижиге ужурун чугаалаар болган-дыр мен ийин.

— Кижини мунгараар чүве чү боор, кырган — дээш, орус кижини тура халаан.— Ол эниктер ыраваан боор, кажарлап туткулап эккээйн. Амдыызында ыраваан боор, иезин өлүг деп билип кага арлы бээрлер. Черде суп каан шоодайым-даа бар, харын бооп-тур. Силер мени чадырга манаар силер.

— Ой, оглум, чааскаан кайын боор — дээш, ашак ооң соонче дап берип чыдырда, орус кижини соксадып каан:

— Ажырбас, ажырбас кырган. Сагыш човаваңар. Геологтар чүден-даа кортпас улус бис, чаңчыл болган чүве-дир.

Ашак база-ла:

— Черле ынчаш... — деп, чорда орус кижини шырыш аразынче шымны берген.

Ооң соондан Шолбан дап берип чыдырда, кырган-авазы көрүп кааш:

— Оглуң салба, чоп аксың аазадып алган чор сен? — деп ашакты аттынып каан.

Кырган-ачазы ооң харызыңга сыр өске чүве чугаалаан:

— Өөрү бар болгаян ооң. Чер шинчилээн улус арбын чорур чүве ыйнаан. Хөй кижини чүден коргарыл! Шаанда бис Калбак-Эзимге он шаа кижини ыяш кезип турувуста...

— Ча, ча, ыңай, чүве хөөрээрде амыр! Эрес аңчыга шай хайындырып бергеш, аксыңга аяк шай тутпас сен бе! Бертен

эмгежок сүт эккелбедин бе, ооң шаа-биле шай хайындырар болза, эмгежок ыйнаан.

Қырган-ачазы:

— Шында-ла! Сагынгырын мооң, аа!— дээш, дүрген-дүрген базып чорупкан.

ЧЭЭРБИ ҮШКҮ ЭГЕ

ЭР-ХЕЙ

Ашак дазыл аяан катап-катап чуп олурган.

— Дыка чугба че, дем шайлап олурда ческинчек эвес оол чорбадыве — деп, шываганчы чугаалаан.— Чугаакыр деп чүвезин канчаар. Аныяк-өскенниң эртем-билин улгадырга, экииргек, хүндүлээчели дам баар, магалыг чүве-дир ийин.

Оолдар чадыр дөрүнгө иткилежип, сымыранчып олурган. Қырган-авазы ам оларны кыңчык чокка-ла кадарып эгелээн, бодундан каш базым ыратпас, чугаа кадында аттынып каап турган. Қырган-ачазы ам ооң-биле маргышпайн олулар хире болган:

— Қончуг дөскел чок амытаннар-дыр ийин бо. Ээш-адыг ушкан, харын бир-тээ бооп-тур, оон башка удавас оолдарын чиш тударынга өөредип эгелээр, киргинде буура дег, караа туманнаны берген халып турар болгай аан. Бооп-тур.

— Ча, ынча дыка улуг аас эдип олурба — дээш, шываганчы ашаанче хымыжы-биле арнып каан.— Шай хайны берди. Демги аңчывыс чоп сураг барды, соондан барып көрбес сен бе.

— Мен мында мен — дизе-ле, ол кижин улуг сарыг шоодай чүктеп алган, бир холунда адыг эьдин үзүн тырыладыр көдүрүп алган кел чыткан.— Олчамның иштин ужулгаш, эьдин чүгээр черде аайлап кагдым, а силерге сартыым бо-дур. Өөрүм дуу ол каът бажында. Чем эккээр киживис читкен, хүнезинден бергедеп турар улус чүве. Эртениң-не чем чок ажылдап чоруткаш, кежээ кээп чыгыр улус бис. А мен мындыг адыгга таварышкаш, кыйы-биле эрте бээр аайын тыппайн, олчалап алганым бо-дур.

Геолог кижин шоодайын чадыр артынга салгаш, эьтти ыяш дилер дөрт-даякка азып каан. Оон кырганнарның баарынга тываларзын кончуг сөгөдей олуруп алган.

— Боо албаан кижин болгай мен — деп, ол уламчылаан.— Байгы күжүмнү дыртынгаш, бар-ла соруумну чыгдынгаш, кымыскаяктап турган адыгның чанынче кедеп чоруп каан мен. Болза-даа сүртенчиг, балдырларым сириңейнип, бижээм холдан уштуна бер чазып турду. Даг дижим чара ызырнып-тар чазып, кончуг-ла туттундум эвеспе. Адыгга кедеп четкеш,

үжен сантиметр бистиг улуг бижээм-биле шыгаап-шыгаап кулак дажынче шанчып киирдим-не. Харалаан чүвеңер шанчарымның кырында шимчепкен, ынчалза-даа бар-ла күжүм-биле кулак дажын чара идиптерин оралдаштым.

— Өршээзинем!— деп, кадай меңнеп олурган.

Ашак олудун чазай сөгедектээн:

— Чер амытанын хилинчектеп-ле болбас. Өлүрер болза өлүрер, өлүрбес болза оран-тандызынга чорзун дээш оюп эртер-ле.

— Адыгның шимчээн аайы-биле бир-ле дазылды ажилдыр чаштааш, экизи көргөн чүве ийик, шоолуг кадыр эвес эл куду чуглуп бады барып-тыр мен. Адыг кыпсынчыдыр алгырыпкан, бир хадыңны тура соккаш, алагадап чоруй, бажының углаан черинче халып-ла каан. Арай боорда туруп алгаш, тавайыс чүве кылып кагдым деп сестип, элди өрү үнүп кагдым. Көөрүмге, адыг ол-бо халыгылааш, шырыш иштин чара чүткүп чоруп кагды.

— Сээң бижээң сывын хаван азыы кылдыр көргөн-дир мен, аа, оол?— деп, ашак догааштырып олурган.

— Мен чуглу бээримге, мени тыппайн барып-тыр — деп, геолог кижини уламчылаан.— Оон бапка балыының изиг-дээрзинде мени айлап кааптар турган боор. Улуг далашпайндаа, дааш база үндүрбейн, балыглаткан анның соондан оваарымчалыг чоруптум. Шоолуг ыравайн-на ушкан болду. Оон силерниң чадырыңар тып келгеш, суксааш, шай ижип орарымга, боо тизирээр чүве болду.

Ашак шайын сунгаш:

— Балыг-бышкын аң-араатан кончуг дээш хойгузуп турганым ол-дур ийин, оглум — деп кемзинип чугаалааш:— А сен эр-хей болган-дыр сен. Боо чок-даа болза, аңны ынчаар ужурар, эки-дир оо — деп, дыка таарзынып, амдангыг конфета чиген чүве ышкаш, сөс бүрүзүн тода адавышаан немеп каан.

ЧЭЭРБИ ДӨРТКҮ ЭГЕ

ӨЛҮМНҮГ ӨЖЭЭТТИЛЕР

Геолог кижиниң чугаакыры ашактың сеткилинге кончуг таарышкан. Ашак олудун улам чазай олуруп, «Шаанда мындыг чүве ийин» дээш, хөөрөп эгелээн. Ак-ак хадыңнарны аяңга чурупкан хүннүң херелинге таалаан чүве дег, салгынның оожум шимээнинге үдеткен-даа дег, кырган-ачазының үнү бир-ле онзагай тоолзуг солун дыңналган.

— Адыг биле хаван черле өлүмнүг өжээтти болур чүве. Бир катап диңнеп чораан мен денер даан. Адырам, кайы чылда чоор ол, кымый? Кечилекти божууруңнуң мурнунда-

даа ышкаш, азы соонда чоор бе? Ча, харын, бир-ле чылын дииннеп чордум. Хаа, Өшкү-Чадыр тайгазының диицин канчаар ону! Бирээни аткаш, ап четтикпейн турда-ла чанында будук аразындан бирээ база бакылап олулар. «Хо-ог, хы-ыг» дээш, мырыңай-ла киж и амыратпас, бужурганчыг-ла диицниг чер эвеспе.

Көрбээни чок кончуг геолог киж и чигзинип каттырымзаан, а ирей ону амырап дыннап олулары ол деп билгеш, улам-улам хөөреткен:

— Ол-ла ынчап чорааш, бир каът кырынга хаванга ужуражы бергенимни бодум безин билбээн чордум. Биче-ле черден үзүптер часкан мен. Ынчанган болзумза, төш чартыы азы-биле мээң иштимни чара шелип кааптар болгай аан. Харын өйүнде эскерип каанымга амырап, ытсыг-даа болза, сес илиг хире чаглыг эът база бодап, багай дүүргемниң борбак огун дилеп, хоюм сыйбап чор мен. Кандаай чүве ийик, хаван мени-даа эскербес, куду хыйыртап бар чор. Хенертен сыг-саг дээн соонда, ийни казырадыр куду баткаш, адыг ышкаш алгырыпкаш, ынаар-ла шимээн барды. «Бо кандаай элдептиг хаван боор, адыг ышкаш алгырап чүзүл?» деп бодааш. черле сонуургаачалым аайлыг эвес, ийни куду халып баттым. Изин көөрүмге, мүн-не хаван изи. Канчангаш-ла көөрүмге, кара төш деп бодааным, адыг кырында тур мен, оом артында өлүг, артында эъди изиг. «Улуг өртектиг өт, чаглыг эът мында-ла болгай, чү кончуг аас-кежиктиг амытан боор мен, авам мени кандыг эки хүн божуп кагжык ирги? деп амыраарым-даа хөлчок. Ам бодаарымга, чер хаваны-биле адыг ийи көрүшпес чүве бооп-тур. Кырындан мурнап келгени ужур шелип каапканы ол. Хаван эът чиир эвес, мен амырап үнген-дир мен ийин. Ытсыг-даа болза, ол андазын хаайлыг база чамдыкта чүгээр кулугур ийин. Ооң сартыын коштаан эът угбааже чүдүрүп эккелген болгай мен. Сен база дыка-ла чиген сен, аа, кырган-авазы?

— Та, та! Билбес мен — деп, оозу эгенип олурган.

— Аа!— дээш, ашак алгырыпкан.— Сенээ кайын бээр ийик мен. Кечилекти божуур чылында чүве болгай. Хөңнүн булганы бээр дээш корткан болгай мен.

Геолог киж и каттырып каан, а ашак улам өнемчип, улаштыр хөөрээн:

— Ооң соонда бир чылын тооруктап чор мен ийин. Пөш кырындан тоорук дүжүр октап тур мен. Көөрүмге, менден шала кедээр бир эрниң тооруктап турарын канчаар сен. Шуут бурулаар. Тооруктуң дүжүп турарын көөрүмге, таваар чаъстың дамдызындан-даа артык. Сонуургааш, кыйгыраарымга — мени-даа дыңнаар хире эвес, та кайнаар далашкан аза ийик: базарлаар, байыыр дээр шырбайып турары ол деп бодаан мен. Дүжүп келзе-ле — мажаалай! Коргуп келгеш, дезип чо-

руур деп тур мен. Адыг мени-даа херекке албас, дүжүрүп алган тооруун-даа чыгбас, ишкээр хем унунче көрүп турар мындыг. «Кончуг далчыр кулугур чүнү көрүп алган эвес, барып көөр-дүр» дээш, адыгның соон эдерип чоруптум. Оом база-ла биеэги хавангылаштыр бир ийни куду кулбурап батты. Соондан бадып келдим. Бир черде хаван дүгү, дуюг-дайыг чүве чыдыр. Ам-на билип кагдым: ол ийи өлүмнүг өжээтти база таварышкан-дыр деп. Хаванның эьдин дилеп, амдажаан аайы-биле дыка-ла кыстым. Чок, хоо тазырт! Адыг эът чиир болгаш, олчазын чүьктеп алгаш барган бооп-тур ийин.

— Мээң өөрүм чедип келген боор, манай бээр, чедирер чүьгүм база чаңгыс удаа чоруур хире эвес-тир — дээш, геолог кижии далажы берген.— Бо эниктерни силер ап алыңар. Эът-биле чемгерер силер. Таныжыңар цирк кижизи бөгүндарта чедип келир, ол дугайын геологтар база дыңнаан улус бис. Херек болза, дузалажыр-даа улус болгай бис. Ажырбас. Силер бо эниктерден кортпаңар. Ыт-биле дөмей, амдызында айыыл чок амытаннар-дыр ийин.

— Кортпас деп чү боор!— деп, шываганчы тывыланып үнген.— Арганың араатан аңындан кортпас бис деп чү дээр боор. Мен-не ынча дей албас мен. Хоржак! Харын ол чүвेलериңерни ап алыңар, мен аалымче мындыг чыдыг чүвелер кирибес мен, мал-маганым хоя бээр, ажы-төлүм корга бээр. «Кортпаңар» деп чү деп чоор, ой.

Кырган-ачазы база-ла аайын тыппайн, чушкуузун дырбап, ээдергейи кончуг катаптап турган:

— Харын аан... Харын аан...

— Бо адыгларны силер өртежип беринер, Херел биле бис кадарып-даа, чемгерип-даа шыдаар бис — деп, Шолбан дилээн.

— Орта олуруңар, чугаага киришпенер — дээш, кырган-авазы база-ла геологка чугаалай берген.— Мындыг чүвелерни чүге эккелген сен? Чоруур кижии болзунза, ооңнуң тынын үс, чер чүвези хилинчектеве. Чорбас кижии болзунза бодуң чедир, Кечилектин аьдын ап алгаш, кожуунче аппарат. Кижии аалыңга азыг-диштиг араатан тургузуп турган херээн чок.

Геолог кижии боданып тура:

— Хүнезинивис кээрге-ле ырай бээр улус болгай бис, биче када силерниинге турза эки боор — дээш:— Черле силерниинге чедирип каалы. Аьттан белеткеп турар силер. Даргамдан шөлээ дилеп алгаш, район төвүнден бээр каккаш кээр апаар-дыр мен ийин — деп чөпшээрешкен.

— Шын-дыр. Бо чаш амытаннарны бис азыраарын-даа билбес, арып-доруп каар, цирк кижизинге семизи херек чүве ыйнаан — деп, кырган-ачазы амырап, чок чүвезин мегелеп чөдүрүп турган.

ЦИРК КИЖИЗИ

Шоодай ийи боолук апарган чыткан, сактырга — ында амылыг чүве-даа чок, чүгле ийи хем сайын азы ийи хырын чөпекти суп каан ышкаш. Геолог эр шоодайның аксындан туткаш, хей-биле өрү октааш, эгин ажылдыр салып алган. «Шоодай» буура дег бир алгыргаш, курзук диштиг ыт дег, багайты ырлангаш, дырбаннап каан. Шолбан биле Херел оон соондан халчып олурган. Аңчының сартыын ийи кырган арай боорда аргажып чораан.

Хем бажында чүве дирилээн. Таакпы тигим-даа эртпээн-де, аал адаанда дээрге ымыраа дег сарбагар чүве көстүп келгеш, даажы киткей берген.

Шолбан биле Херел алгыржып, өпецнедир шуралыктаан: — Вертолёт, вертолёт! Вер-то-лёт!

Күчүлүг машинаның даажындан аал артында ак каът, бүгү эзим, хем сириңейни берген ышкаш болган. Геологтун ооргазында шоодай дывылап, орта чорбастаан, ынчалза-даа шыырак эр эде тудуп, эптештир чүктеп ап чораан.

Вертолёт аалды бир дескиндир ушкаш, өг дүндүүндөн баккылааш, шала кедээр олуруп алган. Оон бир кижичү дүшкеш, кырган-ачазынга маң-биле келгеш, хол тутчуп мендилээш, геолог кижичү-биле чугаалажы каапкан. Шолбан биле Херел көөрге, онзагай чүве чок, анаа-ла кижичү, ынчалза-даа цирк кижичү ол болган. Ол кижичү чүвүрүнүң кармаандан баг дег кымчы ушта соп келгеш, хыыладыр чайгаш, Шолбан биле Херелче караан баскаш, вертолётдунче-ле халаан. Оон ийи биччи чулар эккелген. Геолог эр шоодайның аксын чежиптерге, цирк кижичү адыгларны аваангыры кончуг чуларлапкан, олар ам демир илчирбе ужунда силгиттинип, бот-бодун соңуургаан чүве дег, чыттажып турган.

— Че, таныш, бис ам дораан келир, шайлаар — деп, цирк кижичү кырган-ачазынга чугаалаан. — Баштай бис геологтарга дузалаар, адыг эьдин чедирер. Ооң соонда келир бис.

— Че, таныш, — деп, кырган-ачазы ол кижичүнүң аайы-биле багайты тывалап чугаалааш, — мен билер, сен күш эки таныш, мен мегелевес — дээн.

Вертолёт эзимниң кыры-биле ужуп чорупкан.

АДЫГ ООЛДАРЫ

Адыг оолдарын бок серизиниң азынында чоон адагашка баглагылап каан. Баштай Шолбан биле Херел ынаар баа-

рындан чалданып турган. Чоорту дидимненип, чоокшулаза-чоокшулаза бок серизиниң бир азыында баккылай бергеннер. Аннар база оларны баштай херекке албаан, ооң соонда со-нуургап, карактарын алгыдыр көрүп келген.

Ол ийи амытан бот-бодунга кончуг дөмей болган. Ын-чалза-даа бирээзи шала дап болгаш терең дүктүг, өскези ша-ла бичежек болгаш кончуг муңгак көрүштүг. Шала дап араа-тан хире-хире илчирбезин кыңгырадыр чүткүп каап, аьрганың уунче каттырымзаан чүве дег хөглүг көрүп, а кижилерниң уунче кылыктаныксап көрүп турган. Мунгаргай адыг оглу ка-рааның иринин эжиниң мойнунга арылдыр өгөп, холун чыл-гап, эжин болган чок-ла артылгап, илчирбезин орааштырып турган.

— Чалгаарап турарлар-дыр — деп, Шолбан чугаалаан.— Демги приёмнигивисти эккеп көргүзээлем. Хөглүг хөгжүм дамчыдып турар чадавас. Аялга таваржыр болза эки-дир ийин, болар сөзүн билирлер эвес.

— Мунгаргай хөгжүм херек тур боор.

— Чүгө?

— Болар бөгүн авазыңдан чарылган — деп, Херел кээр-геп чугаалаан.— Араатан-даа болза чаш-тыр, иези чокка бер-ге-ле болгай.

— Өгдө приёмникти эккелем, Херел.

— А сен?

— Мен улуг-дур мен, кырган-ававыс көрүп каар, бээр чо-рутпастай бээр.

— Сен мени чүгө даады-ла бичии дээр сен?

— Бичии-даа болза эрес-тир сен. Халы, че.

Херел приёмникти эккелген. Улуг улус ажынмазын дээш, дааш үндүрбээн, ылаңгыя кырган-авазынга билдиртпээн.

Шолбан приёмникти долгаптарга, узун суук хөгжүм чай-тыңайны берген. Херел шывык-биле приёмникти адыгларже чоокшулады идипкен. Баштай олар коргуп, бок серизинче сыңны бергилээн. Шала дап амытан сырынналып, улуптар чазып турган-даа ышкаш, сиртин сирбейтип каап, хертейтип каап турган. Бичези бужурганып силгиленген, ооң карааның чажы төктүп келген ышкаш бооп-тур.

— Чүгө мында турарыңар ол, кончуг амытаннар. Кижии көөр хире эвес коргунчуг чүве-дир!— дизе-ле, кырган-авазы чедип келгеш, оолдарны өгже киире берген.— Ам ынаар бар-баңар. Оран-тандының амытанын мал-маган дег, ыт дег баг-лап чораанын кым көргенил, бо-даа ашактың бодал чогуң!— дээш, ашакты база-ла аттыңан.

Шолбан биле Херел имнежип алгаш, өгден чаңгыстап үне-рин оралдашкан, ынчалза-даа кырган-авазы вертолёттун уда-вас эеп кээрин билгеш, оолдарны шуут-ла ызырты кадаргаш

турулкан. Вертолёт катап хонупканда, адыг оолдарын ынаар алгаш баарга, оолдарны чүгле ынчан дашкаар үндүргөн. Ынчалза-даа вертолёт дугуюнда баглап каан араатаннар чанынче база-ла чагдатпаан.

ЧЭЭБИ ЧЕДИГИ ЭГЕ ЧЕТНЕС ЧУРТУ ЧОК

Аалчылар аыш-чемни чигеш, эптиг-чөптүг сөзүн сөглээш, орук-суур чоруур дей берген. Адыг оолдарын вертолётка олуртупкан. Кечилек барып дузалашкан, Шолбан биле Херел чоогундан көрүп турган.

— Бо чүвеге чаңгыс катап олуруп көрзе — деп, кырган-ачазы хенертен цирк кижизинден дилээн; оолдар амырааштың кырган-ачазындан астыныпканнар.

— Бир дескингеш келинер — деп, ол кижичөпшээрээн.

Кырган-ачазын, Шолбан биле Херелди вертолёттуң иштинге таарыштыр олуртупкан. Ийи адыг оглун база ында баглаан. Күчүлүг машина селеш дээш, өрү көдүрлү бээрге, чүрек сиилээр: Шолбан биле Херел кырган-ачазындан так сирбектенипкеннер. Адыг оолдары база-ла дүвүрей бергилээн, баштай черже сыңны берген турганнар: улуу илчирбезин ызыргаш, адырлып чадап кааш, аксын азадып алган турган, а бичези бир өрү шурааш, сиринейнип туруп-туруп, шалага шыгырт чыдып алган.

Вертолёт аалды дескингеш келген. Аңаа ээлери олурупкаш, адыг оолдарын алгаш чоруптарга, агаарда ымыраа дег агбагар дүрзүнүң соонче үш кижичөпшээрээн. Удаваанда вертолёттуң барааны читкен, даажы дыңналбастаан.

— Делегейни эргиир адыглар-дыр ол — деп, кырган-ачазы адааргаан чүве дег чугаалаан. — Цирк деп чүвениң четпес чурту чок. Хааржаан манаан ийи кырган-даа оларны үдеди, халыын үезинде ийи чалыы-даа үдеди, кавайындан үнген ийи чаш уруг-даа үдеди, каптагайга ону чугаалап бээрлер иргибе? Чугаалап бээрлер болза!

Шолбан биле Херел чүнү-даа ыттаваан; кырган-ачазының домаа амыдыралдың боду ышкаш бүзүренчиг шынныгдаа, бир-ле тоол домаа ышкаш чиктиг-даа сагындырар бооп-тур.

*1968 чыл, ноябрь — 1969 чыл, март.
Москва областа Передилкино — Кызыл.*

ҮЛЕТПҮРЛҮГ АК-ДОВУРАК

Репортаж

Ак-Довурак. Хоочун болгаш чалыткаан тыва черде буурул Хемчиктин бо булунуңун ат-сураа бүгү чуртта дыргын апарган, а бистер — республиканың улуг биче кижилери — Ак-Довурак хоорай дугайында шүлүктөрни, ырларны хүннүң чыгыы дыңнап-даа, ырлажып-даа турар бис.

— Ындыг болбайн канчаар — деп харыылаар боор сен, эш номчукчу.— Ак-Довурак дээрге бистин аныак республикавыстың аар үлетпүрүнүн дун оглу-дур.

Ийе, ындыг харын. Ак-Довурактын хөгжүлдезиниң темпи-зи дээрге-ле, бөгүнгү Тываның шапкын хөгжүлдезиниң темпи-зи ол-ла болгай. Совет үениң чүгле сөөлгү он ажыг чылы-нын иштинде барыын Тывага бо үениң чаа хоорайының тып-тып келгени хөйнү чугаалап турар.

Совет Тыва — 25 харлады.

Чаа хоорайның солун черлери-биле сени таныштырарын оралдажырым мурнунда, Совет Тываны чарлаан 1944 чылда төрөөн черивистиң кандыг турганынче хая көрнүп көөр дээш, кыска эге сөстү ажыглаар апаар-дыр мен.

БЕДИККЕ БОДАЛДАР

Төрөөн Тывавыстың барыын талазын шаанда болза чүгле эзир ужар бедиктен харап чораан мен. Бедиктен хөй-хөй бодалдар сагышка кирер дижир. Орукка дүрген чораан кижиниң сеткили омакшып, эвээш шак иштинде хөйнү бодай кааптар дизимзе, чазыг болбас боор.

25 чыл! Бистиң Тывавыстың ол кыска үе иштинде кайы хире бедикче көдүрлүп сайзыраары, ооң бурунгаар шимчээш-кининиң маңы хире дүргедээни биске база билдингир. Бедик маң деп билишкиннер-биле мындыг чижекти сөглөкседим. 1944 чылга чедир Тываның районнары биле Кызыл аразынга аргыжылгага пассажир транспорту безин чок чораан. Районнар төптеринден Кызыл баар дээн кижиге, чорумал чүкк машиналары манааш, чүкк кырынга олуруп чедер турган. Чамдыкта чүкк машиналары манаан кижилер каш хонукта түрээр болгай.

Ам Тывадан ырак, чоок черлерге чорук кылырының дүргедээниң космос дүргедээшкиниге деңгеп болур: Кызылдан самолет-биле үнүпкен кижиге Москвага, Ленинградка, Крымга ол-ла хүн чеде бээр! 25 чыл иштинде Тываның хөгжүлдээниң темпизи база ынчаар дүргедээн.

* * *

Бичии «АН-2» самолеттуң Кызыл-Мажалыкче үнүптеринге чедир каш-ла минута арткан турда, ужудукчу Алексей Хунаевич Чимий-оолга ужуражы бергеш, ужудукчулар чанындан, делгем черден, Тываның барыын талазын ында-хаая сонуургап көөр чөлшээрелди дилеп алдым.

Самолет черден көдүрүлгеш, каш минута болганда, ужудукчулар кабининге олура кааптым. Бүгү сагыш бодал-даа 25 чыл мурнундагы үеже ырадыр ужугуп чедип, бөгүнче каптап эеп кээп турар апарды. Төрээн Тывамның эң чаа төөгүзүнүң ол үези менээ эвээш-даа, үр-даа кылдыр сагындырып чорду. 25 чыл төөгү хемчээлинге чөгөнчиг бичии-даа бол, чаңгыс кижиге назынынга оюнчук эвес деп чүвени тайылбырлааш-даа канчаар мен.

25 чыл иштинде бистиң аныяк салгалывыс өзүп келди. Бөгүнгү ортумак салгал биле ол салгалдың кижилеринден баштайгы тыва эртемденнер депшип үндү. Ол чаа салгалдың кижилериниң хөй кезини ортумак школаның үстүкү класстарына өөрөнгөн, ортумак, дээди эртемниг кижилер болган. 25 чыл мурнунда мээң үелеримниң ада, иелериниң хөй нуруузу бижикти биче билир чорду. Ынчан мээң үелерим тыва оолдар, кыстарның барык шуптузу эге школа безин дооспаан чорду...

Самолет Улуг-Хем районнуң девискээринче кирип келди. Кызыл-Суглуг Баян-Колдуң бажында, сыннар эдээнде, суур көстү берди. «Терлиг-Хаяда мөңгүн-суу бүдүрер комбинаттың баштайгы тудуглары-дыр» деп, ужудукчу тайылбырлады. Маңаа Тываның үшкү комбинады туттунар.

Бо-дур, үжен ажыг чыл мурнунда элээди оолчугаш тур-

гаш, күш-ажылчы амыдыралымны эгелээним кожуун — амгы Улуг-Хем районнуң девискээри!

Оон бедиктен көстүр күскү чурумалы эрткен 25 чылда төрөөн Тывавыстың арын-шырайының канчаар өскерилгенин боду-ла чугаалап чыдыр. Хөй-хөй суурлар, күскү хүнде алдын-сарыг ховуларның тарааларының аразында эштип чоруур комбайннар, кара тевис кылдыр аңдарган шөлдер, улуг, биче оруктарда шуушкан машиналар, өөр-өөр кодан малдар...

1944 чылдагы Улуг-Хем база сагышка кирип келди. ССРЭ хамаатыларының бир колхозундан («УТКА 25 чылы») аңгыда, суму бүрүзүнге 2 хире МЧАЭ (мал, чер ажылының каттыжышкыны) турган. Чоннуң барык шуптузу хуу ажылдыг турду. (мчаэ-чилер чүгле сезоннуг ажылдар үезинде кады ажылдаар, чылдың өске үелеринде хуу ажылын кылыр чорду). Орус чоннуң Шагаан-Арыг, Торгалыг, Арыг-Үзүү, Белдир-Кежиг суурлардан өске суму бүрүзүнүн төвүнге 4—5 бажыңнар турду.

Мээң эртер оруум аксында Чөөн-Хемчик биле Барыын-Хемчик кожууннарының депшилгези оон дээредевес турду...

* * *

Ак-Довурак ам кайы хире апарганыл? деп айтырыгны чамдык районнарга чорааш, бо-ла дыңнаар-дыр мен. Чоннуң сонургап турары таварылга эвес.

Бойдустуң кайгамчык байлаа — даг-дүгүн тывалар шаг-төөгүден-не билир чораан. Хемчиктиң даг-дүктүг черинче чил-бизи хайынган даштыкы капиталистерниң төлээлериниң хаая эвес кээп турганын чон утпаан. Ындыг солун төөгүлүг, а совет үеде тыва индустрияның чүрээ болган байлак черниң, оон чаа хоорайының дугайын кым сонургавас боор.

Ак-Довурактың ийиги алдары — Совет Эвилелиниң хөй националдарының төлээлериниң найыралдыг сеткилиниң, ишчи буянынн холдарының ачызы-биле Барыын Саянның аъттыг кижиги эртип болбас кадыр, берт сыннарның аразында Актың болгаш Оонаның капшалдарының шыргай эзимнерин, тулааларын, мөнгөде доң черлерлиг арттарын тавартыр бүгү чурт-биле бистиң харылзажыр ийиги оруувусту, овор кирип чугаалаарга, Саян ажар ийиги «сонганы» ажыдып каанында болур-дур. Чаа хоорайының үшкү алдары — Барыын Сибириниң үлетпүрлүг районнарындан Тываже тудуп кирип олурар бедик вольтулуг электри дамчыдылга шугумун Тыва девискээринче тарадыр төп болуп турарында. Ак-Довурак—Абаза автооруктуң чаны-биле келир үеде демир орук туттунгаш, Ак-Довурактың дөрткү алдарын херечилээр чадавас...

ЭКИИ, АК-ДОВУРАК!

Бо-дур: үлетпүрлүг Ак-Довурак!

— Бистин хоорайывыс дугайын байырлал номеринге бижиир деп че?..

Мээң келген херээмни дыннааш, партком секретары эш Бакулин ынчаар элдесинди.

— Ындыг харын. Хоорай дугайын бижиир даалгалыг мен.

— Ында онза чүве чүү боор.

— Онза чүве — ээн черге хоорай тыптып келгенинде-ле пйнеэ...

Чай чок турган дарга хоорай кезиир машина чөпшээреп берди.

Партком инструктору хоочун өңнүүм Даир Көк-Хунаевич Одаң-оол-биле фабрикаже хап ор бис. Оруктуң оң талазында кедергей улуг теплицаже айыткаш:

— Комбинаттын парник ажил-агыйы хоорайда чугула черлерниң бирээзи болдур эвеспе — деп, кижим сагындыра-дыр.

— Ооң ачызында хоорай чону бүдүн чыл иштинде ногаалар-биле хандыртынган.

— Магалыг-дыр...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын директорунуң оралакчызы, кол инженер Семен Абрамович Корневке ужуражы бердивис. Кижини ортузу чедип чоруур, хөглүг чугаакыр эш болду, маңа келге-ле бир чыл болган. Ооң мурнунда Абазага 9 чыл ажилдаан, тудуг специализини кижини дир.

— Абазаны тудуштум. Бистин хоорайывыс база ындыг болзун дээш ажилдаар мен — деп баштактаны-дыр.

— Абаза Ак-Довурактан улуг бе?— деп сонургадывыс.

— Чок — дидир.— Ынчалза-даа ында тудуг индустриязы кончуг сайзыраңгай. Тудугнун индустриялыг аргазын маңа бептередиринге үлүүм кириер мен...

Семен Абрамович рудникти көөрүн биске сүмеледи. Бодунуң оралакчызын келдиргеш, биске дузалажыр дугайында айтышкын берди. Оозу бисти аныяк тыва кижини-биле таныштырды. Ол болза комбинаттын техниктиг килдизинин улуг инженерини Кошкар-оол Докпаевич Куулар-дыр. Комбинатта чүгле тыва ажилчын аңгы эвес, харын дээди эртемниг даг специалистери аныяк кадрлар бар апарган. Оларның бирээзи бо Кошкар-оол-дур, Красноярскинин даг институтун дооскан.

Дораан-на деспек кыры черде каш бажыңнарга келдивис. Мында даг-транспорт цегин дээр албан чери бар болду. Конторага келгеш, партия организациязының секретары Федор Иванович Пинигин-биле чугаалаштывыс.

Комбинатта солун ажилдыг бүдүрүлгелернин бирээзи рудниктин төп участогу болуп турар.

Даг-дүктүг тейлерден руданы (сиир-дашты) тыварынын, сорт аайы-биле ылгаарынын бүгү ажылдары чоруп турар черни рудник дээр. Ол ажылга янзы-бүрү даг техниказын: бирээзи-ле 25—27 тонна чүк сөөртүр күчүлүг самосвал машиналарны, 11 тонна даш-руда холумакты ускуужу-биле чаңгыс катап ускаш, демги машиналарнын кузовун долдур ура кааптар магалыг экскаваторларны, буза тепсишкиннерни, өрүмнээшкinni, кускун-хаайларны ажыглап турар. Бо организацияда 670 кижилиг 11 бригада ажылдап турарын Федор Иванович сонургатты.

Ол бисти рудниктин төп участогунче аягаш чорупту. Даг ажылдары чоруп турар аажок улуг девискээр. Маңаа ажыл шагы хүндүскүнүң 3 шакка чедер болгаш, ажыл соксай берген участокка келгенимге чүгле бодум эвес, харын кады чоруур өөрүм, мени дээш, хомудаар ужурга таварышкан. Ынчалза-даа участокта амдыызында каракка көстүп турар күчүлүг техника, сиир-даштыг бүдүн-бүдүн тейлерни оргу черге деңнештир казып каапканы, олардан ылгап алган руданы фабрика чоогунда тейлендир чыып кааны — рудниктин төп участогу деп чүл дээрзин боду-ла чугаалай кааптар. Ук участок каш-каш га хире девискээрлиг. Мында рудалыг тейлерни ниитизи-биле 50 метр хире хандыр казып киире бергенин дыңнап, карак-биле көрүп тур мен.

— Рудниктин бо төп участогун ажыл түлүк турда көөрге, магалыг-ла— деп, өөрүм соннуг-мурнуг тайылбырлай-дырлар.— Чүс-чүс кижилер бирги сорттуң сиир-дажын чыгган, янзы-бүрү даг техниказы соксаал чок ажылдаан, чүьктүг машиналар каржып-солчуп маңнашкан турар. Чеченчидип чугаалаарга, ол бүгү күштүн бир демниг хөделиишкининден рудалыг тейлер чавызаза-чавызаза, чидип турар! Кенен кижилер болза, «дагларнын чидип турарынын хомуданчыын» диги дег.

Кара-Даш девискээринде даг-дүгүнүң шинчилеттинген курлавыры фабриканы 50 чыл иштинде ажылдадырынга четчир. Даг-дүгү чыдар черниц ханызы 350 метр!

Даг ажылдары кылып турар бо улуг коллектив фабриканы руда-биле хандырап хүлээлгезин ай, квартал санында ажыр күүседип турар. Маңаа келген кижилер өске нацияларнын кижилери-биле кады тыва ажылчын ангынын хөй санныг армиязын көрүп болур. Олар даг ажылдарынын хөй янзы мергежилдерин шингээдип алган. Дагжыларда он-он мурнакчылар барын эш Пинигин биске сонургаткан. Олар бригадирлер, забойщиктер, экскаватор машинистери, өрүмнээр станоктуң, даг дерилгезинин машинистер, чолаачылар, даг мастерлери, энергетиктер, инженерлер, бульдозер башкарыкчылары болур тур. Оларнын чамдыктарынын аттарын ол аайы-биле адаптаалы. К. Камзалаков, Ш. Ховалыг, А. Чикаров, В. Гусев, Н. Силич, Д. Васин, Д. Болат, Д. Коровко,

М. Каң-оол, А. Пушкин, Ф. Жарков, Г. Беров, Ш. Даржаа, А. Доржу, Шевер-оол, Дүктүг-Бора, Стручков, М. Шишкин, Н. Дьяконов, А. Иванов болгаш өскелер-даа...

* * *

Рудниктен фабрика девискээринин кедээзинде транспорт цегиниң диспетчеринге келдивис. Эки дерээн кызыл-булунга ажыл шагының соонда шыдыраа ойнап олурган аныяк кижилер аразындан бир эшти кый дээш, кады чораан өөрүм мени ооң-биле таныштырды. Чолаачы Моңгуш Кара-оол Диң-Караевич болду. Ооң алыс чурту Сүт-Хөл. 1966 чылда, шеригден халашкан соонда, Ак-Довурактың тудуунга ажылдап эгелээш, ол ам кадржаан ажылчын, Ак-Довурак хоорай Советиниң депутады апарган. 27 тонна чүък сөөртүр БелАЗ-540 деп самосвалдың чолаачызы, 2-ги разрядчы.

Каң-оол Диң-Караевич 2 уруглуг. Кадайы фабриканың лабораториясында ажылдап турар. Тыва ажылчын эш-өөрүнүң бодалын илеретпишаан, ол мынча дидир:

— Өргөн чок черге комбинаттың болгаш хоорайның хамык тудугларын тыва, орус эштер колдаан, чурттуң хөй национал улустарының төлээлери кылып кагды, кылып-даа турлар. Ам бистин комбинатта болгаш тудуг эргелелинде кандыг-даа профессияның бедик мергежилдиг тыва ажылчыннары бар апарган. Маңаа, Ак-Довуракка, ажылдап кирер мурнунда нургулайында мал малдап чораан кижилер-ле болгай, билбес эвес силер. Допчузу-биле чугаалаарга, хөй янзы мергежилдиг, культурлуг, эки амыдыралдыг болдувус...

Чаа амыдырал-биле кады кижилер база чаартынган деп чувеге бо аныяк эштин чугаалаанындан артык кандыг херечи турар боор!

ЧУГУЛА ТУДУГ УЧАСТОГУ

Үүрмектеп, сорттап аңгылаан соонда, аңгы-аңгы сорттуг арыг даг-дүгү болгуже чедир, руда нарын технологтуг чорудулганы эртер апаар. Руда кастынган, ылгаттынган соонда, баштай үүрмектээшкенин болгаш сорттаашкынны эртер. Комбинатта ол ажылды амдыгаа чедир руда арыглаар түр установкага кылып келген. Ооң бирги ээлчээ чоокку чылдарда ажыглалга кирген, ийиги ээлчээниң тудуу чаа эгелеп турар болганда үүрмектеп, сорттаар сайзыраңгай установка турбааны билдингир. Ындыг установка тудуу ам кидин чоруп турар. Ону 1970 чылда ажыглалга кириген соонда, комбинаттың амгы, бирги, ээлчээнде-даа, ийи ээлчээ ажыглалга кирген соонда-даа, даг-дүгү болбаазырадының хамык чору-

дулгалары (ажылдары) дүргедээр болгаш сайзырангайжыырындан аңгыда, хол-биле руда ылгаар аар ажил солуттунар. Үүрмектээр, сорттаар установканың тудуу чоруп турар черге келиривиске, каш тыва ажилчыннар ажилдап турлар.

— Ажыглалга кирер бо чугула комплекстин тудуун шуудадып чадай бердивис. Четпестер, ажилда организас чок чоруктар болган чок-ла таваржы бээр-дир — деп, өөрүмнүн бирээзи шынын-на сөгледи.

Дөрт каът фабриканың, ооң руда дамчыдар, ону үүрмектээр тудугларының болгаш механизмнериниң чанында узун дургаар талыйып чоруй барган 2 улуг гараж, оларның чанында кызыл тууйбудан кылган бажың — септелге-механика мастерскаязы — бедик, хөрлүг чараш көстүр. Ооң иштинге кире бээрге, шалаларындан дээвииринге чедир аажок бедик, делгем. Цехтер тус-тус аайы-биле үзүктелчек өрээлдерлиг, өрү, дээвиир адаанда, бажың иштиниң дурту-биле дең улуг кран — көдүрүг чылып чоруп турар. Ону аар чүк дажыыр кылдыр механизастаан.

Бо бүдүрүлгө черин РМЦ (септелге-механика цег) деп адаар-даа болза, Тываның сайзыралының бөгүнгү темпизиниң деннели-биле алырга, ооң ужур-дузазы завод-биле дөмей деп сөглөп болур. Комбинаттың бо бүдүрүлгези цехтер аразынга шилчиир Кызыл тукту эвээш эвес удаа чаалап ап келген. Мурнакчыларының чижээнге эш Шишкинский токарь Николай Коноваловту болгаш цехте комсомол организациязының секретары электросварщик Куулар Дадарны адады. Цехте коммунистиг күш-ажыл бригадазының кежигүнү 10 ажыг кижиге бар.

ФАБРИКА—АК-ДОВУРАКЧЫЛАРНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ

Ак-Довуракта даг-дүгү арыглаар фабриканың дугайын солуннарга хөй катап бижээн. Ону катаптаваайн. Фабриканың судалы — диспетчер пунктузунга келдивис. (Ында пультауправление дээр башкарылга чери бар). Фабрикада бүгү ажилдың чорудулгазын ол электрелиг башкарылга системазы хайгаарап турар. Бир-ле черде кандыг-бир дерилгеде таарымча чок чүве болу бергенин ол оттар медээлептер. Ону ээлчег начальниктери хайгаараар. Бо удаада ээлчег начальниги Юрий Шагдырга ужураштывыс. Ол — 1962 чылдан бээр кадржып ажилдаан кижиге болду. Фабрикада беш ээлчег бар. Олар дүн, хүн иштинде дөрт ээлчегде үзүк чок ажилдап турар. Биргээр чугаалаарга, даг-дүгү арыглаарыга үзүктелишкин турбас.

Комбинаттың ажыл-херээ-биле тодаргай таныжар төлээде, соң директору Борис Михайлович Касаев-биле номчукчуну таныштырары күзенчиг. Кижини ортузу четкелек, чугаакыр, хөглүг ол кижинини чурту — Соңгу Осетия.

— Бисте солун чүве чүл?— деп, мээң салган айтырымны, харыылаар күзел-биле, катаптады.— Канчаар ажылдап турар бис?

Беш чылдың 4 чылының дургузунда комбинат 80 муң тонна даг-дүгүн бүдүргөн. Ол болза планда көрдүнгенинден 4 муң тонна хөй болуп турар. Ленинчи юбилейге холбаштыр коллективиниң 1969 чылда алган бедиткен хүлээлгезин — пландан ажыр 1000 тонна даг-дүгүн Төрөөн чуртка бээри турган. Чылдың 7 айында комбинатчылар сөзүн ээлээн. Олар аңаа доктааваан: чартык муң тонна даг-дүгүн бээр деп чаа хүлээлгени алганнар. Олар ол сөзүн сентябрь айның эгезинде база ээлээн. Чаа, үшкү, хүлээлге база 500 тонна!..

Тода, бүзүрелдиг саннар! Ленинчи юбилейге уткуштүр комбинаттың кижилериниң канчаар ажылдап турарын, көрүнчүккө дег, көргүзүп бээр хемчекчи-дир. Ынчалза-даа мээң чугаалажыкчымның сеткили аңаа ханмаан, а комбинаттың эки ажылының «чажыды» чүдел дээрзин чоргаарал-биле чугаалады.

Кол «чажыт» — планнаашкынның болгаш экономиктиг идиг берииникиниң чаа системазынче бүдүрүлгениң шимчээнинде. Ооң ачызы-биле боттарының ажылының түңнелдеринге кижилерниң материалдыг сонургалы бедээн, чаартыкчы саналдарны бүдүрүлгеге нештередири массалыг болуп бар чыдар. Ийиги «чажыт» — кижилерниң күш-ажылды коммунисттиг ёзу-биле көөр медегерелдиг чоруунуң чайгылыш чок бедип, партия, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының масса-политиктиг ажылының дээштиг болуп турарында. Директор ол тайылбырынга мындыг сөстөрни немей тыртып кагды:

— Аңгы-аңгы национал улустарның Ак-Довуракта болгаш фабрикада чээрби хире төлээлекчилериниң найыралының күжүн база демдеглезе чогуур.

Фабрикада 400 хире кижини ажылдап турар. Оларның тозан ажыг хуузу коммунисттиг күш-ажыл дээш шимчээшкинде хаара туттунган. Бүдүрүлгедө коммунисттиг күш-ажылдың шалыпчылары, ол ат дээш демисежиң турарларның саны үш чүс ашкан.

Тыва ажилчын аңгының шынар талазы-биле өзүлдезинге мээң чугаалажыкчым сеткил ханганын илередип орду. Фабриканың мурнакчылары: ээлчег начальниги М. Ильин, кол энергетик И. Свовильный, халышкылар улуг механик Виктор биле улуг энергетик Валентин Колосовтар, дерилгелер мас-

терлери М. Уйнуклаа, Р. Ортун-Назын, слесарь Н. Хертек оларны мактавышаан, а бөдүүн ажилчыннар турган Деспик Дүктен-оол, Ховалыг Чигир-оол, Алдын-оол Седип, Иргит Кызыл-оол ээлчег мастерлери, а Михаил Сундуй-оол — цех начальниги апарганын директор онзалап демдеглээн...

Фабрика девискээринге барган киж и ооң ийги ээлчээниң дөжөөн белеткээн девискээриниң улуун магадаар. Амгы фабрика бажыңы дөрт, а ийгизиний — чеди каът болур!

1964 чылдың күзүнүндө фабриканың бирги ээлчээн ажитканын азы тыва даг-дүгүн Төрөөн чуртка берип эгелээниң сактып көрээли, номчукчу. Оон бээр 5 чыл эрткен-дир. Ол чылдарны чап-чаа-ла төрүттүнгөш, бут кырынга туруп эгелээн тыва аар үлетпүрнүң баштайгы базымы-дыр деп сөглөп болур бис. «Тыва даг-дүгү» комбинатка хамаарыштыр чугаалаарга, бүзүрелдиг базымнар-дыр.

Комбинаттың бирги ээлчээниң төлевилеттинген күчүзү чылда 15000 тонна даг-дүгүн бүдүрери турган. 1969 чылдың 9 айының иштинде комбинат 21140 тонна даг-дүгүн бүдүргөн! Эң өөрүнчүг түңнел — комбинаттың орулгалыг бүдүрүлгө апарганы болур.

Үстүндө чугаалаанывыс 5 чыл хире үеде комбинат Тываның 98.248 тонна эки шынарлыг дааның-дүгүн берген! А комбинаттың ийги ээлчээ ажыглалга кирген соонда чылда 230 муң тонна даг-дүгүн бүдүрер апаар. Биргээр чугаалаарга, комбинаттың ийги ээлчээ, чаа улуг фабрика, чылда үстүндө чугаалаанывыс эрткен беш чылда бергенинден ийи ажыг каптап хөй даг-дүгүн бээр-дир!

Ам Ак-Довурак хоорайны экскурсиялаптаалы.

Хүн үнгелек. Эрги Ак-Довурактың чиге дужунда, чүрек дег, сүвүр кара кожагар кырында тур мен. Хоорайның бо, эрги, кезээ Хемчиктиң оң талазында оргулашта чапты берген. Даады-ла ак-ак бажыңнар. Согун дег дорт, асфальтылыг кудумчулар. Саргарып келген бүрүлериң теректер-биле каастаныпкан. Олар нургулайында чаңгыс каът. Эрги Ак-Довуракты ыяш бажыңнарның хоорайы деп адап болур. Комбинат тудуунуң баштайгы чылдарында далаш-биле туткан барактар, чуртталга бажыңнары, амыдырал-хандырылганың оран-савалары мында. Ынчалза-даа бо тей кырындан оларны көрбөөн киж и көргөш, ыяш бажыңнар-дыр деп бодаар-даа ужур чок: оларны даштындан штукатуралааш, чугайлап каан болганда, хар дег ак көстүр. Келир үеде чавыт бажыңнар хөй каът, улуг бажыңнар-биле солуттунар апаары билдингир.

Эрги Ак-Довурактың адаанда улуг девискээрлиг стадион. Оон кудулады электростанция хөрлүг көстүп турар. Оон кудулады Доктаамал суур. Ооң бажында ужу көстүр краннарның көвейинден Доктаамал суур хоорай кезээ эвес, харын

чүглө аажок улуг тудуглар чоруп турар участок ышкаш сагындырар. Кедээр, кара даглар эдээнде, фабрика көзүлбейдир: даглар дуглапкан.

* * *

Ак-Довурак дугайында допчу тайылбырны бербишаан, ооң чамдык черлерин көөрүнге хоорай Совединиң даргазы Зоя Феоктистовна Манчина меңээ дузалаан. Беседага хандыкканының уламындан, бодунуң эргезинде автомашина чок хирезинде-ле, элээн хөй черлерни, экскурсия башкарыкчызы дег боду-ла сонуургадып көргүзөр деп барган.

— Силерни ажылдан чардыктырар эргем чок, хоорайны бодум көрейн, сагыш човаванар.

— Ажырбас, ажырбас. Хоорайывыс дугайын байырлал таварыштыр онзалап бижири дээрге, бистин ажылывыска эки үнелээшкин-дир...

Хоорайның чону, четче эвес медээ-биле, 15 муң хире кижиле. Ында хлеб заводу, автотранспорт чери, автобааза, ажилчын хандырылга килдизи, эмнелге, поликлиника, сес чыл школазы, ортумак школа, музыка школазы (ийи салбырлык), уругларның үш сады, ийи ясли (845 уруглар хүлээп алып), амыдырал-хандырылгазының комбинаты, профессионал-техниктиг училище, кежээки техникум, санэпидстанция, үш библиотека, магазинер, столоваялар болгаш өске-даа бүдүрүлгө, албан черлери, Тывада бир улуг тудуг организациязы — «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелели болгаш керээ ёзугаар тудук кылыр хөй организациялар бар.

Дарга меңээ эрги Ак-Довуракта амыдырал-хандырылга комбинатын, «Хүнчүгөш» дээр уруглар садын, сес чыл, музыка школаларын көргүскен.

Ак-Довуракта амыдырал-хандырылга комбинаты республиканың мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи. Зоя Феоктистовна ооң тус-тус цехтерин көргүзүп, чамдык мурнакчылар-биле таныштырган. Комбинатта аргылга, чечектер дааранылга, быжылга болгаш даштыкы хептер даараар, идиктер септээр цехтер, парикмахерская, фотография ажилдап турар. Комбинаттың цехтеринге болгаш чагыглар хүлээп алып өрээлинге кирерге, даараан кылыгларның ассортиментиниң элбээнден кижиле оларны, магазинге киргенде дег, сонуургай бээр.

Ажилчын булундан бүдүрүлгениң цехтериниң болгаш даараныкчыларының социалисттик хүлээлгелерин, сөөлгү айда ажилчын бүрүзү планын канчаар күүсеткенин, ажил төлөвиринге чеже акша ажилдап алганын билип ап болур.

Коллективте аргылга цехиниң мастери Ксения Стяжкина, чечектер цехиниң мастери Надежда Белозерова, даштыкы хеп

мастери Полозова, чиик хептерниц — Маша Биче-оол ышкаш хэй-хэй мурнакчылар бар. Цехтер болгаш парикмахерская, фотография черлери планныг онаалгаларын доктаамал ажыр күүседип турар.

Музыка школазының бичии бажыңының чоогунга кел чорувуста-ла, хөглүг шимээн дыңналып келди. Фортепьяно клазынга келиривиске, тыва уруг пианинода ойнаан олур. Бисти көрүп кааш, өөреникчи мендилешкен хевээр бижииргексеп тур.

— Олур, ойна, чүге соксай бердин. Адың кымыл? Кымның уруу сен?

— Саяна Чычаан-оол.

Бичии Саянаның пианинога ойнаары меңээ бедик профессионал мергежилиниң кижилери-биле дөмей сагындырды...

Хоорай Совединиң даргазы мени школаның директору Виктор Иванович Хинкистиң кабинетинге кирип келди. Танырым эш-биле мендилешкеш, келген сорулгам дугайын чугаалааным соонда, Зоя Феоктистовна оон айтырды:

— Дарта концертнер болур ийнен?

— Чугаажок.

— Концерт «Хемчиктин оттары» деп ансамбльди боор аа?— деп, ооң удуртукчузу эш Хинкис деп чүвени билир болгаш, айтырдым.

— Ийе.

Музыка школазы салбырлары-биле катай 102 өөреникчилик. Мында баян, аккордеон, фортепьяно, гитара, саксафон, теория салбырлары бар. Школада музыка херекселдери-даа, башкылар-даа четчир апарганын директор сеткил ханып чугаалады. Боттарының ажылынга ынак, кызымак аныяк башкылар бар. Оларның аттарын Виктор Иванович адады: Галина Мозговая, Татьяна Ершова, Светлана Богданова. Ершова — республиканың сураглыг композитору Алексей Чыргал-оолдуң уруу болду. Школаның ниити ыр бөлүүн Богданова удуртуп турар...

Эрги Ак-Довуракта 35 класстыг, 1000 хире өөреникчилик сес чыл школазы бар. Ында 45 башкы ажылдап турар. Чеди бирги класс чаа программа ёзугаар өөренип эгелээн. 15 башкы дээди, оон өскелери дооспаан дээди болгаш ортумак башкы эртемниг. Меңээ ол дугайын директорнуң хүлээлгезин күүседип турар орус дыл болгаш литература башкызы Галина Дмитриевна Сундукова чугаалаан. Корридорда Ленин болгаш Совет Тываның 25 чылының дугайында чараш, ужурткалыг, солун булунчугаштарны көргеним соонда, ийиги классчыларның күстү үдээн байырлалын башкылар-биле кады көрдүм. Хэй кезии күстүң чурумалын илереткен маскарад хептиг бичии школачылар улуг корридорну төгериكتей дескинип, ангы-ангы ырларны ырлажып, бөдүүн, солун оюннар-

ны ойнап, ырыга, шүлүк чугаалаарынга маргыжып турдулар...

Шак четпээни-биле Доктаамал суурда 600 хире өөреникчилик ортумак школага барып четтикпейн барганымга хому-даан мен. Ында Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Саяаты Сарыгларовна Тамдың-оол ажылдап турар дишкен.

* * *

Школадан «Хүнчүгөш» дээр уруглар садынга келдим. Ону Ак-Довурак хоорай Советиниң депутаты, дуржулгалыг башкы Галина Александровна Тараканова эргелекчилеп турар. Чоокта чаа ыяк септээни илдең, арыг, силиг бо сад Кызылдың садтарындан тудавас болду. Мында 130 ажыг келир үениң школачыларын кижизидип турар. Тудуг эргелели септелгени саададып туруп бээрге, сад ажылдакчылары боттары шептээшкин-биле кылып алганын эргелекчи чугаалаан. Уруглар мында эки кижизидилгени эртип турар. Чайын оларны сураглыг Сибирь суур — Шушенскоеже экскурсияладып чсраан. В. И. Ленинниң бажың-музейинден олар үнелиг белекти — баштынчының шөлүлге үезинде амыдыралын көргүскен фотоальбомну алганнар. Ук альбом Ильичиниң аныяк үезиниң дугайында бөдүүн беседа кылырынга ажыктыг өөрелдиге херексели болу берген.

* * *

Доктаамал суур деп ак-довуракчыларның адап турары хоорайның ол кол кварталын Ак-Довурактың келир үези деп сөглөп болур. Ол дээрге асфальтылыг делгем кудумчуларлыг, суг дамчыдар болгаш канализация, чылыдылга системаларлыг, 4—5 каът бажыңнарлыг, краннарының согуннары дээр шаар харап турар чаа тудугларлыг бо үениң чаа хоорайжыгажы-дыр. Бажыңнарже газ кирир черниң тудуун база кылып турар. Доктаамал суурда районнун харылзаа салбырының үш каът улуг бажыңын, 600 кижиги кирер, спорт залдыг, кыжын, чайын эштир черлиг Культура бажыңнарын тудуп турар. Мында бирээзинге-ле 38 өг-бүле чурттаар 16 чуртталга бажыңы, 280 уруглар турар сад, ортумак школа, поликлиника, эмнелге чери, универмаг бар. Чуртталга бажыңнарының чанында уруглар шөлдери кылган. Кудумчуларда ногаан ыяштар тараан. 1969 чылда 1000 ыяшты, хөй-хөй чадаң ыяшты тараан.

Ак-Довурак — Абаза аразында Тываның бүгү чурт-биле Саян ажыр харылзажыр ийиги оруун дооскандан соңгаар демир-орук станциязынга даг-дүгү чедирериниң ыракшылы 3 катап кызырлан.

Барыын талага Тываның ийиги улуг үлетпүр болгаш куль-

тура төвүнүн тургустунганы аныак республикавыстың бүдүрүкчү күштеринин хөгжүүрүнгө, хоорай-биле көдээниң аразында ылгалды кызырарыга улуг идиги бээр. Ак-Довурактың электроэнергиязын Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының колхозтарының болгаш совхозтарының ажыглап турары, оларга Ак-Довурактың септелге-механиктиг мастерскаязының көргүзүп турар дузазы үстүндө бадыткалдык боттанышынының тодаргай чижээ-дир.

Аныак хоорайның ажылчы чоннарының амыдырал болгаш культура хандырылгазыга чаа-чаа өскерлиикшиктериниң болуп турары аңаа бир чылын чорбаан кижиге безин аажок эскертингир болур-дур. Кызыл-Мажалык-биле комбинаттың даг-дүгү арыглаар фабриказының аразында чазаглыг оруктап хап орган кижиниң караанга шиник, көрүштүг бичежек бажыңның көскүзү илдең. Ол болза автовокзал-дыр. Ак-Довурактап үнген машиналар Саян ындынче — демир-орук станциязы Абазаже, барыын талаже, чөөн талаже — Кызылче, ол ышкаш Барыын-Хемчиктиң улуг-улуг суурларыныче үзүк чок шуужуп турар. Ырак, чоокче чорук кылыр дээн кижилер машина манаарыга хөй шак чидирбес апарган. 34 олуттуг, дүрген, эптиг «Экспресс» автобустар Кызылче хүнде үш катап чоруур. Районда улуг дээн 7 суурну хоорай автобустары хүнүнүң аргып турар. Мынчангаш Ак-Довурак транспорт аргыжылгазының чугула белдири апарган.

* * *

Ак-Довуракта ниитиниң чемненилге черлериниң эң дээрзинге — «Национал чемнер» деп кафеге — кириксевес кижиховар. Ында чурттуң хөй улустарының төлээлекчилериниң күзелин ёзугаар национал чемнерни кылып эгелээн. Бо чемненилге черин дерээни кончуг шевер, чонну хандырарының культуразын ооң ажылдакчылары бедик деңгелде тургускан. Чемнер кылырының шынары эки. «Бистиң столоваяларывыс шуптузу ындыг болур болза» деп кижидодай бээр.

* * *

Чаа амыдырал-биле деңге чаа хоорай дугайында бодалдарымны сээң-биле солужарын доостум, номчукчу.

Барыын Тываның — Хемчик чериниң — бо чалы хоорайы, бистиң аныак республикавыс ышкаш, улуг келир үелиг.

Сергей ШОЙГУ

ДЕЛЕГЕЙНИ ЭРГЭЭН ТЫВА

1. ЧОГУМ ЧУРТУ ХӨНДЕРГЕЙ-ДИР

Эзиминде, аргазында
Элик-хүлбүс аны долган.
Эрткен кижиге мактап эртер
Элбек байлак Хөндөргөйүм.

(Ырыдан).

Бистиң таныжар маадырвыстың чогуу чурту кайдал диге, Хөндөргөй-дир. Ынчаарга мен ол атты кажан дыңнаан кижиге боор мен? Хөндөргөй бугазы, Хөндөргөйниң узун оруу. Хөндөргөйниң улуг арты дишкелээн чугааларны бичиимде-ле дыңнаан мен. Ылангыя кырган-ачам дустаар деп барганда. Хөндөргөй артын канчап ажып аар ирги мен деп олургулаар чүве ийин. Шынавыла, ол шагда машина турган эвес, аптаралаштыр оюп каан дустар чүдүргөн шарыларга дыка халалыг турган арт болбайн канчаар дээрзин сөөлүндө кээп бир катап күскээр билип каан мен.

Солчур сумузунга оюн көргүзүп чораан бөлүк артистер Башкы-Тандының ол артының кырынга үнүп келген бис. Арт кырынга айткан дүжөр деп бурун тываларның чаңчылын сактып, машинавыстан уурук-суурук дүшкүлээш, тоо быдарадыр маңнажы бергилээн бис. Ооң депсевиргей сиртинге эрги шагның куу оваазы бар болган. Оскал-оолдун адазы Базыр-оол ашак Ары, Өвүр ажып чорааш, ол оваага база тейлеп эртип чораанын сөөлзүредир билип каан мен. Ында кижиге кайгаар чүү боор, бурунгу Тываның кижилери алдай тандызынга чалбарып чораан үе база турган-на болгай.

Черде кызыл чинчилер айырагнаан — топтап көөрүмге, киш-кулаа. Бир арбакты аксымче урупкаш, кыр кырында мадагар пөштерже чоруп каан мен. Дизип каггылаан мөчургалар ышкаш, илчиредир бышкан көк-каттар караамны кужурадышкан. Суксунум хандыр чип чорумда, демги пөжүмде кээргеннер эде берди, маң-биле келдим. Үш кээрген хоюп ужарда, кончуг «ыт-хаай» дээр тооруктар мурнумга кээп бедиредир дүшкүлээн. Өөрүм сеткилин амырадыр дээш, тооруктарны шала-була чыып алгаш, чорупкан мен. Өөрүм эвес болза, Хөндергей артының кырынга ынчал хонар часкан мен. ой та канчап билир, ооң кат, тооруун чыып чип, кара турасында базып чоруур турдум ыйнаан — чалыы шаанда кижиниң торлур чүвези бар эвес.

Таптыг-ла он километр хире малгашты кырлай салгылап каан чиңге-чинге дыт чудуктар кырладып, чиндиңнедип бады кээривиске, кызыл хая баарындан кара суг аттыгып үнүп чыдар болду. Бични бооп чоруй бир кижини хоюннадыр каргыраалай-дыр, топтап дыңнап, эргий көөрүмге, хорулааш болган де-даан. Ында дээрбе кылыр калбак даштар эндерик чыдар дээрзин чолаачы чугаалай-дыр. Хөндергей хемниң бажы оон үнгөш, бир черге чорумалдардан чаштып, чер алдынче кирип, бир черге алдын-сарала чакпалыг кадыргыларын көөргөткөн чүве дөг, мойтуладыр өрү октай каггылаптар, ол-ла ынчап дыйлацнадып баткаш, Чадаанага барып каттыжа бээр.

Оо, ынчаарга мен Хөндергей дей арттың тывылганын чугаалавайын бар часкан-дыр мен. Хөндергей дээрге моолдап кудургай дээн уткалыг болгаш ол хемниң улуг оруун өрүкүду баткан-чоктаан кижилер шаг-төөгүден бээр хайныгып турар боорга, Хөндергей дижи берген. Хөндергей дээрге Тываның акы-дунма Моол-биле аргыжар база бир оруу, ол оруктап шаанда Бээжинден чижиң садыгжылар, Дангут чуртундан падарчы ламалар болгаш Улуг-Хүрээден дириг богда дижир Кегээн «башкы» моорлап кээп тургулаан. Ол-даа канчаар, хостуг эрге-шөлээ чедип аар дээш тулчуп чораан Алдан-Маадырларның бажын Улаастайга кескилээш, тевелерге чүдүрүп алгылааш, ол оруктап ажырып эккелгенин дыңнаарымга, ана сөөгүм чештинер.

Ол-бо талаже көөрге, аң-мең турлаа тайгалар болгаш чиге хүн үнер чүкте Кошкарлыг-Тайга биле чиге барыын уунда Курбустуг-Тайга менги баштарын каракты чылчырыктадыр харап олургулаар чораан. Чаңгыс дыңнааш-ла, кижини сагыжынга хевээр арттар элдеп аттыг даглар, аргалар, өзеннер бар: Үшкүлүк, Үш-Тей, Сыын-Дөңгүлек, Дестиг-Өзен, Байза, Чалама, Бестиг-Кара, Куйлуг-Тей, Дүңгүрлүг-Тей, Азалыг-Өдек, Дыт-Кудуруу дээш оон-даа хөй. Хөндергейлеп каш-даа чораан болгаш ол аттарны утпаан мен, ынчангаш ооң девискээринде кирген аттарны өске бир черниң-биле деннексээн

мен, ол бодал астыгып калган, чогуу кайын ону адып каар пийк мен, өске албан-ажыл кылып чоруй барган мен.

Ам Хөндөргей — «Тыва» совхозтуң бир салбырынын малчыннар турумчаан девискээри. Ында бир эрги кыштагнын адын Чаш-Терек дээр. Ол чуртка мээң бижип турар маадырым Оскал-оол соогунга хаартып турар декабрьнын бир кышкы хүнүнде төрүттүнгөн. Ол дээрге өг сыңмас, хөй уругдарыгга чаза бастырган Базыр-оолдарның ажы-төлүнүн он үшкүзү, а оолдарынын эң бичези болган. Доора чугааны ара соксаткаш, хартыга дег кашпагай оол Хөндөргейге төрүттүнгөш, тываларның алдар-адын делегейни дээскиндир тарадып турар апарган уран оюнунун допчу төөгүзүн чугаалап көрейи.

II. УЛУГ ОРУКТУҢ ЭГЕЗИ

Күзээнин чедип алыр,
Сураанын тывар.

(Үлегер чугаадан)

- Цирк, цирк!
 - Илбилээр кижилер келди-ле!
 - Экизин, экизин, ой!
 - Машиназының доозуну бурунайнып кел чор, көр-даан, оол.
 - Чок, олар машинага олурбас, ужугуп чоруур улус дигир чорду чоп, оол. Сен мегелеп тур боор сен?
 - Мындаа ярмаркага чорааш көргөн мен, чалгыны-даа чок улус болду.
 - Кандыг-дыр, черле ынчаш, эжим?
 - Маңаа кээрге бодун көре бээр сен, кайгамчык-ла!..
- Ол хүн шак мындыг чугаалар барык-ла эртенден эгелээн, Кызылдың үстүнде пионер лагери хайнышкынның турган. Дөспөс оолдар Серебрянка хемниң ындыы талазында ногаан арыгда чодур кара дыттарже, селбегер көк хадыңнарже, талдарже үнгөн, хараттынган, көвүрүгнүн ол-бо талазындан хербектелген, а ооң мурнунда байырлал хүнүнде Кызылга чорааш цирк артистерин көргөн чамдык оолдар оларны багайтыр-согайтыр өттүнгөн, маңашкан тургулаан.
- Хүндүлүг аалчыларны уткууру, корум-чурумну тударыбиле көвүрүг аксынга ол хүн эң томаанныг болгаш чурумнуг оолдарны, уругларны дежурныйладып каан. Оларның аразында шилгедек дурт-сынның, эът-ханын, мага-бодун көөрге тырыш каан чүве дег, узунзумаар болгаш ак арынның, ындыг-ла чугаакыр эвес, арыг-силиг кеттингеш, пионержи салют бээринге белеткенип алган, кызыл торгу галстуктуг оол Володя

инити байдалды кичээнгейлиг хайгаарап, эмин эрттир опчактаны берген оолдарны соксадып каап чоруп турган.

Черле ынчаш бүгү лагерь кандыг-ла бир улуг байырлалга, онза болуушкунга белеткенип турган ышкаш сагындырар болган. Ооң ындыг болуру-даа чөп: мурнунда уруглар цирк деп сөстүң сураан-даа дыңнаваан, ооң оюнун көрбээн чүве төлээде, Москвадан баштай келген цирктерни сонуургавайн, чү-нү сонуургаар деп!

Удаваанда артистер келген. Лагерьниң артыы талазынга ногаан шыкка концерт эгелээн. Оларның оюну уругларга тоолда чүве дег сагындырып, дендии солун болган:

— Ах, шой көдүрер кижилерниң мөгезин, адыглар-ла!

— Ялобой алышкыларны көр, ойнап турда, чүзү чок чү-ве-биле дөмей-ле!

— Чү-даа канчаар теректер бажынга чүве азып алгаш ойнаар эр, херээжен ийи кижини көөрге коргунчуг-дур.

— Кара боолаар, ашактарның часпазын аа!..

Уругларның магадап, кайгаан ындыг чугаалары ыңай-бээр көжүп, динмиттиг адыш часкаашкыннары үзүк-соксаал чокка улажып турган.

Оскал-оолдун чанынга олурган Сарыглар оларны кичээнгейлиг көрбүшаан:

— Кижин олар дег болза, магалыг-ла-дыр!— деп шала адааргап чугаалаан.

— Харын аан. Дыка-ла эки-дир ийин. Мындыг нарын чү-весе өөренири-даа берге-ле боор. Мооң сургуулунче чорудар чүве болза, өөренип көрзе — дээш, Володя сөөлгү номерниң солунунга шыдашпайн, мырынай тура халып келгенин безин билбээн. Ооң артынга орган уруглар ону эктинден олурту нидип каарга, оларже хомудаан хевирлиг көргөн.

Цирктер концертин дооскаш, пионерлер-биле ээлдек, чымчак мендилешкеш чоруп турда, хөй-хөй оолдар, уруглар олардан чарлыр хөңнү чок, янзы-бүрү айтырыглар салып, цирк сургуулунга өөренир күзелин чугаалап турган. Олар чоруткан соонда артистерниң кайгамчык хуулгаазын уран чечен оюнунун дугайында чугаалар улам дендеп, оларны багайтыр-согайтыр өттүнер дээш дериткиже маргышкан бөлүк-бөлүк оолдарны көөрге, ногаан алаак чамдыкта цирк театрында ышкаш кылдыр сагындырар.

Удаваанда лагерьге база бир өөрүнчүг чүве болган: Москвада Бүгү-эвилелдин цирк сургуулунче өөренир кижилер шилип алыр комиссия келген. Оларның аразында мурнунда анаа чораан цирк артистери база эмчилер болгаш өске-даа кижилер бар. Шылгалда нарын-даа, берге-даа бооп, шилилге барык-ла бүдүн хүн дургузунда үргүлчүлээн. Аңаа бүгү лагерь киришкен. Адактың соонда хартыга дег кашпагай, эзир дег эрес үш оолду шилип алган. Оларның бирээзи — Оскал-

оол болган. Бичиизинде-ле өскүс калган, иези чок оолдуң келир үеде хуу-салымының дугайында шилилге комиссиязының кежигүннериниң кылган түңнели чазыг болбаан.

Кижиниң амыдыралыңга үр, уттундурбас артар ындыг хүннер тургулаар. Владимир Оскал-оолга 1936 чылдың чайынында Кызылдың пионер лагеринге болгулаан ол хүннер база-ла ындыг болган. Ол-ла чылдың күзүнүнде делегейниң чүрээ — Москваже өөренири-биле хапкан. Амыдыралдың улуг чаагай оруунче ооң эштип кирериниң эгези ол болган.

III. ТУРУШТУГ КҮЗЕЛ-СОРУК

Мурнунда Москваның бешки Ямск-Поля кудумчузунга эргижирей берген 24 дугаарлыг бажың турган, 1927 чылдан эгелеп аңаа аваангыр-кашпагай болгаш эрес-дидим кижилер өөренир цирк уран чүүлүнүң школазы үндезилеттинген. Сөөл-зүредир ону цирк артистерин дарганнап үндүрер улуг орду кылдыр эде туткан. Ынчаарда Владимир Оскал-оол өөренип эгелээр үеде ол школа биеэки-ле эрги бажыңыңга турган. Ыраккы Тывадан барган оолдарны чогуум-на аңаа аалчы ёзу-биле хүлээп алган.

Баштай оларны иштин кайгамчык чараш кылдыр дерин каан, эдилел херекселдери шил дег көрүңчүктелип турар кабинетке эккелген. Ооң дөрүндө маска хевирлиг кылдыр салып каан дөрбелчин столдуң артындан аажок узун, делгем хөректиг чоон кижиге тура халааш, оолдарны үдеп келген кижини болгаш оларның холун дыңзыг тудуп мендилешкеш, олура-рынче чалаан. Оолдар кайнаар олуруптар аайын тыппайн, пекперлежи берген турганнар.

— Чү мындыг семис дарга дээр сен?

— Харын те, олулар черин көөрге улуг-ла дужаалдыг дарга хире-дир.

— Стулдарже саадап көрүңер деп чалап тур. Силерниң өөренир школаңар директору бо-дур — деп, хелемечи тайыл-бырлаан.

— Адын кым дээр ирги?

— Иван Васильевич Коняшкин деп кижиге мен дидир.

Хелемечини дамчыштыр директор-биле оларның аразыңга орук-суур канчаар келгенинден эгелээш, цирк сургуулунга өөренириниң чурумунга чедир чугаа хөй болган. Адак соонда директор:

— Өөренири берге-даа, нарын-даа болур. Чүгле кызымак-кай, шудургу өөрениңер — деп, өөредилгеге улуг чедиишкиниң болурун оларга күзөөн.

Баштайгы хүннерде ыраккы Тывадан келген оолдарга

Москваның кайгамчык тоолчургу черлерин көргүзүп, цирк училищезиниң ниити байдалын таныштырган. Оскал-оолга болгаш ооң өөрүнгө ол бүгү чүүлдер элдептиг, солун болуп турган.

Кичээлдер эгелээн.

Спортка болгаш күш-дамыр культурага ёзулуг ниити белеткел кылбайн чораан кижилер цирктиң нарын чүүлдерин кылып кириптерге баштайгы үеде эмдик аътты эзертээш мунуптарга сириледи силгип-силгип дүжүрүп турганындан-даа артык, берге болган. Акробатиканың нарын хевирлеринге, туттунупкаш сургуулдар дээрбек демирге, брусьяга белеткелдер кыла бээрге оларның бүгү боду дер-суг апаар. Бедикке баглап каан хендирге туттунуп үнер база оон язы-бүрү шураашкыннар кылырга, чамдыкта тавайыс туттунгаш андарлып бадар, эът-кеш каш хонукта көгере берген чоргулаар, чүстерниң чамдык черлери чөржее бергилээр. Ынчап кээрге ооң кады келген ийи эжи чоорту шала ундарап эгелээн. Бир ай чедип чорда Көшкен-оол «аарыг» кижини мен дээш кичээлдерни үзүп турган. Баштайгы үеде чүве-ле болза, «Мен» дээр, «ында чүү боор» дигилээр, Сарыглар база ону өттүнер, дөңгүп-ле элейтип турар апарган.

— Ол хире ырак черден келгеш, мынчап турарга кайын боор, оолдар, эки кызып өөренип көрээлинер — деп, Оскал-оол өөрүнгө эптиг ээлдээ-биле сүмелээр турган. Ынчаарга Сарыглар улам хедерленип:

— Ол сээң херээн эвес, чүнү кылырывыс бодувус билир бис. кедерээр болзунза...— дээш, чудуруун көргүскүлээр.

— Ынчаар маргыжар болза, эр хейлер-дир бо — дээш, Оскал-оол соксап каар.

Оон аңгыда база бир кончуг берге чүве оларның орус дыл билбези болган. Хамык эртемнерни орус дылга өөренир, чурттаар чери-биле өөренир чериниң аразы он беш, чээрби километр ырак. Чамдыкта хоорайдан чурттап турган черинче баар дээш ону билбейн 50—60 километр ырай бээрге, ак сеткилдиг сагыш човангыр кижилер оларның документилерин көргөш чурттаар черинге эккээп каар. Ооң соонда Оскал-оолдун ийи эжи муңгарап эгелээр. «Чанар улус бис» дээш өөрдилгеге хөңнү чоктанып туруп берген. Оолдарның ындыг байдалын башкылары билип кааш, оларны холунга көдүргөш өпейлевес дээрден өске, чаш уруглар ышкаш ажаап-дежээн эгелээн. Оларның аразында Юлия Михайловна Польди дээр аажок чугаакыр, чазык чаагай, узун чинге сынныг, чиик кашпагай, улгады берген бир башкы оолдарның незидег болу берген. Оларны ол өөренир, чурттаар черинге чедирер, стол-ловаяга апаргаш чемгерер турган. Ынчалзажок Көшкен-оол биле Сарыглар бичии-ле чүве болза могоаттынар, чылдагаан чок кичээлдерни үзерин үргүлчүлевишааннар. Дыл билир хе-

лемечи эккелгеш, оолдар-биле директор чагыг сүмезин берип, дыка үр чугаалашкан. Ол-даа дуза болбаан. Бир ай эрткенде Көшкен-оол, а алды ай эрткенде Сарыглар аарыг улус бис, өөренип шыдавас бис дээш чаныпкан.

Ынчаарга Владимир Оскал-оол бодунуң соругдаан сорулгазын чедип алып дээш өөредилгезин күженишкинниг үргүлчүлөп артып калган. Цирктиң уран-чечен нарын чүүлдеринден аңгыда, ниити эртемнерни база өөренир апаар. Орус дыл билбес, ниити билиг школазынга өөрөнмээн кижиге ол дээрге онза берге болган. Ынчалзajok оң кады өөренип турган өөрү — орус, казах, украин, грузин, белорус болгаш өске-даа оолдар, кыстар угба-дунмалары, акылары дег болуп, олче холун сунуп дузалажып келген, Оскал-оол школазынга аалоранында дег чаңчыга берген.

Чылдар эртип, ол өөрөнгөн сургуулунга мергеживишаан, жонглёрга болгаш чинге демир кырлаарынга чаа-чаа берге хевирлерни күүседип кириптерге, улам нарыдап турар апарган. Маңаа чүгле күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай болурундан аңгыда, математик кижиниң санны канчаар часпас бодаары дег, ындыг саналгалар кылыры дег ылаптыг чүүлдер, тайгамчык аваангыр-кашпагай чорук негеттинер. Бичии-ле тавайыс туттунар, шын эвес хөделир болза, кандыг-ла бир чүве болу бээр. Оскал-оол база чамдыкта ындыг чүүлдерге таварышкылап турган.

Бир-ле белеткел үезинде ол чинге демир кырынга чадаже үнүп тургаш, оон аңдарылган, чодалан эгелээш дөнмектин ханызынче кеш дыка-ла сывырлып чоруткан. Оон бичии ыңайлаан болза, ат-ла боор часкан. Оскал-оол миннип кээрге, эмнелге пунктузунун өрээлинде, чанында эмчи, башкылары аажок дүвүрээн хевирлиг ону хүрээлеп алган турган. Оожум шимчеттинип көөрге, оң талакы буду эм сыкырткаш, ууттунмас кылдыр шарып каан.

— Байдалыңар кайы хире-дир?— деп, аңаа турганнарнын бирээзи дүвүрөп айтырган.

— Чүгээр эки-дир мен — дээш, база катап шимчеттинген. Улуг кемдээн хире чер чок, ынчалзajok бүгү боттуң аары-ла кончуг, туруп ковайып кээрге, баш шала дээскинип турар болган. Элээн каш минута болганда буттуң кежи сывырылган чериниң аажок саргып аарып келгенин билип каан. Ооң соонда кезек үеде Оскал-оол буттуң балыы эттингиже кичээлдерге барбайн тургаш, мырыңай сегий бергеш, өөредилгезин биезки хевээр чуткүлдүү-биле уламчылай берген.

Ындыг таварылгада ооң база бир башкызы аажок ээлдек эвилен, ынчалзajok өөреникчизинге-даа, бодунга-даа негелде-лиг Татьяна Николаевна Палаш чедип кээр, Оскал-оол биле ол бодунуң оглу дег сеткил ханызындан чугаалажып, аңаа сүмезин бээр.

— Кадыр-берт, бедик артты ажар дээн кижн белең эвес бергелерге таваржыр, хөй күштү үндүрер, дерни төгөр болгай, Оскал,— дээш, ол — Циркке өөренири дээрге база-ла ыңдыг берге, сургуулунну эки уламчыла, артист атты чедип алгаш, чонуң чоргаарадыр сен — деп чагып, сорук киирер турган.

Чылдар эртип, Владимир Оскал-оол цирк артизиниң нарын чүүлдеринге мергежиң, театрға болган концерттерге киржиң, школазың доозар чоокшулап орган. Өөредилгезиниң үш чылдарында үндүрген күженишкиннер, дер халас барбаан. Ооң башкылары Т. Н. Палаш, В. В. Захарчин, Г. И. Филатова чедиишкннеринге өөрүп, чоргаарланып, ону школа доостурарыңга белеткеп турган. Удаваанда күрүне экзаменнериниң уйгу, дыш чок, күженишкнниң хүннери эгелээн. Баштайгы экзамен аңаа элээн сүрээденчиг болуп эртсе-даа, тускай-даа, ниити-даа эртемнерни ол ниитизи-биле чедиишкнниң дужаапкан. Ол дээрге Владимир Базыр-оолович Оскал-оолдуң амыдыралыңга база бир чагай өөрүшкүлүг хүн болган. Ынчангаш 1939 чылдың чайынында ССРЭ-ниң цирк школазың Москвага дооскаш, байырлалдыг улуг концертке киришкени ол кежээ ооң угаан бсдалыңга кезээде уттундурбазы-биле тураскаал бооп артып калган.

IV. ДЕЛГЕМ АК ОРУКТАП...

Эң баштайгы тыва цирк артизи! Бо сөстөр бичиизинде ол дугайың бодавайн-даа чораан аныяк кижиниң чүгле бодунга эвес, харың ооң чонунга чоргаар, соруктуг дыңналбайн каңчаар!

Сургуул дооскаш, төрээн черинге чанып келирге, өөрүнчүг-даа, бир-бирде бодаарга, ооргазында чалгынныг-даа ышкаш кылдыр сагындырар болган. Москваның цирк артистериниң Тывага келген ийиги бөлүү биле Кызылдың парыгының кино-театрыңга баштайгы көргүзүгнү кылгаш, ону чоннуң мурнунга отчөду кылдыр бодааш, Оскал-оол элээн сүртексээн. Цирк ареназыңга үр чылдарда ажилдаан хоочун артистер ону оожургадап турган.

Кандыг-даа мергежилдиң тускай эртемниң кижизи баштай ажилдап эгелээрде, ооң ажил-ижи чазаглыг дорт орукка машинаның сыыгайндыр маңнап эрте бээри дег белең чүве турбас, аңаа шаптараазыннар хөй болгулаар. Оскал-оолга база-ла ыңдыг болган. Бети дээрге Тывага цирк театрының, белеткелдер кылыр тускай черлерниң чогуң, кады ажилдаар, сүмележир артистерниң чогуң безин бодап көрээли. Муңгак, салдынчак, шүшпең кижн болза, ыңдыг таварылгада «Хуву-

рай бер, чангыс кижичүнү кылыр боор, хей чүве-дир» дээш ол чаагай ажыл-херекти кааптып болур ийик.

Владимир Оскал-оол ындыг болбаан. Улам чүткүлдүг болгаш чогаадыкчы бодамдар-биле ажылдавышаан, жонглёрга болгаш чинге-демир кырынга самнап-танцылаарынга мергежилин могаг чокка болбаазыраңгайжыдып, хөгжүм-шии театрының артистериниң концерт бригадазы-биле кады Тываның төп-даа, ырак-даа районнарынга үргүлчү чоруп келген. Чоорту Владимир Базыр-оолович циркке тааржыр, талантылыг эныяктардан шилип алган улуг эвес бөлүктү тургузарын шиитпирлеп алгаш, ол планын боттандырып эгелээн. Адачурттуң Улуг дайыны эгелээш бир чыл ажып, чуртка аар-берге хүннер турзажок, Кызылга тыва хөгжүм-шии театр студиязының цирк бөлүүн тургузуп алган.

Ол-бо булуңнардан шилиттинген оолдар, уруглар баштайгы үеде цирк уран чүүлү-биле кады ниити эртемнерни база өөренип кирипкен. Ийи ай ажып чорда, баштай кирген үш кыстар өөрөдилгеге арай хөңнү чокталып, чамдык кичээлдерге безин келбейн баргылаар апарган. Ооң ужурун тывар дээш, оларның башкызы Оскал-оол, партия организациязының секретары-биле кады беседа кылган. Ынчан олар шупту-ла чангыс кижичеге мынча дээн:

— Цирктиң ажылы херээжен кижичеге черле таарышпас, кадыг-берге ажыл дижир чүве-дир, ынчангаш эрте-дээре өскээр өөренир деп бодап тур бис. Кедизинде чүү-даа чок болуп, «сотка» олурза канчаар боор.

Оскал-оол: «Черле чүү кижичеге ынчаар дедир сургап турар чүвөл, цирктерниң аразында алдарлыг чүс-чүс херээжен артистер бар. Оода сен канчап барганың ол, Шалык, акробат кылып, демир кырлап туруңда оолдардан тудак чок ышкажыңгай. Ол дээрге чүгле эгези-дир. Сөөлүңде барып боттарыңар хомудай бээр силер» — деп, уругларга ол билиндирерин бодап, шыңгы чугаалаан.

Ол чүүлдүң барык-ла эгелекчизи болган, кыстарның эн улуу Салчак куду көрүп алган ыт чок олурган.

— Силер черле канчап өөрөдилгенер каар деп баардыңар, сен улуг кижичеге чугаалап көрөм, Салчак?— деп олурганнарның бирээзи айтырган.

Салчак чүү-даа ыттаваан. Ынчаарга ооң-биле кожа олурган чүгүртүлөңнээш карактарлыг Наташа «мен өске салбырже кирерин шиитпирлеп алдым. Циркке шыдавас мен» деп каан.

Владимир Базыр-оолович-даа, аңаа олурган өске-даа кижилер оларны канчаар-даа сургааш чадап каан.

Ам канчаар, күзел чок болганда албадаар эвес. «Бир эвес циркке өөренир хөңнүңер чок болза, студияның өске салбыр-

ларынга кирер апаар силер деп сүмелээрге олар чөпшээрешкен. Чүгле бир чыл эрте бергенде ооң чылдагааны билдинген. Студияның сургуулдарының чурттаар бажыңыга ол уругларның бирээзиниң иези чораш: «Циркке тыва херээжен кижиге төрүмелинден таарышпас, ындыг артист херээженнерни үре-төл чок кылдыр эмнеп кааптар, ону от-сайгылгаан-биле кылыр, берге чүве» суг-суг дээн ышкаш бодунуң бүдүүлүк суртаалын салыпкан болган.

Ийи чыл эрткен соонда чинге-демир, жонглер, акробатика ышкаш чүүлдерге оолдар боттары белеткелдерни кылып турар апарган. Часкаар бир катап Владимир Базыр-оолович чайгы дыштанылга үезинде өөреникчилер-биле чүнү кылырын, кайы-кайы черлерге концерт көргүссө экил дээш, хөй-ле чүүлдерниң дугайында кабинетинге хандыр боданып орган. Хертертен эжик ажыттына берзе-ле чүгүртүлөңнээш карактарлыг, шала кортуксумаар Каң-оол арны ак-сарыг апарган маңнап келген:

— Башкы!— дээш, оон ынай-даа чугаалап шыдаваан. Оскал-оол «бирээ болган-дыр» деп бодааш, кабинетинден үне халаанын безин билбээн. Кичээлдээр өрээлге баарга чинге-демир адаанда кезек оолдар бөкперлежип алган, ортузунда Хертек моорай берген чыткан. Белен селен-не дүвүрөп бачыдавас, оожум Владимир Оскал-оол ол үеде шынап-ла дыка девидеп, корткан. Чинге-демирден андарылгаш Хертектин кырызы сынган. Ону дораан-на эмчиге апарган. Кызылга ынчан чоон үн-биле көргүредир чугаалаар, аажок узун, улуг шыырак мага-боттуг, сураглыг Комаров деп кезер эмчи турган. Оолду болгаш ооң кады келген кижилерин оожургадап:

— Баштайгы дээрде сынган сөөк аажок аарыыр, берге боор чүве, бис бүгү-ле хемчеглерни ап көрээл — дээш, ону эмчиге чыттырып алган. Кижиниң бир мөчүзү сынып деп чүве эргекче тен кадалы бээри дег эвес-ле болгай. Владимир Базыр-оолович ол бүгүнү бодааш, кезек үеде уйгу-даа орта удувас, эмчиге барык-ла хүннүң баар турган. Эмчи:

— Ол черле ажырбас, кырының сынган сөөгү элээн кезек үе эрткен соонда быжыга бээр, катап өөренип-даа болур — деп, бүзүрелдиг чугаалагылаар.

Бир ай болгаш Хертек эмчиден үнүп келген. Сынган черниң эвин кииргеш, чаткыштап каан. Элээн үе эрткенде чаткышты-даа ап каган, берге болгаш нарын эвес чүүлдерге киржип турар болу берген, үш ай эрткенде эмнеп турган эмчизинге ол сөөлгү катап барган.

— Ам черле ажырбас, циркке катап өөренип болур, чүгле кичээнгейлиг бооп көр — дээш, эмчи ооң эктинче часкагылааш, башкыңга аппарып бер дээш шынзылга берген. Ооң бодунга-даа, башкызынга-даа аажок өөрүнчүг болган.

Бөлүктүң сургуулдары кыжын өөренип кыштааш, чайын,

чонга көргүзүгүлөр кылырга чон аажок сонуургаар, кайгап магадаар турган. Мындыг бир таварылга болган. Бир күзүн Сүт-Хөлдүн Суг-Аксынга концерт кылып барган. Оскал-оолдун бөлүү чинге демир кырлаарын доозуптарга, селбер баштыг, бопугур чаактыг, эрес-шоваа карактыг, бичии оол эдертен бажынын дүгү сонгаар калчайып чоруй барган, сегел салдыг, эгиннери бүшкүе берзежок метпегер семис, доора калбак, чолдаксымаар болгаш кызыл шыва тоннуг, чымчак тулуп идиктиг кырган келгеш, Оскал-оолче кайгап алган турган. Владимир Базыр-оолович ооң-биле мендилешкеш:

— Че, чүл, кырган, чүнү чугаалаар бодай-дыр силер?— деп айтырган?

Кырган:

— Чок, оглум. Оюнунарның солуну-даа дендии-дир. Ынчаарга силерниң бо демир кырынга самнап турар идинерде кандыг-ла бир сорунза азы хырба дег чыпшынып турар чүве-даа бар ышкаш-тыр — дээн.

Оскал-оол олче хүлүмзүрээш:

— Анаа идик деп чүвеге бүзүревес болзунарза, көрүнер — дээш тутсуп берген. Ашак ооң улдунун суйбагылааш:

— Уваа, элдеп-ле чүве-дир аа! Ам-на бүзүредим. «Суглуг карак-биле көөр, судалдыг хол-биле суйбааш бүзүрээр» ди-жир болгай, ынчангаш ынчап тур мен. Мындыг чинге-демир хамаан чок, кара суг кежир ужа берген чоон чудукту безин кырлааш, бажым дескине бээр кижии мен. Кончуг-ла нарын, берге хүлээлге күүседип чоруур улус-тур силер, оолдарым — дээш, ол сеткили ханып, оюн көөрүн үргүлчүлей берген...

Талантылыг аныяктарның улуг эвес бөлүү Тываның бүгү черлеринге сурагжып, салымныг артистер илереп келгилээн. Оларның чогаадыкчы мергежили өзүп, цирктиң школазын дараазында чылын доозарынга белеткенип турган. Көргүзөр концерттиң программазын чогаадып тургузарынга, үдээр хөгжүмнү бижииринге театр талазы-биле тускай эртемниглер: режиссер И. Исполнев, балетмейстер А. Шатин, композитор А. Аксенов, дирижер Р. Миронович олар улуг дузаны чедирген.

Ынчан найыралдыг, талантылыг бөлүктүн кайгамчык келир үезин бодавайн, өзүп, быжыгып турарын оваарбайн, ону херек чок кылдыр көөр ийи-чаңгыс кижилер база тыптып келгилээн.

Бир катап кыжын Владимир Базыр-оолович бодунуң бөлүү-биле күженишкинин белеткенип турда, Культура яамызының сайыды кел дээнин дыңнааш, оон кандыг-бир солун чүүлдү дыңнаар боор мен деп бодааш, дораан чеде берген. Кабинеттиң дөрүндө, боду узун, шыырак болзажок, аажок улуг, дөрбелчин, калбак стол артында болгаш ындыг болганы

ол ийикпе, бичежек көстүр, караан көстүктээш, стулда хөлери чыдып алган, шала кояаргак сайыт эки-менди-даа чок, столдан бир саазын ужулгаш тудускан.

Оскал-оол столга олуруп алгаш кичээнгейлиг номчуй бээрге:

«Тыва цирк бөлүүнүң моон соңгааргы перспективазы чок деп көргөш, база оларны ажаап-тежээринге күрүнениң хөй түннүг акша-төгерииниң хей черге чарыгдаттынып турарын барымдаалааш, тарадыр» — деп каан болган. Ону номчуп-каш, ооң мага-бодунга кандыг-ла бир изиг коргулчун дегзипкен ышкаш чымырт кыннып, хайныгып келген.

— Чок, сайыт, силерниң бо чарлыыңарны күүседип шыдавас мен, бистиң бөлүүвүстүң келир үдеги перспективазы улуг, ону бис амыдыралга көргүзөр бис — деп, ол шийтпирлиг удурланган.

— Мээң дужаалым силерге хоойлу болур, күүседир апаар силер — деп сайыт дужааган. Сайытка канчаар-даа бүзүредирге демги-ле чугаазын катаптааш, кояаргап олар боорга, Владимир Базыр-оолович ооң-биле чүнү-даа дугуржуп ап шыдавас-тыр деп чүвени билген.

— Дужаалыңарны столуңарга шыгжап алзыңарза-ла дээр боор, сайыт. Чогуур черлерге барып тургаш, бодумнуун чедип алыр мен — дээш, эжикче ол дорт базыпкан. Сайыт тура халып келген.

— Чедер чериңге чет, чүнү-даа бүдүрүп ап шыдавас сен! Ол дугайын шагда-ла дугуржуп каан чүве — деп, ол ажынып алгыргылаан.

Ындыг изиг үскүлежииникиниң соонда Владимир Базыр-оолович ынчангы ТАРН Төп Комитединиң чиңгине секретары эш Токага кирер деп шийтпирлээш, бажыңның үшкү каъдынче чүгүрүп үне бергенин безин билбээн. Аңаа баарга чиңгине секретары барыын талакы районнарже сургакчылай берген болган. Пропаганда талазы-биле секретарьга баарга, ол база-ла демги сайыттан тудак чок эш болган. Ооң-биле чүнү-даа дугуржуп ап шыдаваан.

Ооң соондагы хүннер аңаа төнмес-батпас ышкаш сагындыргылаан. Удаваанда чиңгине секретарь чедип кээрге, Владимир Базыр-оолович ооң хүлээп алыр шагында чеде бээрге, ону эвилең-ээлдээ-биле хүлээп алгаш, ооң сөс бүрүзүн кичээнгейлиг дыннап, тыва цирк артистериниң улуг перспективазын демдеглээш, ону бүрүн деткээн. Ооң-биле бөлүктүн келир үдеги хуу-салымы ынчаар таарымчалыг кылдыр шийтпирлеттинген.

Каргыштыг дайынның доозулган чылында Оскал-оолдун бөлүү белен-селен чүвеге торлуш дивес, цирктиң улуг театрының сценаларыңга дидими-биле ойнап болур хире апарган.

Ооң тускай сургуулун Кызылга талантылыг бөлүк оолдар доозупкан.

Улуг күчүлүг, найыралдыг өг-бүлө — ССРЭ-ниң составын-га Тываның киргениниң соонда, оларны 1946 чылда бистиң чурттуң хөй национал улустарынын цирктерн-биле бир дөмей кылдыр ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң төп цирк эргелелинге киргени оларга карак четпес талыгыр хову-ларга хартыга дег чүгүрүк аъттын чүгенинин дынын тыртып-тыртып суглук билзин дээш салыпканы-биле дөмей болган.

Владимир Базыр-оолович эң нарын болгаш берге номер-лерни, чиңге-демир кырынга дээрбек демирлер эртерин, ча-далыг акробат кылырын, бөлүк кижилерниң жонглерун бе-леткеп кирипкен. Ону кылырынга хөй күженишкиннер, шу-дургу, шыдамыккай ажыл, ылаптыг чорук негеттинер. Белет-келдер үзинде изиг маргылдаалар, чамдык таарымча чок чүүлдер база тургулаан болбайн аан. Демниг бөлүк ону шу-дургузу-биле ажып эртип, оларга шыңгыы экзамен шилин-дек цирк артистериниң номерлеринге киржир дээш көргү-зүглерни чогадыкчы бодал-биле улам байыдып, сайзыраң-гайжытканнар.

— Барып-барып Москвага чурттуң эң шилиндек циркте-риниң көрүлдезинге киржир чүве төлээде, аңаа багай ойнаар болза, бистиң бодувустуң-даа, өстүрүп кижизиттиргенивис чо-нувустуң-даа ат-алдарынга багай болур — деп, Владимир Ба-зыр-оолович өөрүнге чагып турган. Ооң өөрү база ону бедик харысалгалыы-биле медегер билгенер. Көрүлдеге кириш-кен соонда, тыва цирктерин дугайында чагай алдар бүгү чуртка сурагжаан. 1947 чылдың март 10-да «Правда» солун ол көрүлдениң дугайында чүүлүнге цирктиң тыва артистерин көрүкчүлерниң бедии-биле үнелээнин онзалап демдеглээн.

Ол үеде бөлүк чедиишкинге пөгүп, аңаа баш дескиндирип болбас, ону улам быжыглаар, байыдар бодал-биле улам со-рук кирип ажылдап турган.

Кандыг-бир эдилел чаа-ла чарлып, тигленип эгелеп чор-да, ону баш удур эптеп хырбалавас болза, ол удаткан чок сандан үнер болгай. Ынчан Оскал-оолдуң бөлүүнге ындыг «тиглер» база көстүп келгилээнин ол эскерип каан. Баштай дооскан он кижиниң ийизи ажылга тура чоктаныр, а база бирээзи «кылаң кара»-биле өңнежир апаргаң. Боду-даа, нийти күш-биле-даа оларны эдип алыр дээш дыка-ла орал-дашкан. Тура-сорук, төлеп чок кижилер алдарлыг бөлүкке кайын тааржык ийик. Оларны арыглаар ужурга таварышкан.

Ынчалзажок бөлүктүн тергин артистери: авааңгыр-ди-дим, черле ынчаш дөскөл чок, шала кайгалзымаар, өде-чара, үргүлчү тывынгыр бодалдар-биле ажылдаар, чугааккыр бол-гаш мага-боду бичежек болза-даа, эът-ханы тырып каан чүве дег, хөрээ мөгелерниң ышкаш Күжүгет Хензиг-оол болгаш

өске-даа артистер бөлүктүн өзээ болуп артып калган. Владимир Базыр-оолович артистерниң санын көвүдедири-биле ажылдавышаан, өөренир талантылыг аныяктарны немей шилип алган.

Байыр-наадым хуннеринде хүрештерге атчыр-датчыр ту-душкаш шүглүп үнер аныяк мөгениң эът-ханы четчиң, шыдал киргени дег быжыгып, күш кирип келген бөлүккө ындыг шаптараазыннар улуг-ла багай уржук чедирбээн. Чаа немешкен аныяктар-биле шудургу ажылдавышаан, Барыын чүкте Балтийден, Чөөн Чүкте ыраккы Сахалинге чедир, Соңгу доштуг океандан Азияның төвүнүң ырак ындынга чедир чаптылган калбак-делгем Төрээн чурттуң хоорайларынга Оскалоолдарның чорбаан, четпээн чери-даа чок! Чурттуң хөй национал цирк артистери-биле кады оларның уран-мерген хуулгаазын оюнун Москваның, Ленинградтың ажилчыннары, эртемденнери, Уралдың дагжылары, Украинаның, Казахстаның тараажылары, Кыргыстың, Туркменияның, Таджикистанның хөвөнчилери, Бакунуң нефтичилери, Грузияның шайжылары, Сочиниң курортчулары, Сахалинниң балыкчылары, төрээн Тывазының малчыннары, ыраккы Якутияның алмаз тывыкчылары дээш черле кымны көрбээн дээр! Ол чүс-чүс муң кижилер концерт бүрүзүн сеткил ханыышкыны-биле, улуг өөрүшкү-биле магадап, изиг адыш часкаашкыны-биле улкуп турар.

Владимир Базыр-оолович-биле ужурашканывыс санында-ла чугаа солун болур. Сеткил хандыр хөөрежир баштак, мерген чугаалар бо-ла куттулуп кээр чүве. Бир катап июльдун кааң аяс хүнүнде, оң ынчан «Кызыл» гостиницазында дыштанып турарын билгеш, шала кежээликтей чеде бердим. Мендилешкенивис соонда артизим диван сандайга эптей олуруп алгаш хөй-ле чүүлдерни чугаалап ор оң. Бодунуң дугайында чаңгыс сөс-даа чок. А менээ чогуум-на ол дугайы херек турган. Черле ынчаш ону эвээш биче-даа билип алыр-дыр дээш ол-бо дозуп, сегирткилээримге-даа чүве бүтпес болду.

— Шаанда театрга кады ажылдап чордувус чоп, ону бодуң билир болгай сен — деп каар.

— Силерниң дугайыңарны тодаргай билип алырын күзеп чоруур киж и мен — деп, адак соонда аңаа ажы-биле чугаалаан мен. Кижим кезек боданып олур оң.

— Мээн дугайымны эвес, чонга бараалгап чоруур эш-өөрүмнүң дугайын бижиң көр — дээш, черле ынава, мырыңай кара-шору.

— Ооң үндезилекчизи силер-ле болгай силер, Базыр-оолович. — дээш, оон адырлыксавайн ораарымга, — Че ындыг-дыр — дээш, дашты саргара берген бир кыдырааш берип каан.

— Оон чамдык чүүлдерни көрүп көр — дей-дир. Оон ажылдап эгелээн чылдарының дугайында демдеглелдер бол-

ду. Ынчалза-даа чедир бижиттинмээни-ле харааданчыг. Оон мындыг бижимелдерни номчаан мен. «1939 чыл. Москвага сургуул доостум. Оон соонда кижиге болуп бир тыва кыс-биле өг-бүле тудуп алдым. Ам мээң амыдыралымның чамдызы, чүлдү-чүрээм болу берген кижиге — Элегес чурттуг Суван ашактын уруу Оюн Түңзеңмаа-дыр. Ол ам күрүнениң хөг-жүм-шии театрының ыраажызы кижиге. Каткы-хөглүг, эвилең-ээлдек, алыс боду угаанныг кыс-биле чуртталга эгеледи. Бот-борзун амыдырал оон-биле доозулду. Мурнувуста улуг аас-кежиге, делгем ак оруктар...» деп каан. Ону номчааш, бо каш одуруглар хөй чүүлдерниң дугайын чугаалап турарын бодап оран мен.

Баштайгы үеде найыралдыг, аас-кежиктиг ол аныяк өг-бүлениң амыдыралыга хөмүр дег кара холдар, дош дег соок чүректер база халдап турган болгай аан. Ынчалзажок хандамырындан тудушкан ол ынакшылдыг каң дег быжыг найыралга ындыг «доора-чудуктар» шаптыктап шыдаваан. Бүзүрелдиг, шынчы амыдырал бодунуу-биле чоруп, чылдар эскет чокка эртип турган. Оскал-оолдар, ада-инениң чоргааралы болур ажы-төлдүг-даа апарган. Ынчанмыже Оскал-оол цирк артизи, а Түңзеңмаа шиин артизи. Көрүкчүлерге бараан болуп, чыл-чылы, айы-айы-биле ийи ангы чоруп каарга, амыдыралга-даа, уругларның кижизидилгезинге-даа бергелер тургулап кээр апарган. Ону ажып эрттериниң аргазы чоорту тывылган. Түңзеңмаа Сувановна баштай Оскал-оолга дузалакчылап эгелээш, 1948 чылда өөрү-биле кады жонглерге ойнап турар болу берген. Ону чедип алыры уруглар иези улгады берген кижиге база-ла амыр эвес болган. Хүнзедир савааштар чайып, тавактар, дээрбектер октап кээрге хол-бут шылап, аартап кээр болгаш чамдыкта карак шокараңайны бээрге, Түңзеңмаа шыдашпайн олургулаптар. Ынчап баарга Владимир Базыр-оолович:

— Олутта олча чок-ла дээр болгай, авазы. Шудургу шимченип, хөделип турза дээр боор — деп каар. Ол шак-ла ынчаар хүн бүрү шудургу белеткенип тургаш жонглер ойнаар мергежилдиг артист болу берген.

— Эң-не чаагай чүве ада-инениң ниитилел мурнунга хүлээлгезин күүсеткенивис ол — дээш, Түңзеңмаа Сувановна — уругларывыс барык-ла «көшкүн» амыдыралга өссе-даа, ам шупту эртем-билиглиг кижилер апарган — деп, өөрүшкүлүг чугаалагылаар.

Бодунуң амыдыралының дургузунда ол-бо хоорайларны, оран типтерин кезип, аян чорук кылып чораш уругларын ынчаар өөредип, кижизидип алганы ада-иеге чоргаарал болбайн канчаар. Ам Владимир Базыр-ооловичниң улуг уруундан өг-бүлезиниң өске кежигүннери шуптузу цирк артистери. Ада-инениң дугайын үстүнде чугааладывыс. Оларның оглу

Юрий Оскал-оол Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи. Ол дээр-ге цирк уран чүүлүнде эң нарын көргүзүгүнү күүседир, чинге демир кырынга самнап тура дээрбек демирни аткан оык дег илдик чокка өде халый бээр. Уруу Лозовик — Оскал-оол Москваның цирк школазын дооскан баштайгы тыва кыстар-ның бирээзи. Көрбес силер бе, бүдүн өг-бүле шуптузу цирк артистери, боттарының чогаадыкчы ажыл-херээ-биле чонга бараан бооп чоруур. Оон дээди, оон чаагай чүү турар деп! Ындыг таварылгада кижиниң мынчаар ырлаксаары кээр:

Делгем ак оруктап, ак-көк хем-биле
Дегбес шуут эштип ор бис...

* * *

Дамырактан далай тургустунар деп улустун мерген чугаазы бар. Баштайгы чаңгыс тыва цирк артизинден эгелээн ол бөлүктен элээн каш сураглыг артистер өзүп үнгенин, талантылыг аныктарның анаа немежип турарын чугаалаар болза, бо база-ла ындыг-дыр.

Чер болганга цирктин улуг ордуларының, оон көжүп чоруур «шапитозунун» майгын өргээзиниң манежинге Москваның улуг циригиниң парады эгелээр. Олче артистер бөлүк-бөлүк-биле үнүптер. Оларның аразынга Владимир Оскал-оолдун өөреникчилери РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустун артизи Күжүгет Хензиг-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Юрий Оскал-оол, талантылыг артистер Хомушку Белек-оол, Борис Оюн болгаш оон-даа өскелер боттарының туруштарын ээлептер. Тоолчургу уран-мерген оюннар бот-боттарын солчуп, каржып-ла турар. Бедикте херип каан чинге демир кырынга эзир дег эрес тыва кыстың илдик чок самнап танцылаарын көрүкчү база онза сонуургал-биле, сеткил ханып көөр. Ол болза Москваның цирк сургуулунун доозукчузу мергежилдиг артист Клара Данчай-оол-дур.

— Биске ындыг кыстар ам-даа көвүдээр — деп оларның удуртукчузу Оскал-оол бүзүрелдиг чугаалаар. Тыва кыстар-ның цирк ареназынче дидим кирипкени черле магаданчыг-дыр. Анаа бүгү чон өөрүүр апаар.

V. КАЯА-ДАА АЛДАР-ХҮНДҮ

Делегейниң ораннарын эргилдир, улуг-улуг далайларны болгаш океаннарны кежилдир аян-чорук кылырынга, янзы-бүрү диптерниң кижилеринге уран-мерген оюн көргүзеринге Оскал-оолдун бөлүү шуут-ла чаңчыгып калган. Каяа-даа барганда совет чурттун, төрөөн Тывазының төлээзи мен деп чүвени олар чоргаар бодап чоруур.

Күчүлүг «ТУ-104» Ташкент аэропортундан көдүрүлгөш, ак-көк дээрнин делгемнеринге илдик чокка эжинмишаан, Памирнин бизең баштарынга чоокшулап келген. Пассажирлер — Чөөн Азиянын чурттарынче бар чораан цирк артистери.

Чүве-ле бүрүзүн сонуургап, эскере тырттып каар Күжүгет Хензиг-оол:

— Аа, дыка-ла бедикте келдивис, башкы, Памирнин шыпшык бажы, мырынай-ла бо. Индиянын төвүнге чедир ам-даа ырак боор? — дээш, сөңга өттүр харагылаан.

Самолеттун чымчак чайгаашкынынга шала удумзурап, бодунуң эрткен оруун шокарааңадыр бодагылап чораан Владимир Оскал-оол:

— Көрбөс сен бе, Хензиг, — дээш, уламчылаан: — шаанда тываларнын игил, бызаанчызынын үнү, оларнын уран чүүлү Саяннын бедик бажын ашпайн, Улуг-Хемнин ол-бо талаларынга аян тудуп чораан болза, ол ам чүглө бистин улуг чуртувуска эвес, харын ыраккы Памир, Гималай, Карпат дагларынын талыгыр бедиктерин ашкаш, делсгейнин хөй чурттарынга сурагжый берген — деп чоргаар чугаалаан. Оон непередикчилери болгаш тарадыкчылары дээрге-ле олар боттары-дыр.

Оскал-оолдарнын көргүзүүн улуг симфониялыг-хөгжүмбиле үдээр, таныш тыва аялга куттулуп эгелей бээрге, кижичей-аът кирип, хайныгып кээр. Ол сорук киирикчи хөгжүмге үдедип алгаш, ынчан олар Индиянын Делиге, Бомбейге, Калькутага, Мадраска, Бирманын Рангунга, Туйунжиге, Мандалайга, Индонезиянын Джакартага болгаш өске-даа хоорайларга ойнаан. Ол черлерге 25—30 муң олуттуг стадионнарга безин көрүкчүлөр шуут сыңышпас болгулаар. Совет цирк артистери-биле Оскал-оолдарнын 1956 чылда даштыкыже баштайгы үнүүшкүнү ынчаар эгелээн.

Ынчан болган хөй-хөй солун ужуралдар, элдептиг таварылгалар оон киржикчилеринин бодалынга танмалаттынып арткан. Кайы-даа чуртка баарга, кандыг-даа национал-сөөк кижилер оларны акы-дунма кылдыр көөр, аалчы ёзу-биле уткуур турган. Ынчанмыже кезээ-мөңгеге ногаан үнүштерлиг чыдар, ортулуктар чурту — Индонезияга оларны база ынчаар уткуза-даа, Джакарта хоорайнын гостиницазынга болган сүртенчиг таварылга сагыш-сеткилден уттундурбаан.

Дүне кудумчуга элээн дааш-шимээн үнген соонда Түлүштүн өөрү-биле кады чыткан өрээлинче хенертен октуг-боолуг кижилер шургул кирип келген. Оларга шимченир безин чай бербээн. Эп-чөп-биле чугаалажыр дээрге, дыл домак билбес. Чаза тудуптар кылдыр белеткеп алган, чыдалыг, бооларын оларже шыгаап алган, «шимчээр болзунза шоруң» дээнзиг, коргунчуу сүргей кылдыр көрүп алган турганнар. Өскелери өрээлди чиндип эгелээн. Белен-селен чүве тоовас Түлүш аңаа

дыка-ла девидээн. Бүгү боду суг дер дүжүп, хептериниң чам-дык черлери көк суг апарганын сөөлүндө эскерип каан. Оон өске өөрү база ол дег девидээннер.

Оларның кожазынга гостиницага чыткан Оскал-оолга болгаш ооң өөрүнгө ол дугайы чаяан бооп дораан билдине берген. Совет элчин черинче дүвү далаш-биле телефоннап тургаш, Владимир Базыр-оолович өөрүнгө дуза чедирген. Ол черниң чогуур эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары келгеш, оларны айыылдан чайлаткан. Удаваанда Түлүшче Оскал-оол телефоннаан. Оозу ам-даа дүвүревишаан.

— Ат кылып кааптар часты — деп, сирилээш үн-биле чугаалаан.

— Ам ажырбас боор, дыка дүвүреве — деп ону Оскал-оол сожургаткан.

— Канчап ажырбас чүвөл? — дээш Түлүш ам-даа сезинген хевирлиг дүвүрөп айтырган.

— Чү болу бергенин сенээ эртеп тайылбырлап бээр мен, ам оожургап, дыштанып көр — дээш, Оскал-оол телефонну салып каан. Ындыг сүртээшкинниң соонда, Түлүш ол дүне шуут удуп чадаан.

Эртенинде хоорайның эрге-чагырга органынын, бир төлээлекчизи келгеш, тодаргаи тайылбыр берип, оларга аажок сагыш човаан сеткилин илергейлээн. Дээрбечи үрегдекчи кижилер дилеп, сүрүп чораан хоорай шагдаалары оларны эндээ танааш ынчаар каржы аажылап турган дээрзи билдинген.

Мурнуу Азияның ол чурттарының улустары Совет цирктинң ынчангы көргүзүглеринге улуг сонуургалдыг болган. Чурт бүрүзүнүң хөй-хөй парлалгазы, ылангыя Калькутаның солуннары ол дугайын онзалап бижигилээн. Аңаа чеде бээриниң ырак мурнунда билетти 6 хонук бурунгаар-ла бүрүн тараткан. Оюн көөр дээш стадион чанынга иткилежип, мөөн-нешкен кижилерни көөрге, өөнүң чанында сынмарлашкан кызыл-кымыскаяк-ла. Аңаа корум-чурумну тудуп чадашкаш, ол черниң шагдаалары улус аразынче карак-чажы төгүлдүрөп бомбаны безин октаарга тоовааны совет цирк артистеринге сонуургалдың үлүүн херечилеп турган.

Оскал-оолдарның амыдыралынга ооң сөөлүндө чылдарда сон-даа улуг чугула болушкуннар, солун чүүлдер болгулаан. Владимир Базыр-ооловичиниң чугаазы-биле алырга, оларнын эн дээдизи — төөгүлүг улуг шуулган — СЭКП-ниң XXII съездиниң киржикчилеринге көргүскен концертке оларның киришкени болур.

— Аңаа кирер номерлерни дыка шыңгыы шилээн, белеткелди хынамчалыг үр шудургу кылган бис, чүвени канчап билир деп бодааш, мырыңай концерт болгуже чедир съездиге Тывадан келген төлээлерге безин ол дугайын дыңнатпаан

бис. Съездилер Ордузун чык долдур олурган мун-мун көрүкчүлөрнүн аразынга кайы чурттуң кандыг кижизи олурбаан дээр! Олар, концерттин өске көргүзүглери ышкаш, бистин оюнувусту база динмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткаан — деп, өөрүшкү-биле ол чугаалагылаар. Тываның уран чүүлүнүң төлээлекчилеринин ол хире бедик харысалгалыг концертке киришкеш, чедишкинниг ойнааны — тыва улустуң культуразының Улуг-Хемниң шапкыны дег дүрген хөгжүп, чечектелгениниң база бир херечизи-дир. XXII съездинин делегады, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары эш С. К. Тока «Улуг чыыш» деп чүүлүңге ынчан мынчаар бижээн:

«...XXII съездинин делегаттарыңа улуг концерт көргүзүп турда, Москвада онза шылгаттыңан артистер кайы хөйдаа болза, Владимир Оскал-оол баштаан тыва цирктерге бодунуң уран чүүлүң көргүзөринин аргазын берген. «Хаа! Тываларның уран чүүлү дыка-ла көдүрүлген-дир. Артында съездиге ойнаарын чөпшээреп каанын бодаарга, илдең ышкаш чүл» — деп, менээ бир делегат дыка-ла магадап чугаалаан...»

«Хүндүлүү-биле кирип моорланар, өннүктер, бистиңге бодуңарны аал ораныңарда кылдыр бодап көрүңер!...» Кажан олар акы-дуңма социалистиг чурттарга барганда эштиң болгаш өннүктүң шак ындыг чылыг сөстери-биле хүлээп алыр. Сөөлгү чылдарда Оскал-оолдуң цирк бөлүү Венгрияга, Герман Демократтыг Республикага болгаш өске-даа социалистиг чурттарга чораан. Ол чурттарның цирктери-биле каттыжып алгаш, «Аврора» деп делегей программазыңа киржиң, Болгарияга аажок чедишкинниг ойнаан. Олар аңаа дөрт ай дургузунда 135 көргүзүгге киржиң, 250 муң көрүкчүнү сонуургаткан. Ынчангаш тыва артистер ол хире хөй болгар өннүктерлиг болганы ол-дур. Оларның чораан-на черлеринге бо чурттарның парлалгазы совет цирк артистеринин шылгаңгай чедишкиннерин демдеглээш, тыва артистер дугайын улуу-биле үнелеп турар.

МАРН-ның Төп Комитединин органы — «Үнэн» солуну совет цирк артистеринин көргүзүүнүң дугайында делгеренгей отчётту парлаан. Ооң 30—40 хире хузу Оскал-оолдарның дугайы. Ында мындыг одуруглар бар: «РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустуң артизи В. Б. Оскал-оолдуң көргүзүглери дыка солун. Оскал-оол болза Тываның национал циригинин тургузукчузу, бүгү чуртталгазын цирк уран чүүлүңге бараалгаткан болгаш сураглыг цирк артистеринин бирээзи. Ынчангаш ооң көргүзүглерин көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле уткуп турар. Ооң цирк бөлүүнде Тыва АССР-ниң сураглыг мергежилдиг артистери бар. Олар тараа соктаарыңдан, дүк кагарыңдан эгелээш, агаарга шөйгөн чинге демир кырлаарыңа чедир нарын чүүлдерни күүседип турар.

Дөрт кижиниң хары угда октаан тавактарын В. Б. Оскал-оол чааскаан эң шалыпкыны-биле чыып аптарга, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкап байырлап уткаан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи К. Б. Хензиг-оолдуң ыяш согааш-биле күүседир жонглеру — күштүг адыш часкаашкыны-биле уткаан номерлерниң бирээзи болган. В. Б. Оскал-оолдуң хөй тавактар, тырыкылар-биле ойнаар жонглерун көрүкчүлөр улуу-биле үнелээн».

Бистиң Оскал-оолдарывысты бир дыңнаарга делегейниң барыын чүгүндө, элээн каш айлар болганда ооң чөөн чүгүндө, азы кайы-бир талыгыр ырак өске дипче ужудуп чоруй барган болгулаар. Делегейниң диптериниң, чурттарының изиг, соогу база өл-шыгы янзы-бүрү болгулаар. Аңаа дораан чаңчыгары, ону шыдажып эрттери база белен эвес. Сураглыг аян чорукчу, капитан Джеймс Куктуң эң баштай ажыткан ораны, делегейниң бешки диви Австралияга 1968 чылда оларның чорааны черле амыр эвес болган.

— Январь ортан үезинде Москвадан үнүп турувуста аажок соок турган — дээш, Оскал-оол — ИЛ-18» деп самолёт-биле талыгыр бедик дагларны ажыр, улуг-улуг океаннарны кежир 32 шак ужуткаш, Австралияга чедип кээривиске 47 градус чедип турар кончуг изиг чай болган. Шак ындыг хаартып турар изиг берге байдалга ол дипке ажылывыс 135 хонук үргүлчүлээн — деп, чугаалаар.

Австралилер совет циркти аажок улуг сонуургал-биле көргөн. Ынчалзажок ол черниң буржуаз парлалгазы бо дугайын элээн тыртылчак бижип тургаш, сөөлүндө байдалды шуут өскерткеш, долузу-биле чырыдып эгелээн.

«Далайларны, океаннарны кежилдир бистиң черивиске келгеш, совет цирк уран чүүлүн көргүскениңер дээш өөрүп четтирдивис» — деп, хүндүлээчел австрали чон оларны чер болганга ынчаар уткаан. Оюн эгелээр, адыш часкаашкыны диңмиреп үнер, өң-баазын чечек сценаны долуп кээр турган.

Владимир Оскал-оолдун удурткан бөлүү делегейниң янзы-бүрү диптеринге тываларның алдар адын нептередип таратканын чугаалаарда ооң уруу цирк артизи Лозовик-Оскал-оол Чилиге, Уругбайга чораанын, сураглыг цирк артизи Күжүгет Хензиг-оол хосталганың ортулуу — Кубаның болгаш Кореяның акы-дуңма улустарынга бараан болгаш келгенин немеп каалыңар. Ынчангаш ам тыва кижиделегейниң бүгү диптерин эргээн-дир. Ол дээрге-ле РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улустуң артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оол болгаш ооң өөрү-дүр.

Декабрьның баштайгы чартыы Кызылга колдуунда-ла чыккылама соок, кижиниң арны-бажын ажыңнады шаап турган ышкаш болгулаар. Ынчаарга 1961 чылдың кыжынында ол ындыг болбаан, хар улуг болзажок, соок эвес. Ынчан Тыва АССР-ниң күрүнезинин дээди органынга баштайгы соңгулдага белеткелдерниң изиг түлүк хүннери чоруп турган. Туманшаң шыва берген декабрь субботаларының бирээзинде хоорайның «Восток» кинотеатрының көрүкчүлөр залынга кижилерниң чыылганы дээрге «чудурук-даа сынмас» чыгы.

Бедик патриотчу байдалга эгелээн, соңгулда мурнунуң ол хуралы сөөлзүрөп орган. Даргалакчы:— Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга № 2 соңгулда округундан кандидат, алдарлыг цирк артизи эргим Владимир Базыр-оолович Оскал-оолга сөс бээр-дир — деп чарлаан. Залга адыш часкаашкыны динмиреп үнген. Кастыктарында ийи-чангыс дүктери агарып келгилээн. Дөртен хар ашса-даа, аныяксыг хевээр, шевергин базып каан кара костюмунуң хөрээнде Ленин орденин хүндүлүү-биле чалаан, делгем хөректиг, узун дуртсынның кижиге столдан индирже оожум базыпкан. Зал шыпшып. Индирге келгеш, ол баштай залче долгандыр кичээнгейлиг көргөш, чугаазын эгелээн:

— Эргим соңгукчулар! Мен улус мурнунга шоолуг чүве чугаалап шыдавас кижиге мен. Ынчаарга көрүкчүлөр-биле цирктин ареназынга, херип каан чинге демир кырынга ойнап тургаш, ужуражып чугаалажыр кижиге болгай мен — дээрге, адыш часкаашкыны база катап динмирей берген.

Ооң соонда Владимир Базыр-оолович соңгукчуларның аңаа көргүскени улуг идегели дээш өөрүп четтиргенин илередип, ол бүгүнү кижигүнү болуп бактаап турары коммунистерниң улуг партиязынга хамаарыштыр көрүп, чоннуң ол идегелин күүседир дээш бүгү күжүн, энергиязын харамнанмазын бүзүрөткеш, бодунуң бөлүүнүн ажыл-херээн допчу чугаалааш:

— Бисти өстүрүп, кижизидип, доруктурган Коммунисттик партиявыстың, чонувустуң ат-алдары дээш бистер чогаадып, ажылдап чоруур улус бис, моон соңгаар-даа ол дээш бараан болур бис — дээрге, шыпшың турган залга кандыг-бир чүве часты берген дег адыш часкаашкыны база катап динмиреп үнген. Соңгулда мурнунуң ол хуралы черле кончуг бедик көдүрлүүшкүннүг эрткен.

Владимир Базыр-оолович чугаазын доозуптарга, «Оскал-оолду соңгувайың, кымны соңгуур боор, чинге демирге самнап турда, капшагайы дыт будуунга маңнап турган диниң-не, хөй чүүл оюн көргүзүп, кажык солуп, кадыр тавактар чууп турда көөрге илбилиг чүве дег кайгамчык артис-ле болгай бол!» — дигилээн чугаалар залга үнген.

Депутат — чоннуң айбычызы! Бо дээрге, бедик-даа, харысалгалыг-даа хүлээлге. Владимир Оскал-оол кайы-даа хире ыракка турза, Тыва республиканың Дээди Совединин сессиязынга чедип кээр. Ооң ажылынга идепкейлиг киржиң, келген санында-ла сонгукчулар-биле ужуражып, оларның чатыгларын, негелде-хомудалдарын кичээнгейлиг көрүп, күүсетинип болур хирезин хамаарышкан организацияларның мурнунга тургузуп турар. Бодунуң депутат албан-хүлээлгезин ол төлөптү-биле үргүлчүлевишаан. Соңгукчулар аңаа бедик идегелин көргүзүп, ооң дараазында сонгулдада Тыва республиканың Дээди Совединин депутатдынга база катап сонгуп алган.

Владимир Базыр-оолович Төрээн Тывазының чонунга Москваның улуг циргинин долу программазын көргүзерин кончуг күзеп чораан. Ол күзелдин баштайгызы 1967 чылда Тывага көжер цирк — «Шапитонун» келгени-биле боттанган. 1969 чылда ооң амыдыралы база бир аажок улуг өөрүшкүлүг болушкун-биле демдеглеттинген. Ол дугайын байырланды-биле бадыткап турар, даштында РСФСР-нин сүлде демдээн чураан кызыл дептерни ажа тырткаш көөрге алдын үжүктөр-биле мынча деп каан:

«Эш Оскал-оол Владимир Базыр-оолович!

Совет цирк уран чүүлүнге силернин ачы-хавыяңар дээш РСФСР-нин Дээди Совединин Президиуму 1969 чылдың январь 31-деги Чарлы-биле Силерге РСФСР-нин улустуң артизи деп хүндүлүг атты тывыскан...» Ону номчааш, ооң эрткен оруун танышкаш, шудургу шылгарангай ажил-иш кижини ол хире алдаржыдар, ындыг бедикке чедирген дээрзин бодап каар. Бир эвес улуг Ленин, Совет эрге-чагырга эвес болза, көшкүн тыва арат Базыр-оолдуң огу Оскал-оолдуң салымчолу ынчаар аас-кежиктиг кылдыр чаяттынмас, делегейге ол хире алдаржып сурагжывас турган ийик. Ынчангаш ол база бүгү тывалар ышкаш:

— Улуг башкы Ленинге өөрүп четтирдим — деп, хүндүткелдиң сөзүн чүректин ханызындан йөрээп чугаалавышаан, а Москвага келген санында-ла Владимир Ильичинин Мавзолейинге баргаш, улуг башкыга мөгейип ёзулаарының ужурудаа ында.

Москваның улуг циргинин «Шапитозу»-биле кады 1969 чылда төрөөн Тывазынга база катап аалдап келген. Владимир Базыр-оолович-биле чугаа бо удаада улам хандыкшылдыг солун болган.

— Циркке-даа үр-ле ажилдап келдиңер, ам аартап база улгадап, пенсиялаар өй чоокшулап келбээн бе? — деп баштактаны аарак айтырдым. Владимир Базыр-оолович хүлүм-зүрээш:

— Ам циркке барык 30 чыл ажылдадым. Ынчалзажок балдырым ам-даа дыңзыг, будум быжыг, пенсиялаар-даа хире эвес — дээш, ол бичии доктаагаш, ынчаар уламчылаан:— Бир эвес дүрүм ёзугаар алыр болза, цирктин чинге демир кырлаары ышкаш өске-даа нарын хевирлерниң артистери 20 чыл ажылдааш, пенсиялап болур, ынчалзажок кандыг-даа ажыл-иштиң кижизи коммунизм тургузуушкунунун улуг савазынга бодунун үлүг-хуузун хире шаа-биле киирер дээш ажылдап турда, пенсиялап алгаш тартайты дайнап орган ажыы чүү боор. Улам тудунгур, шудургу ажылдаар апаар. Бистиң партиявыстың кыйгырып турары-даа ындыг болгай.

— Ол-даа чөп — деп, ооң-биле бүрүн чөпшээрешкеш, бөлүктүн моон сонгааргы планының дугайын айтырган бис, улустун артизи биске күзелдин-биле чугаалаан.

— Москвада Төп цирк сургуулунче талантылыг кижилерни ийи-чаңгыстап чорудуп, ол ышкаш бодувуска ажылдаттышаан өөредип тургаш, бөлүктүн санын көвүдөдир, цирктин чамдык бөлүктери-биле каттыжып алгаш, баштай улуг эвес коллективти тургузар бодаан бис — дээш, ооң соонда ол цирк ареназынга чедииншкинниг ойнап турар тыва сарлыктарның дугайын база биске сонuurгаткан.

— Оларны артист Тихонов бистиң саналывыс-биле кылган — дээш, Владимир Базыр-оолович — ооң шилип алган сарлыктары дыңнангыр, черле угаангыр малдар, шой эмдик сарлыктарны сценага үнер кылдыр өөредип, чаңчыктырар дээш артист күженишкинниг ажылдааны-биле олар ам илдик чокка ойнап турар, шуут-ла «артистер» болу бергенин силер концерттен көргөн болгай силер — дей-дир.

— Оон ыңай солун чүл?

— Тыва хүрешке үндөзилээш, бир чаа солун номерни белеткээр бодал бар чүве — деп немеп кагды.

— Маңаа ойнап дооскаш, кайы чүкче углаптар силер? — деп уламчылап айтырдым.

— Бо чылын совет цирктин 50 чылының юбилейи. Москва-ның төп цирк театрынга аңаа тураскааткан байырлалдыг улуг көргүзүгге киржир аас-кежиктиг болдувус. Ооң соонда база-ла төнмес, батпас узун оруктар эгелээр, көргүзүглеривисти уламчылаар бис — дээш, улустун артизи чугаазын доосту.

Бистер улуг ажыл-херекти бүдүрүп чоруур өнүктөривиске хөй муң көрүкчүлөрниң өмүнээзинден мынчаар күзөп каан бис:

— Чоруунар чогузун, үүлөнер бүтсүн!

БАШКЫНЫҢ ОРУУ

Очерк

І. НАЙЫРАЛ

Бакудан ушкан самолёт элээн болганда Каспийни кагаш, Волганы өрү углапкан. Самолётка олурган улустуң чамдызы удуп, өскелери шыдыраа ойнап, үшкүлери чугаалажып чорааннар. Оларның аразында негр, индий, араб болгаш кандыг кижини чок дээр! Кижини бүрүзүнүн дыл-домаа, дүрзүзү болгаш хеп кеткени безин аңгы-аңгы.

Чингежээк-даа болза, дас кара чажын чушкүзүзүңа дээрбектей чазап алган бичежек боттуг шевергин тыва херээжен кижини соңга дужунда олуттан самолёт иштинде кады чораан өөрүн көрүп, а чамдыкта тода дыңналган даштыкы сөстөрүн эптештир адаарын бүдүү кызыдып каап чораан. Ол кижиниң мындазында сагыш-сеткилиниң өөрүшкүлүү илден. Чоокта чаала көшкүн амыдыралдыг чораан тыва улустуң мурнундан делегейниң улуг чышгарының бирээзинге киржир аас-кежиктиг болурга ындыг болбайн канчаар!

Самолёттун пассажирлери дөгөрези Азия, Африка чурттар-биле эп-сеткил каттыжылгазының Совет комитетиниң Бакуга болган ийиги конференциязынга чораан төлээлер. Оларның Москваны көөрү-биле, а чамдыктарының чанары-биле бар чорууру бо. Мында сөс-домаан билишпес-даа болза, кижини бүрүзү таныш, бот-боттарынга чоок. Оларны чаңгыс күзел-сорук — Тайбың болгаш Найырал быжыг холбаан.

Найырал... Ол кайгамчык-ла сөс! Ооң дугайын Ангола чурттуг Антонио Мигуэль Байа-даа, Ирактан келген Абдуль-вахаб Селим-даа, индий төлээ Махмед Калимшула-даа, совет

чогаалчы Мирзо Турсун-Заде-даа конференцияның индирирге сеткилдин ханызындан чугаалап турда, демги тыва херэежен дыннап, ол үннерни деткип олурган.

Самолёт чоорту чавызаза-чавызаза, Шереметьевога кээп хонупкан. Москваны — социализмниң тугун делегейге баштай көдүрүп үндүрген күрүнениң найысылалы — көрүксээн пассажирлерни чиик-каралар алгаш, хоорайже уурук-суурук караңнадылканнар.

Москва. Кызыл Шөл. Мавзолей. Бо дээрге, бүгү кижиге төрелгеттениң барыксаар черлери, оларның соңгаарлаттынмас күзели-дир. Делегейниң хосталгага хандыкшылдыг улустарының баштыңчызы, башкызы болгаш өңнүү Владимир Ильич Ленинниң мага-бодун кым көрүксевес, ооң ажыл-амыдыралын кым дөзөксевес деп! Конференцияга чораан төлээлерниң маңаа келген ужуру-даа ол.

Бо уттундурбас хуннерниң 1964 чылдың чазынында болганын Тес-Хемде Чыргалаңды сес чыл школазының башкызы Адыяа Бадырғыевна Максыр ам-даа чугаалап, ынчаарда Бакуга ол төлээлер-биле кады тырттырган чуруктарын болгаш конференция дугайын бижээн солуннарны бажыңыңга кирген кижилерге чажырттынмас чоргаарал-биле көргүзүп орат. Ооң, ол херэежен тыва кижиниң эрткен оруу, Тываның дыка хей башкыларыны-биле дөмей.

II. ОРУКТУҢ ЭГЕЗИ

Чайның башкы айы. Оът-сиген кидин-не четчип, хойтпактарак элбеп келген үе. Кайнаар-даа көөрге, өңгүр шокар хевис чадып каан чүве-биле дөмей-ле, ана карак чылчырыктаар! Хектерниң болгаш кадарчыларның үннери улажып, бойдуштуң чурумалын улам аян кирип кээрге, кижиниң сеткил-сагыжы сергеп кээр. Ынчан ийи кижиге аъттарын чарыштырган чүве дег маңнаткылап каап, чамдыкта чортуп каап чугаалажып чорааннар:

— Сени Кызыл-Арыгга даарта келир боор деп бодап чордум, уруум, чагаанда бижээниңден канчап эрте келгениң ол?

— Машинага таваржы берген-не болгай мен, ачай. Балгазын садыңга бараан сөөртүп келген машинага. А оон бээр аъттыг улуска ушкажыптым.

— Оо бокта! А машинага олурарга кандыг боор чүве-дир, уруум? Баш-бужуң дескинмеди бе, кортпазыңны аа?

— Анаа-ла чорду. Харын серини аажок, салгыннап турар. «Кортпазыңны» деп чүнүл, бис чаңчыга берген-дир бис ийин. Кызылда машина эмгежок. Бир катап олурган-даа бис. Дүргенин канчаар сен ону, чүгле караңнаар! Кызылдан эрте үнгеш, биче дүште-ле Балгазыңга халдып кирип келдивис.

— Магалыын аа! Дайын эгелээр чылын ынаар чин тээп, дузаламчы чедирерде шанактыг чорааш ай чарты хире болган-на болгай бис.

— Самагалдайга машина четпейн турар бе, ачай? Чедип турар деп дыңнажык мен чоп.

— Айда ийи-бир катап четсе чедер-ле. Орук багай. Ам база-ла ында тур бис. Арбан-сумунун даргаларындан тура-ла. Бо аът, харын, суму даргазы Самбылдын аьды-дыр, чангыс хун ачылап алдым. Сени кел чоруур деп дыңнааш:— Паа! Башкы уткуп алыр дээн кижиден малымны канчап харамна-ныр мен. Эрткен чылын эмгежок улус өөреткен уруг болбазыкпе — дидир-ле.

— Ам база культармейжилээр мен, ачай. Кедерезе, ол олчаан башкылаарым-даа чадавас.

— Башкылап кайыын шыдаар сен, уруукум, бичии кижии. Че, чарыштырып ораалы, Самагалдай чедир ам-даа ырак деп бил — дээш, Бадыргы аьдының тынын кошкатпышпаан кымчылапкан.

Төрээн чериниң агаар-бойдузу Кызылдан чанып орар кыстың хөрек-чүрээн доюлдуруп, сеткил-сагыжын өөртүп чораан. Шуурмактың шапкын суунче ээлгеш, будуунун ужу-биле сугну холурадыр дозуп чыдар талды безин көөрге, уругнун бодунга дөмей ышкаш сагындырган: шокар платбезин кеткеш, ында чунуп органзыг.

Адыяа өөнге кээрге, дунмалары болгаш өөрү, дөргүл-төрелдери үлүг өөрүшкү-биле уткааннар. Ол өгнүң баглаажындан аьттар ыравастан. Барып-барып Кызылга чеди дугаар класс дооскан кижии келирге, ыңдыг болбайн канчаар! Ол хире эртемниг кижиге ужурашкан улус ыңчаарда ховар-ла турган.

— Оруун ак, билииң бедик болзун, уруум!— джиңип, аяк шайга чалаткан кырганнар йөрээп турганнар.

Ада-иезиниң өөнге Адыяа каш-ла хонган, улуска дуза чедириксээн күзел ону олуртпаан. Шуурмак, Үттүг-Туруг, Кызыл-Арыг, Тээрге ыңчаар аалдарнын бижик билбес улузун өөредип кирипкен. Аьттыг-даа, чадаг-даа чоруп турган; аштаар-даа, суксаар-даа үе таварышкылаан. А күзүн Берт-Даг школазынга башкылай берген. Адыяа Бадыргыевнаның күш-ажылчы оруунун эгези ол болган. Ынчан 1944 чыл турган.

МЧАЭ кежигүннери улдун, кечим черлерин аьт андазын-нары-биле чарып, алган дүжүдүн шарлар-биле шаңга бастырып ап турганнар. Улустун:

«Тараан тараа ортузунга
Дарзыг дарга хонуп алган.
Даарта эртен отгуп кээрге,
Тараан тараа чок-ла болган»

дижип, ырлажып турган үези ол. Чаңгыс-даа тараа черге каг-бас төлээде, өөреникчилерни мажак чыырынче эвилелдеп турган. А ол өөреникчилер, эге школага турза-даа, башкызы-биле чажыт чыгыы. Школага өөрениксээр уруглар-даа, ынчаш, ховар. Аалдарынче чанаттаан өөреникчилер сүрери — башкы кижиниң хүн-бүрүде кылыр ажылдарының бирээзи.

Школа — хавак кырында ийи бажың ол. Аңаа өөренир-даа, чемненир-даа, удуур-даа. Сыңышпас боорга, элээн каш өглерни суму чери ында хондурган. Адыяа Бадыргыевнаның өө шала кедээр, хавак баарында. Ол өгге база-ла хөй өөреникчилер турган.

Ол үеде хлеб безин көстүр эвес. Чамдыылай завхоз чоржаң ала аьдын тергелээш, аалдардан суму даргазының билеткеттирип каан далган-тараазын, ааржы-чөкпээн чыып кээр. Оларны Сувалчай повар өөреникчилерге чедиштирер. Мөңгүлүүр азы боова хаарар далган безин тывылбас турган.

Ажы-төлүн өөредир дээн араттар оларның шуглак-дөжээн кады эккээр, уругларын каш хонгаш-ла эргип көөр. Мындыг байдалга турган школага өөредилге херекселдери туржук, карандаш, кыдырааш чедишпези билдингир. Ам РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, «Улус чырыдышыкының тергини» демдекти эдилээн Адыяа Бадыргыевнанын ынчаардагы школазы ындыг турган.

III. ИЛЬЧИНИҢ АЧЫЗЫ

Советтиг Тываның 25 чыл оюнуң бүдүүзүнде Адыяа Бадыргыевна бодунуң башкылаанындан бээр 25 чыл болганын демдеглээн. Бо дээрге, ооң чымыштыг болгаш буянныг ижиниң чылдары, төөгүнүң хензиг кезии-дир. Эрткен үениң дургузунда Ленин орденниг Тыва кайгамчык сайзырааш, улус чырыдышыкыны бурунгаар улуг базымны кылган. Башкыларның шалынын өстүргени, школаларга чаа программаны кииргени, кижизидилгениң янзы-бүрү аргаларының көвүдээни, өөредилге херекселдериниң элбээни бо бүгүнү херечилеп турар.

Белдир-Арыг — «Чодураа» колхозтуң төзү. Ооң чурттакчыларының хөй кезии Адыяа Бадыргыевнаның өөреникчилери чораан. Оларның аразында школа директору Моңгалбии Кара-оол, мал эмчизи Эртине Делгер-оол, бухгалтер Балдаң Барый-оол дээш, кымнарны чок дээр! А партия ажылдакчылары Федор Дажы, Сүлдүм Чажын-оол, аспирантурада Симчит Куңаа олар база-ла ооң өөреникчилери.

Суурнуң дал ортузунда онзагай бедик бажыңнар — Чыргаланды сес чыл школазы ол. Адыяа Бадыргыевна чүгле аңаа

безин он беш чыл башкылаан. Ооң эге класстарга хереглээринге кылган көргүзүг материалдарын дуржулга солчуп келген башкылар магадаар. Ол-ла плакаттарны, схемаларны, чурктарны болгаш макеттерни школаның еске башкылары база ажыглап турар.

Адыяа Бадыргыевна школага ажылдаан 25 чылдарынын дургузунда билиг бедидер курстарга үргүлчү өөренип, мурнакчы башкыларның дуржулгасын шиңгээдип ап келген. Ол боду «Ростов областың школаларына чорааным улуг ажыктыг болган. Эрткен чайын чаа программа дугайында түр курсту база доостум. Чедип алган билимни болгаш дуржулгамны башкыларга дамчыдып, тайылбырлап берип турар мен» — деп чугаалап орат.

РСФСР-нин школаларының алдарлыг башкызы район Советинин депутаты хулээлгезин база кызымаккай күүседип, чон-биле харылзаазын сырый тудуп турар. Суурда херээженнер чөвүлелинин кежигүнү болбушаан, колхозтуң культурлуг амыдыралына киржири ооң чаңчылы апарган. Шынап-ла, ону политөөредилге бөлгүмүнге-даа, колхоз баштаар чериниң болгаш көдээ Советтиң хуралдарына-даа, чурттакчы бажыңнарга-даа, аныяктарның оюн-тоглаазына-даа бо-ла көрүп болур.

Адыяа Бадыргыевна алды уругнуң иези. Улуг оглу Сергей садыг училищезинде, Леназы уран-чүүл училищезинде, а өскелери школада өөренимшаан. Оларның кайызы-даа өөрүнге үлегерлиг, чонунга төлөптиг болгаш дузакыр. Ол бажыңга кирген кижиге «мында ылап-ла күш-ажылга ынак, топтуг-томаанныг уруглар бар-дыр» деп чүве дораан-на билдине бээр: арыг-силиг, чырык-чылыг, даштын ыяш-даа бар, бажыңда суг-даа белен. Бо база-ла кижизидилгениң түңнели-дир.

— Улуг Ленинниң юбилейинге белеткенип турарывыс бо-дур ийин. Бо альбомнарны-даа, дуу монтажтарны-даа бистиң класстың өөреникчилери кылган. Дөгерези Ильичиниң дугайында — деп, Адыяа Бадыргыевна клазына кире бээримге чугаалады. — А бо уругларның хана-солун үндүрүп турары ол.

Хана-солуннуң үстүкү азында Владимир Ильич Ленинниң чуруун чыпшырган болду. Бо-ла бүгүнү көргөш, Адыяа Бадыргыевнаның үшкү классчылары баштыңчызының юбилейинге эки белеткенип турар-дыр деп билдим. Мээң ол бодалым, үшкү классчыларның школада организадаттырган Ленинчи өрээлге кичээлдээр эргени үргүлчү чаалап ап келгенин дыңнааным соонда, улам быжыкты.

ЛЕНИН. Бо атты делегейниң бүгү чону хүндүткелди-биле адап турар. Ооң ачызында хостуг чурттап, өөренип, ажылдап, төре херээнге болгаш делегейниң улуг чыыштарына бе-

зин киржип чоруур эргелиг болганывыс бо-дур. Ленинниң өө-
редиин, Ленинниң херээн, Ленинниң чагыын эдерер ужурувус
ол. Ол аттың ачызында үжүк-бижик чок чораан көшкүн Тыва
хөй адырлыг болгаш механизастатынган улуг көдээ ажил-
агыйлыг, дүргөн хөгжүп орар үлетпүрлүг, национал хевирлиг
болгаш социалистиг утка-шынарлыг культуралыг республика
болуп чечектелип орар.

ХОВУНУҢ ЧЫДЫ

Очерк

Оюн Кашпык-Караның шеригден чаа-ла халажып келгени ол. Тырың мага-боттуг, хөнү сынныг эрге шериг хеп кедергей-ле тааржыр. Ол хеви-биле базып турда, ана хертеш чүве. Бир-ле катап ону «Чагытай» колхозтун даргазы Доктугу көрүп кааш, кыйгырыпкан:

— Бээр келем, сээн-биле чугаалажыр чүве бар.

— Дыннап тур мен, эш дарга!— дээш, Кашпык-Кара он холун бөргүнүң хаваанга чышпыр туткаш, ёзулаан. Шериг эрни дарга топтап көргөш, чазык хүлүмзүрүң тура, мынча дээн:

— Кадыг эрни! Че, кайы хире албан эрттирдиң? Тас ыйнаан але?

— Эки эрттирдим, эш дарга — деп, шериг эр допчу харыылааш, чаңгыс черде кадап каан чүве дег, шимчеш дивейн турган.

— Шериг чаңчылың олчаан ышкажыл. Эр-хейни. Келгөш, үр болдун бе?

— Чеди хире хондум.

— Ам ажылдаар-ла болгай, Кашпык.

— Иет, ындыг.

— Кандыг ажыл күзээр сен?

— Кыл дээнин кылыр мен — деп, Кашпык-Кара харыылаан.

Доктугу аныяк оолду будундан бажынга чедир, черзилээн чүве дег, көрүп тургаш, иштинде мынчаар боданган: «Аныяк эрлерни шериг-даа магалыг-ла кижизидип каар-дыр ийин. Бо шериг баар мурнунда идек-дадак оолчугаш-ла болгай. А ам көрбөс бе, дыннангыр деп чүвези хат аайы эдерген

сиген бажы-ла. Дадыгып, кадыг-бергеге чаңчыгып калган. Мындыг эр кандыг-даа ажылды кайын дескештирер». Ол аразында дарганың бодалынга баштаар черниц хуралынга болган чугаа кире хонуп келген. Ынчан мал ажылынга киирер кижилер дугайын чугаалашкан. Ам-даа кадарчы чок бир кодан хой бар.

— Ынчаарга мындыг-дыр, Кашпык — деп, Доктугу чугаалап эгелээн.— Сеңээ бир кодан хой хүлээдип бээр бодай-дыр мен. Удурланмас сен ыйнаан?— Дарга айтырыын салыпкаш, чүү дээр ирги бо деп шинчилээн аянынг, Кашпык-Караның арнынче кезе кайгап алгаш турган.

— Кадарар мен, дарга — дээш, оозу ам-даа ийи будун кожа базып алган, холдарын чүвүр карманынга чышпыр тудупкан турган.

— Суладап көрдаан, оол — дээш, дарга Кашпык-Кара оолдуң эктинге холун салган.— Мында шериг чуруму чок-ла болгай...

Хой кадарар ажылга ол 22 харлыында ынчаар кирген. Бир эвес ынчан колхоз даргазы-биле душ бооп ужуражы бербээн болза, ол өске-даа ажыл кыла бээр чадавас турган. Чогумна ол таварылга аныяк оолдуң малчын болур хуу-салымынга шиитпирлиг рольду ойнаан. Ол-ла хевээр 17 чыл дургузунда мал кадарып келген. Ук ажылынга чүгле чаңчыгып калган эвес, харын-даа аңаа ынакшып, мергежилиниң талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг апарган. Ам республиканың алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты чедип алган.

— Мен мал кадарып эгелеп турумда, малчыннарның мурнунга бо хүннерниң ышкаш мындыг шынгыы айтырыг салдынмайн турган чүве болгай — деп, Оюн Кара-Баштыгович сактып чугаалап олурар.— Малдың баш саны-ла менди турар болза, ол-ла. Төрүүр чүс хойга онааштыр чеже хураган, бир хойдан каш килограмм дүк алыры планнаттынмайн турган. «Кызыл партизан» колхоз совхоз апарган, а ооң соонда ол ажил-агыйның баазазынга дуржулга станциязы тургустунганда, бо айтырыг шиитпирлии-биле тургустунган.

Часкы хову. Аяс хүннүң караа изиннедир шонуп турар. Ховуда ак-көк ыш-даа ышкаш, чиктин сүргей дүдүскек турнугуп турупкан. Чер кыры чиргилчиннеп чыдар. Элээн ыракта оьттап чораан хойларны көөрге, кедергей улуг, тевелер дег апаар, бирде бүлүртүлөңейнип чоруй, чиде-даа бергилээр. Кашпык-Кара аьдындан дүжүп алгаш, ховуну эргий көрүп, таапкылап олурган. Чер кырын янзы-бүрү чечектер шыпкан. Хек-даванның өкпөң өңнүг чечээ, агы-каңгының сарыг болгаш хүрөң чечектери каракты шокараннадып турар. А хову онзагай чыттыг. Ону ооң ачазы Кара-Баштыг ашак эки билир чораан. Ховунуң чыдын хамаан чок, черден үнген сиген бүрү-

зүн ол кырган таныыр. «Изиг-оът», «бора-оът» деп ылгап билир. Ол ашак бажы көгергиче чедир бо-ла карак четпес делгем ховуларга хой кадарып келген. Ынчалза-даа ол мал ооңуу эвес, а байларның байлаа. Кара-Баштыг оът-сиген дугайын оглунга чугаалап турган хирезинде, төрүүр хой бүрүзүндөн төл алырының аргазын ытгатаан. Ындыг чүвениң дугайын ол бодавайн-даа, сонуургавайн-даа чораан бооп чадавас. Байның малын чеже-даа өстүрерге, шаңнап мактаар эвес. Аыштап өлбестин аргазы-биле, амыдыраар дээш, байның малын малдаар ужурга таварышкан. Ам ооң оглу база-ла адазының угун уктап, биеэги-ле ховуларда хой кадара берген. Ам үе ындыг эвес. Малчын кижин хүндүткелдиг. Төрүүр хой бүрүзүндөн төл алыр дугайында бодал Кашпык-Караны дүвүредип турар.

Хову безин өскерилген. Мөңгедэ кур чыткан черлерни андарып каапкан. Хадың унунуң ыйгылаанда элезинниг, харангыг, дөңгеликтиг черлер мал одары бооп, кур хевээр арткан. Ынчалза-даа кур арткан бо черлерде ховунуң биеэги-ле чыды хевээр. Чүгле чылдың эргилгези-биле ол чыт өскерлип турар: чазын оът-сиген чечектелип турда, ары-чигирзиг чыт салгын-биле кээп турар, а ыайын оът-сиген быжып турда, тараазыг чыт хову кырынга турнугуп туруптар, а күзүн оът кадып калганда, шала ажыксыг, хымыссыг чыт бар апаар.

Оът баштап маңнашкан хойларын Кашпык-Кара дозуп алган. Аш оъду эрткен соонда, олар оожум чаттылып оъттай берген. Иелерин эдерген хураганнар дешкилежип ойнаар-даа, чамдыкта шагзырааш, черге удуп чыдып алыр.

Совхозка хой кадарга-ла үш чылдың нүүрү болуп турганы ол. Ону эпти-ле дүвүредип чоруур бодал база-ла бажының иштинге кирип келген. «Бо аразында чүнү чедип алган мен, ынчаш? — деп, Оюн Кара-Баштыгович ховуда чаттылып оъттаан хойларынче көрүп олур, боданган.— Чедип алган онза чүвем чок-тур. Харын-даа хамыктың адаа деп болур. Чүге дээрге бурунгу чылын төрүүр чүс хойдан-на 70 хураган, эрткен чылын оон мүн-не чүгээр, 80-ни алдым. Өске малчыннар 100-тү болгаш оон-даа хөйүнү ап турар ышкажыл. Мээң мурнумда база-ла ындыг сорулга салдынган болгай. Мен 100 хураганны чүге ап болбас деп мен? Черле болдунар ужурлуг. А бо тывызыктың чогуум баажызы чүдел? Оюн Сырат 100 ажыг хураган ап турар. Ол артында чоргаар, сыны хөнү басып тургулаар-дыр. Ынчанмайын канчаар. Ону улус мактап турар-дыр. Ол черле кажар кижин ийин. Хөй хураган ап турарын чугаалажы бээрге, куюткан чүве дег, көңгүс өскээр баар, «хуулгаазынның» кижин мен дигилээр...»

Бир-ле катап, хүн дүш чоокшулай бергенде, Оюн Кара-Баштыгович кодан хоюн Хадыңның кара суундан суггаргаш, өдек чанында тевээге доктаадып каан.

— Хүн сериидей бээрге, хойларны ховуже сүрүп үндүргөш, бажын дозар сен — деп, ол шайлап алган соонда, кадайы Оюн Төгөрикпейге сагындырган. — Мен өрү хоочун малчынын аалынга баргаш келийн. Чугаалажыр чүвөм бар.

«Чүнү чугаалажыры ол кижини боор?» деп иштинде бодаза-даа, Оюн Серен-ооловна оон чугаа эревээн. А ашаа эъдын мунгаш, чорупкан.

Хойларны Төгөрикпей имир дүжүп, караңгылааже чедир кадаргаш, аалга эккелген. Ашаа сураг чок. Чайгы дүн барык-ла орту эртип чорда, оозу ээп келген.

Чылыткан секпергей шайны шөлүредир аартап олура, Кашпык-Кара чугааланган:

— Сыраттын хөй хураганны кандыг арга-биле ап турарын сонуургап чордум. Ол шынап-ла кажар аргалардыг кижиндир эвеспе.

— Чүнү чугаалай-дыр ынчаш? — деп, кадайы айтырган.

— Дыка солун чүвө чугаалады. Мен ону мынчага билбейн чораан-дыр мен.

— Чүнү билбейн чорааның ол?

— Бир чүүлүндө, хойну эки семиртип алыр херек деп, ол чугаалай-дыр. Одарны солуп тургаш, хүннүң-не эки оъттуг, чаа черлерге кадарар. Хүндө үштен эвээш эвес суггарар. Эртеңги, кежээки серинни ажыглаар. Ол-даа чайлыг, ону чедип ап шыдаар мен. Мээң бир-ле чедир кылбайн турган чүвөм бар болду.

— Чүнү чедир кылбайн турганывыс ол? — деп, кадайы сонуургап үзе кирген.

— Күзүн эдержилгеге кириер кошкарларны алгаш, анаала хойга кадып каап турдус чоп. Ынчап болбас чүвө-дир. Ол кажар малчын ынчаар кылбайн турар-дыр. Эккелген кошкарларын ийи үзүп алыр. Бир чамдызын аңгы тургускаш, янзы-бүрү чөмөр-биле ыяк азыраар. А баштай салган кошкарлары коданга элээн каш хона бергенде, үзүп алгаш, курлап азырап турган кошкарларын хойга салыптар. Оон баштайгы кошкарларын азырап эгелээр.

— Ой, ол шынап-ла кажар-дыр эвеспе, — деп, Оюн Серен-ооловна ашаанга каттышкан — Бис база ынчаар кылгай бис.

— Ындыг харын — деп, Кашпык-Кара уламчылаан. — Кошкарларны шак ынчаар эдержилгеге кириерге, хой кызыравас, шуптузу төрүүр, харын ийистээри хөй болур дидир.

Мурнакчы хойжунуң ол дуржулгазын ажыглаан соонда, Оюн Кашпык-Кара үшкү чылында чүс хойга онааштыр 110 хураганы алган.

— Ол мээң баштайгы базымым болган — деп, Оюн Кара-Баштыгович биске чугаалады. — Чыл эртерге улам мергежиң, бир-ле чаа чүвени билип ап турар боор-дур.

— Оюн Кара-Баштыгович бодунуң ажылыңга дыка хөй

чаа чүүлдерни ажыглап турар. Өске малчыннарның дуржулгазын ол чандыр көрбес. Ылаңгыя хойга кошкарлар салырын, тарып боозадылганы чорударын хөй чылдар дургузунда өөренип келген. Оон ыңай, малдың кададын, сугадын шын чорудуп турар. База бир кол чүве — ажылга кызымаа. Оон түннелинде ол чыл бүрүде бедик көргүзүглерни чедип ап турар. Өдек-кыштааның септелгезин боду кылыр. Хой оолдаашкынының үезинде хамык ажылды кадайы-биле ийилээ кылып четтигип турар — деп, станцияның кол зоотехниги Николай Степанович Болюков биске тайылбырлады.

— 1969 чылда көргүзүүнер кандыг болганыл? — деп, Оюн Кара-Баштыговичиден айтырдывыс.

— Төрүүр чүс хойга онааштыр 117 хураган, бир хойдан-на 3,9 кг дүк алдым — деп, ол харыылады.

— Станцияның дээр малчыннарының бирээзи бо — деп, кол зоотехник бадыткады.— Оюн Кара-Баштыгович ындыг түннелдерни чүгле чаңгыс эрткен чылын эвес, а дөрт-беш чыл улаштыр чедип ап келген.

— А 1970 чыл юбилейлиг чыл болгай. В. И. Лениннің төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл ою болур. Ынчангаш, силернің бо чылга алган хүлээлгечер кандыгыл, Оюн Кара-Баштыгович?

— Чүс хойга онааштыр чүс хураган, бир хойдан-на 4 кг дүк алырын хүлээнген кижин мен. Ол черле күүсеттинер деп бодаар мен.

Ховуну хар шыпкан. Ак-ла чайт, карак чылчырыктап турар. Оюн Кашпык-Кара кодан хоюн кадарып үндүрүп келген. Хар кырында саглагар сарыг сигеннер хадып олургулаар. Кара чашпаннар, хараганнар көстүр. Ынчалзак ховунуң чыды хевээр. Ону кадарчы эскерип чораан. Чашпанзыг, ажыксыг чыт. «Ховунуң чыды бо-ла болгай — деп, ол боданган.— Ачам шаанда чугаалап олурар чүве ийин. Мен база ол чытка чаңчыгып калганым бо-дур. Өске кижин болза, ол чытты кайын билер деп».

Хойлары бир черде бөлдүнчүп алган, харны казып, кадар оьтка одарлап турганнар. Кыжын ховуда чиргилчин чок, чүгле куу туман бар. Хүн удур көөрге, янзы-бүрү өннүг хыраа харлар черже тоглап дүжүп турар. Хойжунуң бир ажылчы хүнү ховуга ынчаар эрткен. Даарта база-ла ындыг ажыл хүнү эгелээр. Шуптузу-ла бир дөмей хүннер. Ынчалза-даа ховунуң чыды чылдын дөрт эргилдезинде өскерлип турар. Үениң эрткенин Оюн Кашпык-Кара оон эскерип чоруур.

КИЖИЛЕР, БОЛУУШКУННАР, НОМНАР

Иргит БАДРА

БИСТИҢ КЫРЫНДАН

Документалдыг чечен чугаа

ҮҮЛЕЗИ ТЫРТКАН

Тес үерлей бергенде, ону чү-даа чүве чагырып шыдавас. Улуг, биче ыяштарны, күзүрүм, бүрүлерни-даа таварышканы-биле чүктеп алгаш, Успа-Хөлче канчаар-даа аажок далажып, дүвүрээн чүве дег, кызанайнып, мөөп-тывылап бадып чыдар апаар. Ынчаарда ону аъттыг чортуп кежер хамаан чок, салдап, хемелеп кежери безин чегей апаар.

1924 чылдың часкаар чайы. Тес унунга аалдар чазагларындан көшкелек. Тестиң суу эрии-биле деннежип, харын-даа чамдык чавыс черлеринден чоога, онгарларже хөөлбектелип ажып чыдар апарган.

* * *

— Киженин аът кайда чор, уруум?—деп, Иргит Тараачы, хой кадарып чорааш, өөнге чаа-ла келген уруу — Сувактан айтырган.

— Чүү малдар чүвел, оозун эки билбедим. Үстүү булуңче үш-дөрт аъттар кирип бар чордулар-ла, ачай.

— Ол, дуу өрү аалдарның бош малдары-дыр, демги киженин аът оларны эдерер болза, даманы ат боор-ла болгай, эккеп албааже хоржок-тур — деп, Тараачы чугаалаттынгаш, хана бажында азып каан чүгенин алгаш, өгден үнгеш, аьдынче кылаштап чоруп каан.

Хүн улуг дүьш эрте берген, хөлчок-даа каан хүн.

Ыжык черлерниң оьт-көгү дыка-ла ногаарара берген. Арыг иштинде янзы-бүрү үннерлиг, чүзүн-баазын кушкаштар кедергей-ле мыжырткайнчып ойнап турганнар.

Арай чолдаксымаар боттуг, дөргөн хар арай-ла четкелек

хире назылыг кижиге буттарын арай-ла доора шавыштыр базып, эрик эдerti кылаштап, көрүгзүнүп бар чораан. Черден ужуп үнген кушкаштарны сывырып, ыды бирде мурнунга-даа, бирде соонга калып-даа чораан. Аъттарның барааны ырак эвесте көстү берген. Ыды ынаар эрик кырынче шокшаан соонда, бир-ле чүведен элдепсинип, чивииргээн-даа чүве ышкаш, ээргензиг болган.

— Ында чүнү көрүп алган ыт боор?— деп чааскаан чугаалангаш, ыдының ээрген черинче кылаштап бар чоруурга. Ыды эрик кырында ындында сугже көрүндүр сирти сирбее берген турган. Чоокшулай кылаштай бергеш, көре бээрге, сугну эдerti ужа берген, шагбагар будук, дазылдарлыг, улуг теректин будуунда чүгениниң тыны ызыртына берген, эзерлиг дорала аът былгырбышаан, даваннары сугнуң дүвүнге дээр, дегбес хире үнүп, кирип турган. Ону чаңгыс кижиге уштуп алып арга чок.

Тараачы кижениң адынга маң-биле четкеш, чавыдактай каапкаш, ында ырак эвесте аалга шаап чеде бергеш:

— Оолдар! Дүгдө булуң дүвүндө сугда эзерлиг аът ыяшта ызырны берген туруп тур, ону барып уштуулу!— деп кыйгырган.

Кандан, Коданмай, Чалбаа, Сорукту дээш, оон-даа өске оолдар оон-моон өглеринден чүгүржүп келгеш:

— Чүү болду?— дишкен.

— Бо булуң дүвүндө сугда ушкан ыяшта эзерлиг дорала аът ызырны берген эштип тур. Дириг турда уштуп алып арга бар ирги бе? Бараалы, дүргеденерем!

Оолдар дораан-на аъттаныпкан. Тес чурттуг эрлерниң сугжузу аайлыг эвес, чанында кыштагдан кажая ыяштары эккелгеш, сал шарый каапкаш, аътты үндүрүп эккелген.

Мөңгүн эзер, чүгениниң, дорала аът. Эзериниң башкы бажында көк торгу тон бөктүрүп каан. Ол бөктүрүгүнү дүжүргеш, чазып көөрге, угулзалыг кадыг идиктер, ногаан, сарыг дордум кур, хүрөң торгу кыдат хөөрге хавы, ооң иштинде манчы хөөргеден ангыда, хадакта ораап каан он бир алдын билзектер чораан. Кандан ол-ла чүвелерни көрүп тургаш:

— Па, бо кандыг кончуг бай кижиге боор? Бээли-Сайыт¹ Белдирден тургуннап үнгеш, бурунгаар Тере-Хөлде төрөлдөрүнче эрткен кижиге дээр чүве, ол кижиниң эт-херексели эвес чүве бе, монар — диген.

— А-а, ынчаарга шынап-ла шын-дыр. Ооң аалы мыя ол чарыкта Самагалдай аксында-ла болгай. Ындыг эвес, бо аът чогуң бо таладан кирген аът болза бо эрик дургаар изи чыдыр-ла ыйнаан, эрик дургаар ис кезип көөр-дүр.

¹ Бээли — Тывага ноянның дээди ады, а Сайыт — революция үезинде ол Шүүгү яамызының сайыды турган.

Шынап-ла ыя ырак эвесте эрик чиринден, кижиг чок чер-же чаңгыс аъттың кире берген изи чыткан.

— Мен бодаарымга, бо кижиг сугдан үнмээн кижиг-дир. Аалынче канчап сөс дамчыдарыл?

— Чаа хей чүве, мону дыңнаткаш чоор чүвел!

— Э-э, оолдар! Чүве озалдыг, кедизинде шончактыг чорук болу берип чадавас, дыңнатса-ла эки болду бе!

Шынап-ла боду дириг үне берген бооп чадавас. Ынчанган болза шончактыг бооп болур эвеспе.

Содунам-Балчырның аалының дужунга баргаш, эрик кырындан, сугну кежилдир — Ку-у-уг! Куу-ууг!— деп кускуннаан.

Суг эринге кижилер көстүп келген.

— Сугдан эзер, чүгенниг аът ужулдувус, силерниң аалдарыңарның кижиг, аът-ынаазы онча-менди бе?

— Эзер, чүгени кандыг чүве-дир?

— Эзер, чүгени мөнгүн, төрөпчизиг ногаан дордум чүве-дир!

— А оон өске чүү барыл?

— Көк торгу тон, угулзалыг идик бар-дыр!

— Силер орта туруңар! Мен аалдан улус эккээйи!

— Кым боор бо, оолдар? Ыды Куш-Баштыг Баазаң-оолдаа ышкаш?

— Ол-ла-дыр.

Дораан-на он шаа кижилер эрик кырынга хөлзөп чедип келген.

— Кижиниң боду кайдал?— деп чыргырааш үннүг, шөртегер кижиг алгырган.

— Билдинмес!

— Силер ол чүвелерни кайыын ап алдыңар?

— Бис бо чүвелерни ап алган эвес, Үстүү-Булуң дүвүнге, суг иштинде ушкан терекке ызыртына берген турган эзерлиг аът ужулдувус, орта бар болган чүвелер бо-дур.

— Силерниң улус сугга эки-ле болгай, ол чүвелерни кежирип эккеп бээр силер бе?—деп арай-ла чарбыдай берген.

— Суг улуг, берге-дир, черле шыдавас бис.

Оюннар чүнүң-даа ужурун эки билип албайн, ол кижиниң амы-тынын чарбый берген.

— Ча-а, боларың-биле алгыржып тургаш чоорул, чоруур тур. Херектиг чүвези болза, боттары кежип келгеш, ап-ла алырлар ыйнаан— дишкеш, эрлер чорупкан.

— Адыр-адыр! Биче манаңар, бо кежээ хоржок-даа болза, эртен кежирип бээриңер кандыгыл?

— Эртен суг кандыг боор эвес, ынчаарда көргөй аан!

— Эртен суг кандыг-даа боор болза, черле кежирип берип көрүңер! Бисте ынаар кеже бээр хире суг билер кижиг чок-тур!

— Суг бо хевээр боор болза, черле шыдавас бис!

Ол эрик кырында келген кижилерниң аразында бир кижиниң:

— Бо Чолдак-Тараачы деп оор, дүржок чүве-ле-дир, Кедерезе, бо кижини бо өлүрүп каан болгай аан бо — деп чугааланып турары илден.

— Тараачының кижини өлүрүп чораанын каяа көргөн херээжок боор бо? Боларның бо чүвелерин эртен кежирип берипкей аан. Дүне када маңаа мынчап алгыржып турган херээжок чок, чанар-дыр.

Тараачы баштаан беш — алды эрлер аъттангаш чанып чоруп каан.

— «Кижиниң боду кайдал?» — деп айтырып турарын бодаарга, болар кижизин биске чарбып турарлар-дыр. Боларны кедерезе ол-бо черлерже айтырыг көдүрүп, чаргы кылырдаа чадавас-тырлар эвеспе — деп, Сорукту чортуп ора чугаалаан.

— А эсигий хаала, ону кижини тутқаш, сугже кирип октапкан эвес, чарбыгдап, чаргылдажып-даа тургайлар-ла. «Даг дег караны, доурак дег ак тирилээр» — деп үлегер-домак бар болгай, актыг черге боларның аксынга кижини чүге кирер боор — дээш, Чалбаа ийинче сыйт кылдыр сыкырып каап чораан.

Аалга келгеш, болган чорукту улуска чугаалааннар. Содунам-Балчыр ноян сугда өлгөн деп кижини бүрүзү ынчаар ылап-ла биле берген. Чеден хар ажа берген Семис-кадай олургаш:

— Он шаа ада-ие ызыгуур салгаан, ноян-дээрги деп чүве тон-даа берге болгай. Оода-чадаарда ол идик-хеп чүвезин эртен кежирип беринер, оолдарым. Шаг-төре солчуп турарда болза, чүве чангыс-ла хүн солчу бербес болдур ийин. Чүвени канчап билир, соонда кым-бирээнерге шончактыг-даа чүве болу бээрин канчап билир силер — диген.

Шынап-ла оон даарта эртенінде Кандан, Коданмай, Чалбаа олар сал баглай тыртып алгаш, демги дорала аътты ола чүвелери-биле кады кежире берген. Идик-хепти Содунам-Балчырның өөнүң ишти көрүп кааш, алгыра-ла берген.

— Кижини канчанганыл? Доп-дораан тайылбырлап беринер! — деп, Содам-Балчырның эң чоок дүжүмеди Саванды чагырыкчы биле чоок төрели Долдай ийин кежээлей-ле берген.

— Суг иштинде ушкан ыяшка ызырны берген турган, эзер, чүгенниг аът ужулган боордан башка, а кижизин көрбээн бис.

— Бо херекти Тараачы-ла тодарадыр ыйнаан але?

Та, ол кижиниң бо дугайын билир-билбезин-даа билбес бис.

— Ындыг, силерде ам билир чүве чок турар ужурлуг — дээш, Саванды чагырыкчы ногаан-шокар арны мирзие берген, ак даш соруулдуг данказын аксын чыртайты пактап алган, таакпылап турган.

— Ча, оолдар! Ам бо шагда хаат-ноят деп чүве чок-даа болза, кара баштыг кижиге херээ дээрге херек-ле болур чүве болгай. Бистер хем-далай кежир дээрден башка кожа-хелбээ, аал-салгаа улус-тур бис. Бо кижиге болза сугда барган хевир-лиг-дир. Бистиң бо таланың улузу мону куду дилеп бадаалы, а силер ам баргаш, ол таланы куду дилеп бадып көрүңер. Чүү-даа болган чүве болза, чүвениң шыны соонда тыпты-ла бээр чүве ыйнаан бо — деп, ол улус-биле кожа-хелбээ арат Достак чугаалаан. Оолдар ол кижиниң саналын чөпсүңгөш, аалыңга чанып келгөш, Достактың саналын улузунга чугаалаан. Ол кезек бөлүк аалдарның улузу ноянның сөөгүн диле-жирин чөпшээрешкөш, Самагалдайның кирген аксының ол талакы дужун куду дилеп батканнар. Суг арыг эвес, белен чүве-даа көрүп тып алыры берге. Тайбың чон ноянның сөөгүн тывар дээш, Тестиң мурнуу эриин дургаар дилеп-ле батканнар.

ӨЛГӨН ШЫВАГАНЧЫ САЛЧАШКАН

Дажый берген Тес хайнып-мөөревнишаан, савазынга сын-мастай берген тайлып батпышаан-на чыткан. «Чүгүрүк кымыскайк чукка чыпшынар» дээниниң үлегери, Содунам-Балчыр ноян хувискаалдан ойлап чораш, Тесче дүже бергени ол. Ынчангаш Таңды-тыва тос кожуунну чагырып чораш, тос ада-ызыгуур салгаан, тос карактыг тогус одага кадап чораш Амбын-Бээли ноянның эң сөөлү ол.

Содунам-Балчыр ол хүнге чедир Арат Чазактың Шүүгү яамызының сайыды турган.

Ноянның аалындан элээн куду, Боом баарыңга хөй кижиге дилеп бадып чорда, шенекте тырлы берген озаң аразында өлгөн кижиге чыткан. Ол хөлүн эртир үрелип калган, эр, херээжени безин ылгаттынмас апарган болган. Ынчалза-даа:

— Ноянның шарили¹ — мөчү-боду бо тур — дээш, аътка чүдүрүп алгаш, Самагалдай хүрээзинче чоруп каан. Ол өйдө ында, мында кижиге сугда дүшкөн дээр чүве черле дынналбайн турган. Ынчалза-даа демги кижини Самагалдайга аппарып, ном-буянын кылып турар үеде, Моолдун Кандан хүрээзинин дужунга бир моол шываганчы кижиге сугга дүжүп өлгөн деп чүве дынналы берген.

¹ Шарил — өлгөн хаан, ноян, азы кудукту хуулгаан кижиниң мөчү-боду.

Өвүр оюн феодалдар, ламалар өлгөн ноянның ном-буянын сүзүктүү-биле ёзулал кылгаш, Хайыракан баарында нояннар мунгаңыга¹ аппарып салып каан. Ооң соонда дөрт, беш-ле хонганда, Ак-Кежиг деп черде сайда өлгөн кижиги чыткан деп, сөс-домак тарай хона берген. Ону барып көөрге, демги сугга дүшкөн ноян шынап-ла ол болган. Феодалдар болгаш ламалар ол чыдый берген кижизин база-ла аътка чүдүрүп алгаш, Самагалдай хүрээзинге аппарып, ном-буянын катап сүзүктүү-биле ёзулал кылгаш, демги шываганчыны өскээр сөөртүп каапкаш, мунгаңга салганнар.

Чоннуң аскын кым-даа дуй тудуп шыдавас.

— Бээли-Сайыт чүге Белдирден чедип келген турган кижил? Башкы ноян төрелдеринче чорааш, оон чүге чааскаан кел чытканыл? — дээр чугаа-домактар дыргын барган.

Достакты биле Дүгээлейниң өглери Самагалдай унунга кожа турган. Бир-ле хүн Дүгээлей, күдээзи Достактыыңга кылаштап баргаш, хөөрежип олура мындыг айтырыг салган:

— Силер бижик-үжүктүг кижиги чүвени билип-ле олурар болгай силер? Бээли-Сайыт Белдирден келгеш, дыка-ла үр апарган болгай. Чүге дедир чорбайн турган кижиги ирги бо?

— Мында өске кижиги олурган эвес, ажыы-биле чугаалаарга, мындыг чүве-дир бо. Бээли-Сайыт бо чаа тургустунуп келген чазак-төреге тура-хөңнү чок, ылаңгыя орус улуска шуут-ла удур, ынчангаш, «чүү кандыг-даа болза Моолга каттыжып алгаш, оон соонда чүвениң аянын көөр»—дээр мындыг кижиги дээр. Бо дугайында Белдирге хөй-ле сайыттар-биле маргыжып, бакташкаш, оон дургуннап келген кижиги-дир. Ол шаанда араттарны «оор-дургуннар»—деп чораан, а ам боду дургун апарганы ол-дур.

— А бо Долдай сугларның чугаазын дыңнаарга, Бээли-Сайытты чүгле Шүүгү яамызының сайыды эвес, а харын-даа чазактың даргазы болур деп турар кижиги дигир ийик?

— Ол база шын чүве-дир. Ынчалза-даа бо кижиги боду оон ойталаан хевирлиг чүве эвеспе.

— Бо кижиниң сугга дүжүп өлгенин Тараачыга шамнап турар аянның чүве ышкаш, бо кандыг аай чүве ирги?

— Ийе, харын ындыг чүве-дир. Силер бо дугайын таптыг эки билип алгаш, ол киживиске дарый дыңнадып көрүцөрем. Мен ынаар барайн дээримге, хоочум кире берген, бодумга арай багай олурар кижиги-дир мен.

— Бо дугайын черле канчап эки билип алыр чоор?

— Бо улустар сонгузу хүн борта бир черге чыгып чугаалажыр деп турар улус дээр болду. Мени орта кириштириптер болза, Тараачының дугайында чүнү чугаалажы-дыр, ону силерге дыңнаткай-ла мен. Бо кижилерниң Тараачы ду-

¹ *Муңгаң* — шаанда өлгөн нояннары хөөржүдүп турган кажаажыгаш.

гайында сагыш аарып турар чоруу: Дүгээлей биле Тараачы ийи — угбашкылар оолдары, а Достак дээрге оларның күдээзи. Боларның кайызы-даа яды араттар. Достак моол дыл-бижикти кончуг эки билир. «Кезер-Чингис тоожузу» болгаш «Элегер-Далай тоожузу» дээн ышкаш моол дыл кырында хөй чогаалдарны чүглө ол номчуур. Ол ышкаш революция соонда «Үнэн» солун, «Хувискаалчы арат» дээн сеткүүл ышкаш чүүлдерни база дыка сонуургаар турган.

Тестин үери тыртыла берген. Чон ам кайыын бээр аргыжып эгелээн. Тараачы Бай-Дагже чоруткаш, Сөөлчерде авазы, акызынга барып ужурашкан. Ол ышкаш Содунам-Балчырның херээнге онаажы бергениниң дугайын ында төрөлдери: нам үүрүнүң даргазы — Мындал, суму тергиилекчизи — Бөмбээ болгаш даайы Сайын-Белек оларга барып дыңнаткан.

Мындал дээрге кедергей-ле чылбас томаанның, чүве чугаалаарда безин, үжүглөп номчуп олурган чүве ышкаш, калгыдып-ла олурар кижини. Ынчалза-даа ол чүвени дыка ханы бодап, далаш чокка үнөлөп, сайгарылдыр бодаар турган. Ынчангаш ол удаада Тараачыга мындыг сүмө чугаалаан:

— Чүс сөөктүг, кара баштыг кижини херээнге онаажып деп чүве чиик эвес херек-тир. Оон дуржук, аът-малын безин шамнааш, бо шагда байлар-дүжүметтер араттарны канчап турар-дырлар, оозун сен билир-ле болгай сен. «Сайыт кижиниң амы-тынынга холбашкан кижини» деп чүве-биле шыптынып алгаш, сени ат кылып чадавастар болдур эвеспе. Ынчалза-даа бо хувискаал дээрге орус чуртундан өөскүп үнгөн чүве болгай, а Содунам-Балчыр орус улуска мырыңай-ла хөңнү чок кижини дээр болду.

Белдирден бээр дургуннап келирде, Самдан-Барчынны эдертип алгаш келген кижини. Ол Самдан-Барчынның чугаазы-биле алырга, Содунам-Балчыр Моол чуртунче кирер деп бар чораан кижини чүве-дир. А Моолда ам богда-кегээниң ёзү-төрө бар эвес, база-ла хувискаалдыг чазак-төрө тургустуна берген-не болгай. Ынчангаш сыңар чер тыппайн, өрү-куду шаап тургаш, сугга дүжүп өлгөн кижини-дир. Самдан-Барчын оон-биле кады чоруурундан ойталааш, аалында келген. Ам харын арбан, сумузунуң ажылында дузалажып турар-дыр. Мен бодаарымга, сээң дугайында бо херекти бо черге үзе шийтпирлеп көөр чер чок, Белдирге аппарып көөр апаар боор. Мынчангаш чүвени канчап билир, бир эвес сени Белдирже кыйгырты бээр болза, кандыг-ла бир аргазын тып, ында хувискаалчы кижилер-биле чугаалажып, олардан арга-сүмө албажа болбас. Аргалыг-ла болза Содунам-Балчырның Белдирже бактажып турган кижилерин билип алгаш, олардан дуза дилээр болза эки. Содунам-Балчыр бээр үнүптерде, дүжүметтер-биле бакташкан болгаш ылаңгыя салчактың нояны Идам-Сүрүн-биле дендин-ле бакташкан кижини диди. Бөрү-

лер аштай бергенде, бот-боттарыңче шоглажып, кедерезе бирээзин тудуп чиптер чүве дээн. Бо хувисаалдыг чазактын херээн ээлеп алган биеэги-ле ноян-дүжүметтер хувисаалдын байдалы нарыыдап кээрге, бот-боттарыңче безин шоглажып турар апарганнары бо-дур ийин...

Сайын-Белек олургаш:

— А хупурай бер! Бо шагда ноян кижини өлүрүп-даа каан кижини буруудаар чүве бе моңар? Шаанда ноян кижини кижини өлүр эриидедип каарга, чоп яла чок боор ийик? Бо хувисаал дээрге ооң-биле солчу бергени бо эвес чүве бе? — диген.

Бөмбээ Сайын-Белекче, арай хүлүмзүрүй аарак аяар көргөш:

— Арай эрте-дир ийин — диген.

Сайын-Белек хаш соруулдуг даңазыңга таакпызың тик-кеш, чадагай оттан ээгип барып кыпсып алгаш, элээн шыжы-гайндыр соруп олурга:

— Тараачы! Силерлерни ол сугга өлгөн ноянның орнунга сугга дүшкөн шываганчы кижини тыпкаш чорудупкан дээр, ол шын чүве бе? — деп айтырган.

— Ийе, харын ыңдыг чүве. Бис Тестиң мурнуу эринин эдери дилеп бадып чыдарывыска, Кара-Боом баарында шенекте суг тырый шаап каапкан озаң аразында өлгөн кижини буду көстүп келген чыткан. Ону ол чарыктын улузунга дыңнадырывыска «кежирип келиңер!» диген. Ыяш, дашка моңнааш-ла чүве ыйнаан, үрелгени-ле кончуг, эр, херээжени безин ылгатынмас апарган кижини болган. Ону оолдар сал-биле кежире бээрге, ол төрөл-дөргүл улузу «ноян бо-дур» дишкеш, айтка чүдүрүп алгаш, Самагалдайже чоруткан улус-ла болгай. Ооң соонда ноянның шынап-ла сөөгү Ак-Кежигден тыпты берген мыңдыг чүве ийин.

— Ону хей дилежип турган улус-тур силер ийин. Хувисаалдан дезип чорааш, сугга дүжүп өлү берген шорузу-ла ыйнаан.

— Ол орнукшудуп каан шываганчызын өскээр сөөртүп каапкан дээр болду аа?

— Ындыг диди.

— Нояннар муңгаңыңга биче када-даа болза орнукшуттуруп алыр, база аас-кежиктиг-ле шываганчы ийин он.

ЧЫЫШТЫҢ ШИИТНИРИ

Өвүр оюн байлар, дүжүметтер болгаш ламалар чыгып алгаш, өлгөн ноянның орнунга кымны ноян кылырыл дээрзин чугаалажы бергеннер.

Он-шаа ада салгаан ызыгууртан-даа болза, Ликтан-Сүрүн көнчуг мугулай, шүшпөң кижини. Төре херээ-даа аайлап, башка-

рып шыдавас ийин. Ылангыя бо арат чазак, «хувискаал» деп үймөп турар үени эрттерде черле шыырак дээн кижин ноян болур херек. Ам канчаар дээр, эрги шаг төрени катап эгидип алырын барымдаалааш, ноян дээргилерниң салгалы эвес-даа болза ноянның дүжүлгезинге өске-даа шыырак кижиден олуртса кандыгыл? — деп. Саванды чагырыкчы сүмелээн.

— Ийе, харын бо чагырыкчының саналы черле чөп боор. Чогум кымны дүжүлгеге саадатса эки ирги? — деп, бир лама ону деткээн.

— Мен база-ла ол чугааларга каттыжып олар кижидир мен. Ынчангаш мен болза, Достай-оолду дүжүлгеге олуртур болза ажырбас — деп бодаар мен. Чүгө дээрге, Достай-оолдуң ада-иези ызыгууртан бай, боду ам үеде назыны биче-даа болза, кедизинде черле төрө оскунмас угаанның болур хире кижин — деп, база бир дүжүмет саналдаан.

— Мен бо сөөлгү саналды черле шын деп бодаар мен. Ол черле ажырбас боор — деп, ноянның чоок төрели кижин база чөпшээрешкен.

Ноянның додаа дүжүмеди Саванды олургаш:

— Кымны дүжүлгеге олуртурул дээр дугайында Комбу башкыга шодан кагдырза чүл? — диген.

Дарган Комбу шо кагаш:

— Ноянның дүжүлгезинге Достай-оолдуң оруу ажыктыр — диген. Ынчангаш ол чыыш Достай-оолду амбын ноянның дүжүлгезинге олуртур деп шийтпирлээн. Орта Достак олурупкан. Ноянның амы-тынынга четкен Иргит Тараачынын херээн канчаарыл дээрзин база чугаалажы берген.

— Бээли-Сайыттың амы-тынынга Иргит Тараачы четкен дээр дугайында чогуу черле кандыг херечи, барымдаа бар чүвөл бо? — деп, Дуспун хүндү айтырган.

Содунам-Балчырның чоок төрели Долдай тура халааш:

— Канчап барымдаа чок боор, Тараачы энир чылын Сайгын бугазын аштап турувуста, менче чөңгээлеп, «Силерниң бажынар доңгая бээр, хүлүңер хадый бээр, ам ооргаланыр, туттунар чүвенер чок» — дээш, өске-даа кыжаныглыг сөс-домаан сөглөп турган кижин. Бо удаада ол аътты чүгө ыяап-ла Тараачы сугдан тып алганыл, аът дириг турда кижин чүгө өлүрүл? Тараачы ол кижини сугже киир ойдадыпкан эвес, а өлүргөш, сугже киир октапкан деп билер херек. Чүгө дээрге. Тараачыны силер билбес эвес силер. Ол дээрге дүүрээн оор, кайгал, чүвениң кандыг-даа эп-аргазын тып ажыглаар кижин. Ол шаанда Хүүдейбенниң херээнге онаажы бергөш, арга-авыяс-биле агара берди. Ооң соонда оор, кайгалынга шыда-вайн, ширилеп өлүрүп кааптар деп турда, Тожу, Салчак, Маады, Тумат чуртунче дургуннап чоруткаш, оон Комду дайынынче оп-арга-биле чоруй баргаш, оон база хосталып үнө

берди. Мээнд саналым чүл дээр болза, Тараачыны өлүрүп шаа-жылар дугайында дилегни Дарма-Базыр чагырыкчы дамчыштыр Белдирниң беш яамызынга кириер деп мындыг мен— диген. А чыыш ындыг доктаалды үндүргөш, Белдирже Дарма-Базырни дамчыштыр дилег кылып киририккен.

Ынчаарда хувискаалдыг эрге-чагыргаже шургул кирген феодалдар шаг-үени ажыглап, Октябрь революциязының тирилелгезинге шыдавыже ынчаар удурланып турганнар. Тестин Хайыракан арызынга феодалдар контрреволюстуг бөлүк эвилелдеп алгаш, Содунам-Балчырның удуртулгазы-биле «Моолга каттыжар бис» дээр лозуннуг хөделип турганнар. Оларны ол-ла чылын Данзынга баштаткан ревшериг отряды тарады ойладыпкан. Ызыгууртан Достай-оолдуң ноян болуп, Танды Тывазын чагырар аксының кежи чок болган. Ынчангаш Достай-оол хаан-даа, кадын-даа бооп шыдаваан.

Бээли-Сайытты Тараачы сугже кири сывырыпкан дээр чугаа-соотту феодал байлар шыдавыже-ле кылып турганнар. Тараачы ону база эки-ле билип турган.

Бир-ле хүн Тараачы өөнге олурда, Тес ол чарыындан келген Дүгээлей саат чок шокшуткаш, Тараачының өөнүң даштында кээп дүшкен. Салы болгаш бажының дүгү элээн өлере берген, узун, ыргак сынныг, эът-ханы шүглү берген, ажылчын холдарының салаалары мөчөк-мөчөк апарган кижин өггө кирип келгеш, олурган кижилер-биле амыр-менди айтырышкан. Ооң арыг чаагай сеткили-биле кандыг бир-ле эки чүвени чугаалаар дээш келгенин ха-дунмазы кижилер билип-даа органнар.

Шай-суксун ижип, ырак-чооктуун элээн хөөрежи олургаш, келген кижин Тараачыже көргөш:

— Бис ийи бичин шөлээн чугаалажыптаалам!— диген.

Тараачы Дүгээлей-биле кады үнгөш, хураган кажаазынга чөленип туруп алгаш, хөөрежи бергеннер.

— Мен дүүн Самагалдай хүрээни ынчаар чорааш, дүне апарганда аалымга чанып келдим. Оюннарның хамык байлар-дүжүметтери болгаш ламалары — «Тараачы Бээли-Сайытты сугже кири октапкан» дээш-даа ырмажок-ла кезенген, кыжанган туруп турлар. Бурунгу хүн Борбак-Арыг адаанга бир аалга бо-ла хамык байлар-дүжүметтер, ламалар чыгып алгаш, чыыш кылган. Ол чыыш сени өлүрүп шиидери-биле Хем-Белдиринче өргүүдел бижээн дидир. Бо бүгүнү анаа-ла дыңнап олурары берге бооп кээрге, оода бо дугайын сеңээ дыңнадыр-дыр дээш чортуп келдим.

— Ийе, бо дугайын дыңнап-ла тур мен. Ук херектин шын ужуру мындыг чүве ийин...— дээш, чүү болганын Тараачы чугаалап берген.

— Ча, ындыг-ла чүве-дир, черле ынчаш моон сонгаар арай сезиктиг турбаже болбас боор. Кедерезе, хенертен кээп тудуп

алза-даа хөңнү болдур эвеспе — деп, Дүгээлей Тараачыга арыг сеткилин чугаалаан.

«Өлүрүп шаажылаар де, таанда ындыг чүве турар боор чоор бе ол» деп, Тараачы коргуш чок бодап турган.

Тараачы ол үеде Иргит сумузунга бак даргазы болгаш 1923 чылда намга кирген, 1924 чылдын часкаар кыжынында улустуң Улуг хуралынга баар төлээге сонгуттурган турган.

Улуг хурал чеди айның 7—8 үезинде ажыттынар. Тестин төлээлери аъттанар дей берген. Тараачыга дыннадыг-даа келбээн.

— Мени чон сонгуп каан-на болгай, дыннадыг манааш канчаар, чоруптар-дыр — дээш, улус-биле кады Белдирже чоруп каан.

Төлээлер өртөөл дамчып, улаг-биле чоруп турда, Тараачы бодунун аъды-биле чоруп турган. Ол Самагалдайда кожуун чагыргазынга безин кирбээн.

Төлээлер Белдирге бир хонуп чорааш четкен. Белдирге баргаш, өртөөлчө аъттарын дужаап бээр дээш чоруп кааннар. Тараачы хоорай дужунда ортулукче чортуп кирген. Орта баарга ында аът-ынаазын өртеп алган, хонуп чыдар улустуң одаглары хөй болган. Оларның аразында хоочун өннүү, Ары Оюннуң Монгалбиини тып алган. Олар эрткен, барган чүвөлөрүн чангыс одагга олуруп алгаш, хондур чугаалажып, хөөрешкеннер. Тараачы эжи-биле хөөрежиپ олургаш:

«Алагактыг Кара-Дытка
Аъттар истээн аъдың човаа,
Аралчыңга, Монгалбинге
Аъттар шамнаан аскың човаа» —

деп, Монгалбин-биле ооң акызы Арапчын оларның ырызын сактып олурган.

— Че, арам, сен иргит-ле кижиге болгай сен. Агбаан иргит кижиге хирезинде иргит кижиге сени шаанда бир катап чүге бажыңнай бергени ол чүвөл?

— Ол дээрге мындыг чүве болгай: мээң өөм ынчаарда Тестин Салаа деп черге чангыс өг бис. Ол үеде иргиттин Агбаан Комбу-Доржу ноянның эргезинге былаажы берген. Харын-даа иргит, оюн ийи сумуларның кижилеринин аразында демисели кидин-не улгаткан турган.

Агбаан солааннарын ыткаш, кымны-даа кыйгыртып эккээр. Самагалдай хүрээзинин хамык ламаларын хүрээге чыгдыргаш, бодунун аайынче кирбээн дээш, хүрээнин комбу, соржуларын безин тулуп кылдыр эриидеп турган. А Комбу-Доржуда ындыг шаг чок. Чүге дээрге, ында Агбаан ышкаш ооргаланыр октуг-боолуг солааннар күжү чок турган. Харын ооң бодалы чүгле кандыг-бир арга-биле Агбаанны ужуруттары бооп турган.

ОРТУЛУКТАН...

Тараачы ол-бо черлерден янзы-бүрү херек, чоруктуг кижилер-биле кады орта ынчаар хөөрежип хонган. Даарта эртенінде, Кыстай тергиилекчи хоорайдан келгеш:

— Хурал дүштен сонгаар эгелээр чүве-дир. Тараачы! Сен хуралга киришпес боор сен, ынчалза-даа аът-ынааңны эш-өөрүңге чагып кагзыңза, эки боор — диген.

— А мен чүге хуралга киришпес кижиге ирги мен?

— Ол дугайы ынчаш билдине бээр боор.

Бо хары Тараачыга дыка-ла эпчок болган. Орта турган кижилернин карактары чүгле чангыс Тараачыда-даа келген ышкаш.

Тараачы ам-на сестип каапкан: «Бо дээрге, чугаажок, Содунам-Балчырның дугайы-ла болгай бо. Харын-даа бо черге бодум чедип келгеним эки бооп-тур, оон башка болар мени аалымга турумда-ла, тудуп алыр турганнар-дыр эвеспе» деп, Тараачы боданган. Ынчап турда кожа одагда, кара кандаа-заның мурнунда чазактын чарылга шерии деп моолдап бижип каан, шагдаа кижиге келген.

— Иргит Тараачы деп кижиге мында бар бе?

— Дуу турар ол-ла-дыр — дээш, бир кижиге Тараачыже көргөш, холу-биле айыткан.

Чарылга шагдаа Тараачыга кылаштап келгеш:

— Иргит Тараачы деп кижиге сен сен бе? — диген.

— Ийе, мен-дир мен.

— Сени Шүүгү яамыда кыйгырткан, ынчангаш келдим. Че, чоруп оорар бис бе?

— Чүнүң дугайында кыйгыртып турар чүве ирги?

— Та, мен оозун кайын билир мен.

Тараачы кады хонганы Монгалбийге:

— Че, эжим, мээң бо аъдымны мыя мында Ак-Согааш деп кижиниң өөңге чедирип берип көр — деп, дилээн. Ол чедирип бээрин аазаан.

— Че! Че! Кылаштап олур!

Шагдаа Тараачыны сүрүп алгаш чорупкан.

— Па, бо кижини чүге шагдаа сүре бээри ол? — дижип, кады хонган өөрү көрүп туруп калганнар.

Ортулуктун кара суун ушкан терек көвүрүг кырлап кеш-кеш, Шүүгү яамының бичии бажыңыга чедип келген. Даштын өг база бар. Ооң чанында ында-мында олулар кижилер-ле хөй. Чамдык кижилер база-ла шагдаага кадартып алган олулар хевирлиг.

— Бо кижини катай көрүп тур — деп, демги сүрүп эккелген шагдаа, ында турган шагдаага чугаалааш, бажыңче кылаштап кирген.

«Ча канчаар, чүү, кым деп кижиге чү деп байысаар чүве ир-

ги?» деп, Тараачы боданып турган. Демги шагдаа үр-даа болбайн, дораан үнүп келгеш:

— Че, мынаар кылаштап олур!— дээш, бир-ле черже сүрүп алгаш чоруп каан. Элээн кылаштап олургаш, мурнунче көөрге, бичии борбак бажын, ооң даштында чыдалыг боо тудуп алган танныыл кижиге турган. Оон ырак эвесте эжини ажып каан, бора-бүдүн өг турган.

Сүржүп алган кижилер элээн чоокшулап бар чорда, ол өгден, холунда дүлгүүр тудуп алган кижиге үнүп келгеш, манаан, өөрээн-даа чүве ышкаш, дегийт-ле бичии бажыңчыгаштын эжинге барып туруп алган.

— Че, бо кижини суп каар-дыр.

Шораң¹ даргазы улуг шоочаны ажыткаш, хаалганы ажыда тырткаш:

— Кир!— дээн.

Тараачы бозаганы артааш, ийи хире базып чорда, шораңның эжи «хак» дээн соонда, шооча кыңгырт диген.

Революцияның биче-ле мурнунга чедир, эри-шаагай адаанга чыдып пат-ла кезээн Тараачының сагыш-сеткили орта база-ла караңгылаш диген. Шораңның сонгазы барык-ла чок, ында биче үт бар-даа болза, чырык чүгле бүлүртүң. Ында кижилер бары билдинзе-даа, даштырган кирип келген кижиниң караа оларны чедир көрбейн турган. Шораң ишти черзиксиг болгаш чигзиг.

— Че, бээр олур! Биске аалдап келгенини бодаарга билдингир кижиге-дир сен — дизе-ле, Соян Чоон-Шыва болган. Оон чанында дыка аныяк, узун кара оол шөйлү берген чыткан. Шыва биле Тараачы ийи шагда кады оорланып, херек адаанга эри-шаагайны кады хүлээп-даа чораан, хоочун өңүктөр.

— Па, Тараачы ышкаш чүл сен? Канчап бисте аалдап келдин?

— Кара-бажыңның халыыр-кара, сарыг-быттарындан азыражыр чоор бе дээш келдим.

— Дизе-дивезе, ол адап оор чүвелерин хамаан чок, демги ой чүвелерин-биле безин бай-ла болдур бис ийин — деп, кургаг кадыг кара шырайлыг, хавааның кежи болгаш шырайын хөөнзүргей, кижиге удур көрүптөргө карактары кижиниң көрүжүн өскээр чайзы идип турар, кырлаң, ынчалза-даа думчуунуң бажы борбаксымаар Шыва чү-даа чүвээ чалынмас сеткилин илередип олурган.

— Мээң бо удаада силерниң кырыңарга мынчаар нежеп келгеним дугайында шын чугаалаар чүвем черле чок. Чүгө дээрге, мен дүүн Тестен келгеш, бо душта ортулукка хонгаш, эртен шай ижип олурумда, Шүүгү яамы сүрдүрүп эк-

¹ Шораң — ам болза кара-бажың.

келгеш, байысааган — канчанган-даа чүве чок, бо эккеп суп кагды.

— Кай, безин байысаап айтырбаан бе?

— Чок ийин.

— Билдингир чүве-дир ийин. Бо хувискаалдыг чазак деп чүвениң шын ужуру болза ядыыларны камгалаар, чазактын ажылын ядыылар боттары кылыр ужурлуг. Ындыг турбуже, ам силер көрүңерден, бо чазактын ажыл-херээн кымнар кылып турар-дыр? Биеэги-ле нояннар, дүжүметтер-ле болгай. Мен Далаа-Сүрүңнерниң (Башкы сояннарның Далаа-Хүн баштаан байлары) чылгызынга шамнаткаш, ам-даа кара-бажың ээлеп чыдарым бо-дур. Бо чыткан бичии оол ховалыг-лар чуртунуң Түмен-Байыр чагырыкчынын малынга шамнаткаш, мында чыдар кижидир — дээш, Шыва сыңышпастай берген хөрек-чүрээн тө-ле каай берген.

— Мындаа Мындал база мындыг уткалыг чүвелер чугаалаар болган. Бо кижиниң чугаалап олурур чүвези база ындыг, шынап-ла шын-даа чүве эвеспе — деп, орта Тараачы боданы берген.

Шораң иштинге карак элээн эдиге бээрге, көөрге, ол эрлер чартык чер шораңның шаараш шалазының кырында аът чонактары каап алган, идиктерин сыртангаш, чыткылап алыр ындыг улус болган. А Тараачыда чү турар боор, шыва тону, кадыг идиинден өске чүвези бар эвес, идиин сыртангаш, сөөк шала кырынга чыдып алыр мындыг.

— Сээң аал-чуртуң кайдал? Адың-шолаң кымыл, дунмам?

— Буура-Хаан-Уула кожууну кижидир мен, адымны Шокар-Мижит дээр ийин.

— Кандыг херек ужурунда мында чыдыр сен, дунмам?

— Херээм ужурун девин болар (Шываже көргеш) чугаалап кагды. Бажыңга кирге-ле чыл аштым.

— Харың кажыл, дунмам?

— Бо чылын он сестеп турар мен — деп шокарзымаар арынныг, узун чиңге кара оол, ол аныяандан-на кончуг кадыг-бергелерни көрүп каапкан байдал-биле шораң иштинде хажыылап алган чыткан...

Тараачы он шаа хонукта шораңга чыдып келген. Ол аразында келдиришикин, байысаалга-даа чок. Ол хонуктарның иштинде Тараачы биле Шыва ийи сезигленип турар херектин дугайында өчүктү ыяк кылып апканнар.

— Мен бодаарымга, сээң херээн узамдыгар болза эки-дир. Чүге дээрге, бо чазак бажында олуруп турар ноят, дүжүметтерни улуг-ла дизе үш, дөрт чылдардан дүжүрүп кааптар боор. Ооң соонда чиңгине араттар, нам, чазакка олурупканда, херек өске апар-ла болгай — деп, Шыва илдик-даа чок хөөрөп олурган.

ШОРАҢГА

Шораңга он беш хонук чыткан соонда, бир-ле хүн чарылга шагдаа келгеш, Тараачыны Шүүгү яамыже сүрүп аппаратан. Даштыгаа дыка-ла үр манадып олурткан соонда, бажыңче сүрүп кири берген. Кызыл чинзеги чок дээрден башка, Дарма-Базыр чагырыкчы биеэги-ле хевээр, салы көгөре берген, дөрде стол артында караан чидиди көрүп алган олурган. Ооң чанында Тес-Хемниң Мадыйбаа бижээчи база олурган.

— Олур — дээш, Дарма-Базыр Тараачыже карааның ужу-биле тайзы көргөш, баарында стол кырында салып алган чү-везин номчуп олурган. Тараачы шала кырынга дискеттендир олуруп алган, шагдаазы чанында.

— Иргит Тараачы дээрзи сен сен бе?— деп, Дарма-Базыр олуруп-олуруп хенертен айтырган.

— Ийе, мен мен ийин.

Дарма-Базыр Мадыйбааже көргөш:

— Саазын, карандаштан белеткеп ал!— деп, демги шагдааны сен даштыгаа барып манап тур диген.

— Бээли-Сайыт канчап барганыл, таптыг тода чугаалап көрөм.

— Бээли-Сайыт Тес суунга эндей берген кижидир-ле бо.

— Ооң канчаар эндей бергенин чугаалап көрөм.

— Бурунгаартан халдып келгеш, кежиг чок черже киир халды берген хире кижиди боор ийин ол.

— Чолдак соянардан улус эвилелдеп алгаш, ол кижини сугже киир ойладыппаан сен бе?

— Чок.

— Чок деп. Өвүр оюннуң чүс ажыг кижилери бо дугайында херечи бооп ат салган-дыр, мону канчап хөрлээр сен?

— Ол черле үндезини-биле шын эвес-тир.

Дарма-Базыр тура халааш, столунуң кырынга ийи холун салгаш:

— А шынын кым сөглээр чүвөл?— деп алгырган.

— Мен кижилер эвилелдеп алгаш, кижиди сугже киир ойлатпаан мен.

— Ынчаарга кым сугже киир ойладыпканыл?

— Билбес мен.

Дарма-Базырның караа, арган хуна караа дег, алараңайнып, тыныжы шагжагар хөрээнге сыңмас аппаратан ышкаш кынны берген:

— Шагдаа, бээр кир! Бо идегээти дагын аппаратан суп каг!

Чарылга шагдаа Чыдый Тараачыны сүрүп аппаратан, шораңга суп каан.

— Че, чүнүң дугайында бажыңнап ап-тырлар?

— Чугаалажып чытканывыс шын бооп тур. «Содунам-Балчырны канчанган сен?» деп-ле байысаап тур.

— Кым байысаады?

— Дарма-Базыр-дыр.

— Ол кижиге байысаап билир эвес, хей-ле көскенир, олура-тура халыыр чүве эвейикпе. Ынчалза-даа ол кемниг, чүге дээрге ол шагдан бээр Содунам-Балчырның эң-не додаа дүжүмедииниң бирээзи болдур эвеспе.

Ооң соонда чээрби шаа хонукта байысаалга чок болган.

— Ам аппараттар, байысаай бээрге, «ийе, сугже кири ойландыпкан мен» дизиңзе, канчаар ирги болар?

— А чүге ынча деп болбас боор. Ынчалза-даа чаңгыс-ла айыылдыг чүве бар. Чүл дээрге, өчүүңге сени буруузун билдинген кылдыр бижээш, кандыг-даа шийткел чокка анаа-ла черге аппарып адып каавытса хөңнү болдур эвеспе. Мен-не болзумза электен өжежи бербейн, өчүк өскертпейн тургаш, чүвениң байдалын магадылап көөр мен... Дарма-Базыр сагышты-биле бо херекти тудуп, саададып турар-дыр. Оон башка мында хөй байысаалга, хөй өчүк-даа чок херек ышкажыл.

Мижит ол чугааны дыңнап олургаш:

— Ча-а, бо ана хей чүве-дир, чүге боларга чапшырыл? «Бо бужар бак, нүгүл, өңчүк-чөңгээлерни мээң адымдан чайладынар — деп шыңгыы негээр херек. Болар ындыг белен сени боолап каап шыдавастар ийин, акым — диген.

— А хоржок, чүве айыылдыг, дунмаларым. Бо байлар-дүжүметтер яды араттарның амы-тынын хайыралап көөр дээр ужур-даа чок. Харын чаңгыс-даа болза ужуруп алза деп бодаарлар-ла болгай. Хоржок, ындыг дүрген өчүк өскерттип, өжээнин албас.

Бир-ле дүне дыка-ла орайтай бергенде, шораңның шоочазы кангырткайны берген.

— Тараачы, бээр үн!

Тараачы үнүп келирге, демги-ле чарылга шагдаа сүрүп алгаш, Шүүгү яамыже чоруп каан. «Мындыг орай дүне апаарын бодаарга, шынап-ла кандыг-даа шийткел, доктаал чокка аппарып боолап кааптар дээн эвес ыйнаан боларың» деп, Тараачы сестип бар чораан.

Шагдаа Тараачыны шуут-ла Шүүгү яамыже сүрүп кири берген.

Дарма-Базыр чагырыкчы, Мадыйбаа бижээчи база танывазы ийи кижиге лаалар чырыдып алган олурганнар.

Дарма-Базыр Тараачыже көргөш:

— Че, өчүүң доктаадып алдың бе? — диген.

— Менде өскээр чугаалаар чүве чок.

— Ол кижини сугже сээң кири ойлатканың дугайында чүс

ажыг араттарның ат салган бижии бо-дур, мону канчап хөр-лээр сен?— дээш, Дарма-Базыр саазыннар көргүскен.

— Мени Содунам-Балчырны сугже киир ойлаткан дээр дугайында Самагалдайга араттар эвес, а байлар, дүжүметтер, ламалар нүгүлдөп чүве бижээннер деп дыңнаан мен. Оларның оозу шын эвес.

— Хы-ы, көрдүнер бе мону, «байлар» кымнар деп алган. Олар база дөмей-ле кижилер ышкажыл? Сен чүвениң шынын өчүзүңзе, өчүвезиңзе-даа, дөмей-ле ялаладышкыңга онаажыр апаар сен.

— Яла хүлээр хире кылып каан кем-херээм-даа чок — деп, Тараачы өжежи берген байдал-биле хөөнзүргей харыылаан.

База-ла шораңга аппарып суп каан. Тараачы өжөшкөн дугайын өөрүңгө чугаалаан.

— Далажып тур эвес ыйнаан сен. Чүвениң аянын бодап көөрге, бо хиреге чедир кандыг-бир чүве кылбайн турарын бодаарга, ук херек херек болбас апаар хирелиг ийин — деп, Шыва далаш чок чугаалап олурган.

Тараачы дээрге, эжиниң саналын эки-ле дыңнап, хүлээр кижии. Ынчалза-даа орта черле хөрөк-чүрээ дакпыжай бергенин шынап чугаалаан:

— Шыны-биле чугаалаарга, ол кижини мен сугже киир ойладыпкан эвес мен. Мени чүгө мынчаар хинчектеп турарларыл? «Өлүрүңүң мурнунда каттырып алыр»— деп үлегер-домак бар болгай. Болар боолап каар болза, боолап-ла каарлар ыйнаан, чаңгыс арат оолдуң сөөгү каяа-даа чытпас чүве бе. Харын ооң бетинде кандыг бир-ле аргалардан бодааны дээре боор бо.

— Бо херек дугайында сеңээ байысаатпас мен дизе кандыг чүвел, акым? Чүгө дээрге, бо херектиң негекчилери боттарының ол негелдезин Дарма-Базырны дамчыштыр кирип турда, а Дарма-Базырда сени байысаар эрге кайда боор. Мен болза ооң байысаалгазындан шуут-ла ойталаар мен.

— Ийе, сээң ооң шын, ынчангаш Дарма-Базыр-биле өжежи бергенимниң чылдагааны бо чүве. Ам аппарып байысаарга, сеңээ байысаатпас мен дээр мен.

ТУЛЧУР ХЕРЕК

Тараачы шораңга чыдып келге-ле, үш ай чеде берген. Ол үениң дургузунда аал-оранындан чүү-даа келбээн. Кара шай, кадыг кара хлебтен өске аыш-чем чок. Быт, клоп дээрге шораң иштиңде курт-кымыскаяктар дег кылаштажып турар. Чырык четпес, караңгы черге чыткан кижилерниң арыннары куу төс-ла. Тоттур аыш-чем ишпес, чивес кижилер кедергей-ле арын баксыраан болгаш баш дүгү, сал дээрге черлик амытан-

нар ышкаш селбегер апарган. Шак ынчаар түрегдеп, баксыраан кижиге орун-дөжөк чок, сөөк шала кырынга чыдары дээрге кандыг-даа эрии-шаагай эрттиргенинден халалыг бооп келген.

— Ха-ак, кулугурну, шынап өлүрүп кааш, ооң ужун мынчаар хинчектенип чыдарым кай — деп, Тараачы чүглө боданып чыткан эвес, а харын чугаалаттынып, чыл-чылы-биле ынчаар чыдып келген эштерин ол база бодап чыткан.

— Аалыңче оода дөжөнүп чыдар чүведен эккеп беринер деп сөглетсиңзе. Ону чедирип эккеп бээр кижичок бе?

— Мээң улузум амдыгаа чедир-ле мени мындыг байдалда турар деп чүвени билбейн турарлар-дыр ийин. Бир эвес мону ылап билген болза, акым черле доктаар ужур чок, мынча четпес кээп көргөн турар ужурлуг.

— Бо Белдирде таныш-көрүш улузун черле чок бе?

— Улустар бар-ла, ынчалза-даа оларнын-биле харылзанып алыры берге-дир. Бир чөстөм ашак бар, ол меңээ чүнү-даа чедирип эккеп берип шыдавас ийин.

— Ол кымыл?

— Силер таныыр боор силер, база-ла оор херек ужун бо Белдирге оон келдереттиргеш, од олчаан бо черге бот чурттай берген Адавастай деп ашак бар ийин.

— Хо-о, Адавастайны канчап танывас боор, мен ооң-биле бир чыл дуу ол улуг кара-бажыңга кады чыткан мен. Ооң төрели кижичок дөжөк безин чок чыдар боор бе? Ол бодунда чок-даа болза орус, тыва — кандыг-даа кижилерден чайлыг тывар. Адавастай маңаа 22 чылда шуут бектиг келген кижичок. Бир чыл ажыг кара-бажыңга чыткан. Оон база-ла боолап каар деп турда, Дет Сайыт Данзын дооралап кааптадыва. «Дагыр эргек талазын тыртар» дээниниң үлегери, Данзын чү-даа болза яды арат уксаалыг кижичок болгаш, Дургун-Адавастайны орта камгалаан кижичок дээр чүве.

— Ындыг-ындыг, ону мен дыңнаан мен. Ол бистиң угбавыс-биле чурттап чораан чөстөвис боор кижичок ийин. Ону бээр чорудупкан соонда, угбавыс өлүп калган, ам ында оолдары бар. Олар ам улуг эрлер-ле болгай. Бо кижичок-биле харылзанып алыры берге-дир ийин.

— Харылзажырда чү боор, акың Шыва мен олурумда ол чайлыг-ла болгай.

Ында чыдар кижилерниң кайызынга-даа атыш-чем кирип бээр кижичок чок. Кара шай, када берген кара хлеб-биле шоран даргазы хүнде ийи катап чөмгөрер. Бир-ле катап шоран даргазы шай эккээрге, Шыва ында-ла бир чүве аяр чугаалаан.

— Ындыг-дыр...

Ону дыңнааш, Тараачы «Чүве арга бар-дыр эвеспе» — деп иштинде боданган. Ол кижичок чоруй баарга, Шыва олургаш:

— Дөжөк кылыр чүвени Адавастай тып кириптер чадавас боор — диген.

Түрегделдин кадыг-бергезинге аныяк оол Мижит хөрекчүрээ сыңышпастай берген, даады-ла ырлап чыдар:

Шоочалыг кара шораң
Қажан қаңгырт кынпыр ирги,
— Шокар-Мижит, үне бер!— деп,
Қандыг шагдаа сөглээр ирги?

Хаалгалыг кара шораң
Қажан қаңгырт кынпыр ирги?
— Кайгал Шыва, үне бер!— деп,
Қандыг шагдаа сөглээр ирги?

Қара чаштан шораң ээлээр
Қанчап барган салымым боор,
Қамгалаар дээр Яамының
Қараа канчап барган ирги?

Мижит бир хүн база-ла ынчаар ырлаан соонда:

— Маңаа черле чеже мынчап хинчектенип чыдар боор, боолап каар чүве болза боолап-ла каар ыйнаан болар, дургуннап чоруй баар чоор бе — деп барган.

— Қым-даа кижидургуннап чоруй баар дээр болза чү боор, бо багай шораңның адаандан кастынып үне-ле бергей. Ынчаар дээрге харааданчыг чүве, бо арат чазаан шынап-ла яды араттар ээлеп албаан турда, бо ноят-дүжүметтерге Чооду Мындынмай, Соян Маа-Хөө, Ховалыг Манзырыкчы олар ышқаш бооладып каар болза, бо-ла багай-дыр — деп, Шыва кончуг бодамчалыг олургаш чугаалаан.

Мижит хажыыланып чыда, Тараачыже көргөш:

— Силер чүү деп бодап олур силер, акым? Мен бодаарымга, силер база-ла мынчаар дүүреди бодай берген эвес деп силер бе?

— Ийе, мен база боданып-ла олур мен. Ынчалза-даа дургуннап үне бээрин бодавайн-дыр мен. Шынап-ла бо чаа тургустунган хувискаалдыг чазактың байдалын ап көөрге, сорулгазы биле удуртулгазы дүүшпейн турары-ла шын боор. Чүге дээрге, бо чазактың албан-херээн база биеэги-ле ноят, дүжүметтер кылып турар. Болар арат чазааның адын ажыглап алгаш, харын-на араттардан өжээнин негеп ап турарлар-дыр. Боларның «оор», «дургуннар»—дээш-ле эккеп кара-бажыңнап, боолап каап турар кижилери кымнарыл? Араттарның оолдары-дыр. Олар шынында аштааш, байларның мал-маганын оорлап турар бе? Чок. Олар байлар-биле демисежип турарлары ол болгай. Силер боттарынарны безин бодап көрүңерден. Бо хувискаал ужуру мынаар соңгаар орус чуртундан өөс-

күп келген. Ында Эленей¹ баштаан, хувискаалдыг чазакты чүгле ядыылар баштап турар чүве диведиве. Биске база уда-вас ындыг апаар боор дээрзинге бүзүрээр кижидир мен — деп, Тараачы өөрүнге шын-на сеткилин чугаалаан.

Мижит шөйлүп чыдып алгаш, дыка-ла боданып чыткаш:

— Че, ам канчаарыл, акылар? Бо шаг-төрениң биргээр аңдарлы бээрин манап-ла чыдар бис бе? Берге-ле дир аа — диген.

— Өргениң үнгүрүнүн аксын дуглап каарга, өске черден кастынып үне бээр. Бистер оон дора-дыр бис ийин. Ам канчаар, маңаа олулар апаар бис ыйнаан — дигеш, Шыва аштаан, шаа төнгөн чүве ышкаш, эзеп каап олурган.

Бир кижиди эзээрге өске кижилер база-ла эзей бээри ыш-каш, Тараачы база-ла эзээш:

— Шынап-ла бистер хөөкүйлер ам чүнү канчаар бис, бор-та мынчап, дузакка туттуна берген торлаалар дег, олулар-ла ыйнаан бис. Ынчалза-даа хол-биле тутчуп-какшып шыдавас-даа болза, бо ноют, дүжүметтерге удур сеткил-сагышты бы-жыг тудар херек.

Арат чазаа черле араттың чазаа болур ужурлуг. Чүвениң агын, шынын көрбес бо дүжүметтерниң черле сөөлүн көөр-ле бис ыйнаан. «Хаан оглу-даа болза, халалыг, эжен оглу-даа болза ээлчеглиг» — деп үлегер чугаа бар болгай деп, бодунун сеткилин чугаалаан.

АВАЗЫ

Ол чайын Тараачының авазы Долгар кадай улуг оглу Үжүңнүү-биле кады Сөөлчерге чайлап турган. Долгар дээрге 64 харлыг, яды арат. Ооң адазы Калбак-Хөрек Содунам-Балчырның ада-төөгүзүнүн чылгызын малдап чораан. Ол дан-ды-ла кыстарлыг, а чаңгыс-даа оол чок турган. Кыстарның эң-не хеймери Долгар. Ол өзүп келгеш, оолдар дег эрес кижиди болуп, чылгыны чүгле хавырып бөлөр эвес, а харын база уруктап, сыдымнап аът тударын улус-чон кайгаар турган.

«Бээли-Сайытты Тараачы сугже кири ойдады өлүр-ген» дижип турар үде, Содунам-Балчырның талалакчылары — байлар, дүжүметтер чүгле өвүр-оюнга эвес, а харын Тес кожуунунуң бүгү сумуларыга бар турган. Ынчангаш олар чүгле Тараачыга карганып, кыжанып турган эвес, харын-даа ооң ырак, чоок төрелдерин безин көөр хөөн чок апарганнар.

Сөөлчерге аалдар-ла хөй. Кожа-хелбээ чон амыр-тайбың чайлап-ла турган. Бир-ле хүн улус «Хем-Белдириңден шериг-лер келген» дижи берген. Хеп-хенертен Сөөлчерге көк-көк хөй-

¹ Эленей — Левин.

лең чүвүрлүг, сүүр-сүүр көк бөрттерлиг, боо чүктээн, селеме азынган, он шаа шериг кижилер Сөөлчөр иштин өрү, куду шапкылажып, ээрип келген ыттарны боолап каап чоруп турганнар.

Оолак-Панза деп кижиниң кара ыды аъттыг кижибиле деннештир шурай бээр ыт. Ол ыт бир шеригже ынчаар шурап бар чорда, ол кижибиле селемезибиле ыттын мойнунче ширбий кагарга, ол ыттың бажы, бөрт уштуп октапкан чүве дег, караш кылдыр үстүп барып дүшкөн.

Хамык улус ол шериглерден коргуп, арга-арыг, хараган иштинче дезип киргилей берген.

— Бис анаа улус бис, бээр үнгүлөңөр, чугаалажылы!— деп кусуннап кый дизе-даа, келир кижибиле чок. Чүгө дээрге, оларның орта келген сорулгазы билдинмес.

Ол шериглер чаңгыс-ла хүн иштинде Сөөлчөргө чонну ынчаар дүвүредипкеш, Тарлашкынче дадырадып ажа бергеннер. Бүгү-ле кижилерниң чугаалашкан чугаа-домаа чүгле ол шериглерниң дугайында болу берген. Шокар-ирей Долгар кадайныыңга кылаштап келгеш:

— Бо Дет Данзын дээрге база улуг хувискаалчы кижилерниң бирээзи, ол шериглерни ол баштап чоруур чүве дидир. Хайыракан Арызынга чыгып алгаш, бо часты чазадыр хамык чүве дүвүредип турган бөлүк улусту бо шериглер келгеш, тарады ойладыпкеш, ол уу-биле мында эъди изип шапкылажып келген эрлер-дир — диген.

— Хайыракан арызынга чыгып турган «кончуг кижилер» дээр кижилерни тарады ойладыпкан ышкаш чүл але?

— Ындыг-ындыг. Бо шапкылажып турган шериглер келгеш, тарады ойладыпкан дидир.

— Ол «кончуг кижилер» дээр кижилер мээң оглум Тараачының чаңгыс аъдын безин чадаглап аппарганнар болгай. Оларны тарады сывырыпканы кончуг эки бооп-тур — деп, Долгар кадай хыы ханганын чугаалап олурган.

Ол хүн дээр чаап турар, арай чудаңзымаар хүн бооп турган. Ынчалза-даа Долгар кадай өөнүң кидис эжиин өг кырынче үндүр кагаш, хаалгазын ажыдып алгаш, от салып, чөкпек хайыдырып олурган. Дымырады чаап турган чаъстың аразындан кээрге, бурунгаартан аъттыг кижиниң чүгүртүп олурары илдең. Чаашкыңга ижирниккен кижибиле удаткан чок шаап келгеш, өг курунга аъдын баглааш, кирип келзе-ле, Сүлдүм болган. Ол өг иштинде олурган кижилер-биле амырменди айтырышкан дараазында, аяк шай аартап, чылыгып олургаш:

— Силер Хем-Белдири кирген төлээлер дугайында чүве дыннадыңар бе? Тараачы база кады чоруткан кижибиле дээн?— деп, Долгар кадай чүнү-даа билбээн айтырып олурган.

— Мен Самагалдай четкеш, чанып бар чор мен. Белдирже

чоруткан төлээлер чангылап келген. А Тараачы келбээн, Белдирде кара-бажыңда кирген кижидижир-ле чүве-дир.

— Ой, канчап, чүнүң дугайында бажыңче кире берген кижиди боор, оглум?

— Бо байлар, дүжүметтер Бээли-Сайыттың амы-тынын чарбыгдап, Белдирниң беш яамызынче өргүүдел, дилег кылып, Тараачыны ялалаарын негээн улус дидир. Ооң-на дугайында чүве боор, Тараачы Белдирге баргаш, хонганының эртенінде-ле тудуп бажыңнап каан дидир.

Авазы ону дыңнап кааш, кезек када харлыга берген олургаш:

— Мээң адам Калбак-Хөрек бодунуң бүгү-ле назынында бо Содунам-Балчырның ада-өгбезиниң чылгызын хавырып хинчектенип чорааш, артында черге доңуп өлгөн чүве. Мен бодум база кара чажымдан-на эр кижиди ышкаш боларның чылгызын хавыржып, агбай кижиди дээр ат безин чок чордум. Ам келгеш, бо кончуг өөде чок чүвөлөр артында мээң ажы-төлүмге амы-тынын чарбып турар апарып-тырлар. Содунам-Балчырны мен кара бичезинден-не билир мен. Аажы-чаны дыгылаңнаан, дырышкылаңнаан, тал курту дег, чүве-ле болгай. Ол еразы-биле чааскаан шаап чорааш, сугже, сүтке дүшкен сээк ышкаш, дүже бергени ол-дур. Бо чазак-төре шынап-ла араттарны чүве болза, чүге мээң яды арат оглумну ноян кижиниң амы-тынынга четкен кижиди деп кара-бажыңнап турар чүвөлү? Сүтке дүже берген сээктин бодунуң шорuzu-ла ыйнаан— дээш-даа, кадай хөлзей-ле берген.

— Чаа, ындыг-дыр. Тараачыга акызы черле чоокку үеде баар болза эки боор— дээш, Сүлдүм аъттангаш чорупкан. Сүлдүм дээрге Тараачының кончуг чоок эжи. Тараачының ынчаар кара-бажыңга кире бергени авазыңга болгаш өске-даа төрелдеринге кончуг сагыш чованчыг, аар-берге болу берген.

Ужүң бир-ле чүвеге чорааш, кезжээ өөнге чедип келген. Оглуңу кээп дүжери билек-ле Долгар кадай өөндөн үнгеш, оглуңу өөнче кады киргеш-ле:

— Дуңманны Белдирде апарып кара-бажыңнап каан дидир. Содунам-Балчыр ноянның амы-тынын чарбып турар чүве дидир. Яды улустарга мал-маган шамнааш-ла боолап кааптар чүве дээр чорбадыва. Мээң багай оглумну база ынчаар боолап-ла каар ыйнаан. Мээң ынаар чедер шаам бар эвес. Сен оода дунмаң дириг чыдырда барып караанга көстүп көр— деп ы-сызы-биле чугаалаттына берген.

— Кым чугаалап келди?

— Сүлдүм.

— Ийе, мен Сүлдүмге орукка ужураштым. Бо дугайын чугаалады. Айтырыг аар-берге-дир. Ынчалза-даа бо дээрге хаан төрөзи эвес, арат чазаа-дыр. Араттың чазаа мээң дунмам ыш-

каш яды аратты таан хайын ада тыртып кааптар чүве деп, таанда арга бар боор.

— Хоржок, хоржок! Мындыг тайбың черле олуруп болбас. Дораан-на чем-хүнезинден алгаш, чоруп көр, оглум!

— Ча, ындыг-дыр, мен белеткенип алгаш чорупкай менде. Силерлер үрелбес хүнезинден белеткеңер. Бо кижээ таакпы садып тыртар каш янчаа аппарып берзе эки боор.

— Янчааны¹ кайын киирер.

— Чем аразынга билдиртпези-биле дамчыдып бериптер-ле болгай.

ӨРГҮҮДЕЛ

Сөөлгү чээрби хире хонуктарның иштинде, Дарма-Базыр Тараачыны ийи катап эккеп байысаан. Дарма-Базыр-биле Тараачы өжежи берген. Сөөлгү байысаалгага Тараачы:

— Мен ам Дарма-Базыр сеңээ байысаадыр хөңнүм чоктур, чүге дээрге сен Содунам-Балчыр ноянның дузалакчы — додаа дүжүмеди-ле болгай сен. Бир эвес мени байысаар ужурлуг болза, чүгле арат чазааның шын төлээзи байысаазын — диген.

Дарма-Базыр орта хорадааш, джин ызыртынып алгаш, олура-тура халып тургаш:

— Сен өлүрүкчү меңээ байысаатсыңза-даа, байысаатпазынза-даа, бо херектиң адаандан черле уштунуп үнмес сен. Сэң донга бажың куурарбаан шагда мен бо албан-дужаалдан дүшпес мен — деп алгырган.

Бижээчи Мадыймаа бирде Дарма-Базырже, бирде Тараачыже көрүп каап олурган.

— Бо өлүрүкчү чүве дыка тодуг-дур, мону бөгүнден эгелээш, караан ыргайтыпса, мындыг омак чоруу чаягаар эвинге кире бээр болгай аан.

— Ийе, арат чазааның кежинге чүгле сен тотпайн турар сен. А мен кара-бажыңга чытсымза-даа, сени бодаарга тодуг мен. Иет, аштап олурар болзунза, мээң үлүүмнү кызырып чи харын.

— Чарылга шагдаа! Мону аппарып суп каг! Маңаа чем бербенер дидир деп шораң даргазынга чугаала!

Чарылга шагдаа Чыдый база-ла сүрүп алгаш чоруп каан. Тараачы кылаштап оргаш:

— Экендей² деп орус кижиге бар чүве дээн, ол кижиге ам бар бе, билир сен бе? — дээн.

— Ийе, бар дээнигай — деп сымыраны аарак харылааш,

¹ Янчаа — кыдат мөңгүн төгөрүк.

² Экендей — Иннокентий Сафьяновту ынча джип турган.

Чыдый бичи дүрүп каан саазынны, ыңай-бээр көре-көре, Тараачыга тутсупкан. Тараачы шоранга кирип келгеш, Дарма-Базыр-биле канчаар тулушканын өөрүнгө чугаалап берген.

— А бокта, кончуг-ла шын кылган-дыр сен, акым — дээш, орта Мижит дыка-ла чөпсүнгөн. Шак ынчаар тулчуптар дугайын боду-биле сүмелешпээн боорга ынчангаш ийикпе, Шыва чүве ыттавайн, дыка үр боданып чыткан.

— Че, ам чүвени эгелеп алганда, төнчүзүнгө чедирер апаар-ла болгай. «Чыланни шала согарга шаптар» деп үлгер-домак бар ышкажыгай. Ам Дарма-Базыр-биле моон ыңай канчаар тулчур деп бодай-дыр сен, че?

— Дарма-Базыр ам база катап аппарып байысаар болза, моон-даа артык хедерленип тулчур мен. Дарма-Базыр-биле шак мынчаар тулчуп эгелей бээримниң ужуру чүл дээрге: Дарма-Базыр дээрге Содунам-Балчыр ноянның эң додаа дүжүмединиң бирээзи болгаш Содунам-Балчырның эрткен часка чедир, Тестин Хайыракан аразынга чыып алган турган хувискаалдыг чазак төреге удур, ылаңгыя хувискаалдыг орус улуска удур бөлүүнүн херээн Дарма-Базыр база билир турган. Мен ам Дарма-Базыр-биле чүгле өчүк чөрүжүп тулчур эвес, мында, Хем-Белдириңде Орустун хувискаалдыг чазааның төлээзи Экендей деп хувискаалчы кижиге бар дээр чүве, ол кижиге өргүүдел бижир деп бодап тур мен. А силер чү деп бодаар силер?

Шыва олурган боду тура халааш, шоран иштинге кылаштап тургаш:

— Че, сен-даа чүвени ыяап-ла эргилдир бодапкан-дыр сен, ол черле шын боор, ону ыяап-ла кылыр херек!— диген. Мижит база-ла чыткан боду ковайып келгеш:

— Шын-дыр, акым — деп чөпшээрешкен.

Тараачы моол бижикти, бижиири чараш эвес дээрден башка, эки билир. Оң күдээзи Достак ону моол бижикке өөредип каан турган.

— Че, өргүүделди бижиирин бижир-ле-дир бис, саазын, карандаш деп чүвевис бар эвес, мону канчаарыл?

— О-о! Ол дугайы ажырбас, ону тыварын болгаш өргүүделди чедиртирин акың мен билийн.

Тараачы хоянда демги саазынын уштуп келгеш, номчуп көргөн.

— Дарма-Базыр сени «үшке» кирип бээр деп тур, болгаанмаже хоржок боор — дээн Мадыйбааның чагаазы болган. Тараачы ол чагааны өөрүнгө номчуп берген. Ынчалза-даа ону кым бижээниң ыттаваан.

— Кым бижээн ышкаш-тыр? Кончуг-ла чаагай сеткилдиг, чүвени билир-даа кижиге бижээн-дир аа!

— Бижээн кижиниң ады билдинмес чүве-дир.

— Кым бо чагааны берди?

— Девин шүүгү эжинге манап олурумда, бир бичии уругла октапкаш барды. Бо «үшке» киирер деп чүзү чүве боор?

— Херек-даа, бергедээн-дир. «Үш» дээрге, бирээде,— чак даргазы, ийиде, Төп Хораа даргазы, үште, камгалаарның даргазы-дыр. Бо үш кижиде Дарма-Базырның сөзүңге шынзыгыптар болза, ол-ла. Маа-Хөө, Манзырыкчы оларны ынчанган дээр чүве — деп, Шыва кончуг аар бодал-биле чугааланган.

— Э-э, акым, ам олурган херээ бар бе, дургуннап чоруй барза эки чүве эвеспе?

— Бо оку-боолуг улус аразындан канчап дургуннаар боор. Дургуннай-даа берген дижек мен, а силерге база багай боорла болгай. Харын бо өргүүделди Экендейге дүрген дамчыдып бээринин аргазы чүү ирги?

— Өргүүделди канчаар бижизе экил, көвей чүве бижизе эки бе азы эвээш кылдыр бижизе эки бе?

— Мен бодаарымга, хөй чүве бижээн херээ чок, чүгле дилег кылырының ужур-утказын кииргеш, үш кижиниң өргүүделди кылдыр бижири болза эки.

Шыва кежээки чемгерилге үезинде шораң даргазын дамчыштыр саазын, карандашты тыпкан. Ооң даарта эртенінде, Тараачы өргүүделди моол дыл кырынга мынчаар чогааткан:

«Эргим хайырааты Экендей силерге

Үш тыва яды араттар — Иргит Тараачы, Соян Чоон-Шыва, Ховалыг Шокар-Мижит бистер — ийивис байларның актыг черге аът-малынга шамнаттыргаш, бирээвис хувискаалдыг чак төреден ырбап дезип чорааш, сугга дүжүп өлгөн Содунам-Балчыр ноянның амы-тынынга шамнаттыргаш, хей-ле черге хинчек көрүп, бо Белдирниң тускайлаан хоругдал черинде өлүм кырында чыдыр бис.

Хинчек чок яды араттар бистерниң амы-тынывысты хостап ап көрүңер.

Албаттылар: Тараачы, Шыва, Мижит».

Хоругдаттырганнар өргүүделин бижип белеткеп алган.

Шоранның хаалгазы ийи каът. Чемни иштики хаалганың бичии үдүн дамчыштыр кирип бээр. Чем дамчыдып бээр кочалда чүве үндүрүп төктүрер үеде таңныыл ланчы боозуңуң беш огуң кирип иткеш, чүгле базарыңга белеткеп алган көрүп турар. «Шыңгы хоругдал» деп чүве ол. Оларның бирээзи ыңай болур болза, чүгле чык дээр. Шораң даргазыңга чүве дамчыдып бээри, чүве чугаалаары база хоруглуг. Ынчангаш шораң даргазы таңныылдан сестип, коргар. Өргүүделди дамчыдып бериптер эптиг байдал болбастаан.

— Өргүүделивис чыдып берди, чүү-кандыг-даа болур чүве

болза, моон харызын бир дыннап көргөн болза, канчап дамчыдып бээр чоор мону, акылар?

— Харын бо элдеп болду-ла. Чүве узамдыгарга арай өйү эрте бээр, багай чүве болдур ийин бо, канчап дамчыдыптар чоор.

— Далашпанар, оолдар! Эр кижиниң аскының кежи кезээде-ле бодун эдерип чоруур чүве боор, эптиг байдал черле болу бээр. «Далашкан сээк сүтке дүжер» деп үлегер-чугаа бар болгай. Силер эмин эртир далажыр болзунарза, Содунам-Балчыр дег база сугже дүже бээр силер — деп, Шыва тоомчадаа чок чугаалап чыткан.

Тараачының кадайы ийи уруу-биле өөнге база-ла сагыш човап, хейде-ле өөндөн үнгеш, соңгаар көрүп алган, хөй-ле чүвелерни бодап турар. Бир-ле хүн кожуун чагыргазынга шаап чеде бергеш:

— Иргит Тараачының кадайы мен-дир мен. Тараачы кайдал? Өлүг бе, дириг бе?— деп кожуун тергиилекчизинден айтырган.

— Тараачы Хем-Белдиринде кижидир. Дириг болбайн канчаар.

— Тараачыны өлүрүп бериңер деп, Белдирче дилег кылган чүве дээнигай. Хаан төрезиниң тос эризин хүлээп көрүп чораан яды арат Тараачыны ам өлүрүп каары бо чүве бе?

— Кайын ындыг боор, силер далажып чоруур-дур силер, чүвени манаар апаар. Ол кижиде дораан хосталып чанып кээп-даа болур-ла болгай. Бо кижиде шын эвес черге херекке туттура берген дугайын чогуур дээди черлери биле бээр-ле болгай. Силер ам чанып барып, эмин эртир дүвүревейн чурттап олурунар...

АКЫЗЫ-БИЛЕ

Шораң даргазы чемин хаалга үдүнге эккелген. Үш кижиде биеэги-ле чаны-биле үт аксынга барганнар.

— Тараачы! Үжүң деп кижиде сээң акың ийик бе?

— Ийе!

— Ол кижиде сеңээ чем-хүнезин эккелген-дир — дээш, шокар бышкак хапта хүнезинни сунган. Ол аразында Шыва, база-ла самыраны аарак чоруй, өргүүделин шораң даргазынга тутсу каапкан. Чү-даа болза таңныыл ону эскербээн. Ол изиг минута ынчаар эрткен.

— Экендейниң холунга кирзе-ле бир хары келир боор.

— Бо шораң даргазы оол шору оол чүве, ону черле дамчыдып бериптер боор ол.

Тараачы шокар хаптың аскын чешкеш, иштинде янзы-бүрү чемнерни уштуп салып олурган.

— Куруттар бар-дыр бе?

— Ийе!

— Чогуум чүвөң ол-ла болгай. Бистин башкы соян улус ааржы, курутка кедергей ынак ийин.

Бүгү-ле сеткил-сагыш, амыдыралы-даа доңнажы берген эрлер, кайы-бирээзинге келген-не чүвөңи деңге үлежип ижинп, чиирлер.

Ол хапта чем аразынга он улуу хээлиг яндаалар чораан.

— Ам-на таакпы саттырып тыртар чүвелиг болдувус — дижип, ыяга безин сеткил өөрүп олурганнар.

Ол кежээ Тараачы акызы-биле ужурашкан.

— Мен Мадыйбаа бижээчи-биле чугаалаштым. Ооң чугаа-зы-биле болза, сээң дугайында айтырыг кончуг кара сагыш-тыг-дыр. Ол дугайын сеңээ бижип дыңнаткан мен дээр болду. Сени мында шак мынчаар чыттырып турар кижичүгле Дарма-Базыр чүвө дидир. А өске кандыг-даа кижилер: «Тараачы хей-ле черде бажында чыдар кижичү дидир дээр-дир. Дарма-Базыр Содунам-Балчырның улузундан хээли апкан болгай аан бо» дижип тур.

— Бистер дүүн мында, Белдирде, Экендей деп орус даргага өргүүдел бижип чоруткан бис. Ооң харызы-даа чүү боор чүвө. Бо хувинскаал ужурун эки билир кижиниң бирээзи ол дээр чүвө-дир. Мээн Дарма-Базыр-биле чула тутчупканымың дугайын Мадыйбаа чугаалаар-дыр бе?

— Ийе, чугаалады. Мында эң-не айыылдыг чүвө чүл дээр-ге, чазак даргазы, нам даргазы болгаш камгалаар даргазы бо үш кижини «үш» — дээр чүвө-дир. Ол үш кижичү Дарма-Базырның сээң дугайында негелдезин хүлээп аптар болза, херек онза айыылдыг, шииткел чокка-ла аппарып адып кааптар чү-вө дидир.

— «Өлүртүр кижиниң өчүүн алыр» чүвө дээн, болар таанда мени ам база бир катап аппарып байысаар-ла ыйнаан. А сен аргалыг болза борта каш хонукта тургаш, бистин демги бижээн өргүүделивистин дугайы чү бооп турарын билип алгаш, биске дыңнадырын бодап көр. Бо дугайын Мадыйбаа-ла эки билип тур боор.

— Че, че! Ам болзун, сен ыңай чор! — деп, боолуг таңныыл Үжүнче көргөш, шынгы негей берген. Чугаалажыр дээн чү-велерни чугаалажып четтикпээн. Ужуражышкын ынчаар чедимче чок доозулган.

Үжүн оон чоруткаш, чү-даа болза, чангыс чер чуртуун барымдаалааш, база-ла Мадыйбаага барган.

— Тускайлаан хоругдалда чыдар Тараачы, Шыва, Мижит олар Экендейниң адынга өргүүдел бижээннер-дир. Сафьянов ол өргүүделди көргөш, ук херекти хынап көөрүн чазактын оралакчы даргазы Идам-Сүрүңге сүмелээн. Идам-Сүрүң ону

ам-даа хынап көрбээн, а өргүүдел боду бистиң яамыда келген чыдар чүве-дир — деп, Мадыйбаа чугаалаан.

— Идам-Сүрүң ону ам кажан хынап көөр кижин ирги?

— Идам-Сүрүң салчак кирген, ам бодунда чок кижин, даартадан чедип келир боор.

— Ол Экендей деп кижин ам Белдирде бар боор аа?

— Бар, бар. Намның Төп Хораазы, чазак чери ынчаар чоруп турар кижин.

Үжүң Белдир чоогунда бир аалга барып аъдын оъткарып хонгаш, даартазында биче дүш эрте бергенде, база-ла Мадыйбааныңга чортуп келген.

— Мадыйбаа эртен-не силерни сураглап турган чүве ийин. Чугаазының уун дыннаарымга, Тараачы сугларны бажындан хостаар диген дээн-даа ышкаш болду. Бажың даргазынга чедер берзинерзе, чүвениң ужуру оон билдине бээр боор — деп. Мадыйбааның кадайы чугаалаан.

Үжүңнүң сагыш-сеткили орта элээн көдүрлү бергеш, шораң даргазынга чүгүрүп чедер берген.

— Дүүн кежээ даштын бажында чыдар үш кижини үжелдирзин даарта хостап үндүрер дугайында бижик келген чүве. Бо эртен шагдаа бижик тудуп алган келзе-ле, Шыва биле Мижитти хостап үндүрер, а Тараачыны шынгы хоругдаар деп келген мындыг-дыр. Өөрү үнүп чоруй бардылар, а Тараачы чыдыр-ла.

— Тараачы-биле ам ужуражып болур ирги бе?

— Чок, «шынгы хоругдалга» дээн соонда, хоржок-ла болгай, коргар мен.

Үжүң ам-на муңганы берген. Дүштеки чем үезинде база-ла Мадыйбааныңга кылаштап чедер берген. Мадыйбаа өөндө олурган.

— Чүве элээн аайлажып келгеш, база катап болбайн барган-дыр, але, ыңар?

— Ындыг, дүүн кежээ Тараачыны база хостап алыр дишкен чүве болгай, ынчалза-даа Дарма-Базыр база-ла маргышпышаан-на турган. А бо эртен бистиң Яамыга Идам-Сүрүң биле Дарма-Базыр ийи чула-ла маргышканнар, ынчалза-даа Тараачыны бөгүн хостап үндүрерин соңгаарлатканнар-дыр.

Дарма-Базыр Тараачыны эрткен шагда оор, дургун чораанындан эгелээш, чүзүн-даа арттырбайн коптарып, чүүл-бүрү чүве-биле буруудадырын кызыдып турар кижин. Ол ам Тараачының херээн «үшке» кирир-даа чадавас боор.

— Идам-Сүрүңнүң алыс бодалы черле чү тур ирги?

— Идам-Сүрүң Экендейниң саналын ёзугаар Тараачыны хостаар дээр кижин-ле болгай. Дарма-Базыр-биле манаа маргышкан соонда, Экендейниң сөзүндөн эртер-даа шаа бар эвес, Идам-Сүрүң бо хевээр-ле чүткүдүп-ле бээр болза, Экен-

дей Тараачыны бо удаада эвес-даа болза, кедизинде, харындаа чоокку үеде черле хостадыптар боор ийин.

Ол дээрге Үжүңге дыка идегелдиг эки чугаа болган. Үжүн оон бажың даргазынга баргаш:

— Мен ам чанып чоруткаш, аьш-чем, кышкы идик-хеп беткеп алгаш, дарый чедип келйин, бо дугайын бажыңда кижиге дыңнадып көрүңер — деп дилээш, чанып чорупкан. Оон даартазында Дарма-Базыр Шүүгү яамызынга келгеш:

— Сен бо бижикти кончуг дүрген ийн хуу кылдыр чара биживит!— дээш, алды арын хире карандаш-биле моолдап бижип каан бижикти Мадыйбааже сунгаш, «Чазак черинге баар кижиге мен» дигеш, далаш-биле чоруй барган. Мадыйбаа ону номчуп көөрге, Тараачыны буруудадып, амызы-биле шаажылаарын «үштен» дилээн бижик болган. Мадыйбаа ону бижир хөңнү чок болза-даа, үстүндө кижиниң дужаал, айттышкынын чөрчүүр арга чок болганда, хуулап бижий берген. Ийн хуу бижип дооскалак олурда, Дарма-Базыр бир-ле чүвөгө сагыш-сеткили өрөөн чүвө ышкаш апарган кирип келген.

— Че, бижип доостун бе?— дээн.

— Ийе, ам дораан доозар деп олур мен.

— Бо Идам-Сүрүң деп чүвө орустарга чапшаалап, чылбаңнап алгаш, оларның-биле кады оор, дургун, дүржок чүвөлөрни безин камгалаарын оралдажып турар-дыр, Экендей Сафьяновка чыпшынып алгаш, бо Тараачы деп шаг-төөгүдөн бээр кайгал, дүржок чүвени безин камгалап турар чү апарган бо — деп кончуттунуп олурган.

Мадыйбаа бижин бижип дооскан. Дарма-Базыр орта таңма базып, ат салып алгаш, чоруй барган.

— Тараачынын дугайында ам кижиге кордаар чүвө чок-тур эвеспе — деп, Мадыйбаа боданып олуруп кагган.

Тараачы ам кара чааскаан шоран иштинде ыңай-бээр эленейнип, хамык-ла эрткен, барган чүвөлөрни андара-дүндере бодап кылаштап-ла турда, дүн, хүн эртип-ле турган.

БИСТИҢ КЫРЫНДА

Кады чыткан эштери үнүп чоруй барган. Ам караңгы шоран иштинде кара чааскаан. Чүглө чалгааранчыг эвес, а харын база мунгаранчыг-даа. Ийи, үш кижилернин ханын соруп турган маңгыс амытаннар ам чаңгыс кижиниң эът-кежин сора берген. «Бо кижини боолап өлүрерин чөпшээрөп көрүңер» дээн дилег де. Ол черле чогум чүл? Кижиниң кылып үүлгөтпээн чүвезин кылды деп нүгүлдөп турар. Кижиниң хууда кижиге эргези кайыл? Бо хойлап алган турар бадылээргейиниң херрээ чүл? Бо хувискаалдыг ёзу-төредө мен ышкаш ядыы арат-

тың амы-тынын өршээр чүве черле чок бе? Мени адып каар де? Канчаар бооларыл? Ийи холумну артымга хүлээш, черге аппарат, казып каан онгарның эринге сөгедектей олуртуп алгаш, ол карангы дүне, авамның төрүп каан кара бажынче нагаан боо-биле чык-ла кылыр бе? А мен оон онгарның дү-вүнче чуглуп кире бээримге, кандыг-даа кээргел чокка дову-рак-биле мени хөөп каар бе? Мээң эргем кайыл? Менден ангыда мээң төрөөн иемниң, кады төрөөннеримниң, уругларым ның, хөй чылдарда кады чурттап келген эжимниң-даа аскы-ның кежии чогу бо бе? Чо-ок, дээргилер, черле ындыг эвес ийин! Мен шаанда оор-кайгал адым-сураам үнгүже үүлгедир чүвени үүлгедип-даа чорааным шын. А бо удаада бо херекке актыым черле аргажок».

Тараачы карангы шораң иштинге шак ынчаар боданып турган. А Дарма-Базыр «үшке» баргаш, Тараачыны боолап шаажылаар дугайында чөпшээрелге ат салдырып апкан. Ам ол-ла дүне ону күүседир ужурлуг.

Сафьянов ол хүн намның Төп Хораазыңга чорааш, мынча дээн:

— Мээң адымга ам үеде тускайлаан хоругдал черинде чы-дар үш херектеннер чагаа бижээн. Ону мен билир кижилер дамчыштыр өөренип көргөн мен. Ынчангаш, мен бодаарымга, ол кижилерниң кайызының-даа шак ынчаар шыңгы хоруг-далга чыдарының чылдагааны чок улус-тур. Черле ынчаш чү-вени өөренип көөрге, чүгле бо үш кижии эвес, а дуу ол улуг ка-ра-бажында-даа чыдар кижилерни ап көөрге, олар шупту ядыы араттар, оларның ында чыдар херээ чүгле ялым чок херектер дугайы боор-дур. Бо дугайын черле өөренип көөр болза эки. А өргүүдел бижээн үш кижиниң херээ өөренип көөрүн чазактың оралакчы даргазы Идам-Сүрүңге сүмелээн мен. А бөгүн дыңнаарымга, оор херектиг ийи кижини хостап үндүргөн, а Содунам-Балчырның амы-тынынга хей черге шамнаткан, ядыы арат Иргит Тараачыны хоставаан болгаш, харын-даа өлүрүп шаажылаар дээн деп дыңнадым. Бодунун революстуг хоойлузун канчаар сагып эдерери Тываның ре-волюстуг чазаның бодунуң херээ-дир. Мен ол дугайында чүнү-даа бодавайн-дыр мен. Ынчаарга мооң иштинде меңээ билдинмейн турар чүве болза, Содунам-Балчыр ТАР-ның Шүүгү яамызының сайыды кижии. Ону харын-даа чазактың даргазынга сонгуур деп турган. А Содунам-Балчыр «Россия-биле чоок турарыңга хөңнүм чок» дээш, ажилдап турган ажылын каггаш, чуртунче дургуннап чоруй барган болгай. Содунам-Балчырдан өске ындыг бодалдыглар чок деп болур бе? Ленинниң партиязынга баштаткан Советтиг Россияның ча-заа тыва улуска хүн бүрүде акы-дунма дузаламчызын көргү-зерин күзеп турар боордан башка, силерниң иштики херээнер-

ни холгаарлаарын күзевейн, харын-на национал хамаарышпас чоруунарны деткип турар. Борта Тываның тускай хамаарышпас бот эргезин камгалаар дээш орус кызыл партизаннарның төккөн ханын үнелевейн барып болбас. Иргит Тараачы дээрге ол чүгле ядыы арат эвес, намның биледин ап алган чыдар кижидир. Мээң күзелим чүл дээрге, Советтиг Россия биле тыва улустуң аразында акы-дунма найыралы моон соңгаар улам-на быжыгып, калбарар. Ынчангаш бо ийи чурттуң кайызынга-даа найыралчы сагыш, бодалдарны хүндүлөп көрбөс кым-даа турбас ужурлуг. Ынчангаш Содунам-Балчырның үзел-бодалын өөренип көөр болгаш оон амы-тынынга хей черге шамнаткан ядыы арат, нам кежигүнү Тараачының дугайында буруудадышкыны эде көөрүн күзээр-дир мен...

Ооң соонда намның Төп Хораазынга база удуртукчу кижилер чыгып чугаалашкан. «Үштүң» Тараачы дугайында шиитпирин күш чок болдурган.

Дарма-Базыр Төп Хораның ол доктаалынга ажы-биле удурланган.

Шүүгү яамызынга бир-ле эртең Дарма-Базыр шырайы артында куураып, салы сырбая берген кылаштап келгеш:

— Мен моон соңгаар бо яамының ажыл-херээн кылбас мен. Мени моон үндүрер-даа чүве болза үндүрзүн — деп мөгаттынып чугааланы берген. Ону ол аямының ажылдакчызы Шыдыраа-Биила дыңнаан:

— Сээң бо Тараачының херээн көрүп, байысаап турганыңны безин көөрге, чөгөнчиг-ле-дир. Сени өске черден айттышкын, дужаал-биле ажылдан үндүрер чүү боор, бодуң чоруй барзынза, ол-ла дээре боор ийин — диген.

Шораң даргазы чааскаан арткан кижини кээргең, эки ажаавышаан турган.

Тараачы бичиизинден-не каргыраалап, сыгыртыр чораан. Ынчангаш ол шораңга чааскаан уюгуп, сырыннаац ындыг ыйнаан, даштын таңныылга безин илден кылдыр, уянгылады салгылап турган. Шораң даргазы даштыгаа келгеш, хана өтүр ол каргыраа, сыгытты дыннай берген-даа турар.

Тараачыны салып үндүрер дугайында бижик шораң даргазынга келген. Дарга доп-дораан дүлгүүрүн алгаш, шораңга маң-биле баргаш, шоочазын ажыткаш, хаалганы ажыда идип чоруй:

— Хөөмейлээр! Ижик-дөжөөн алгаш, бээр үнүп кел! — деп кыйгырган. Ол сөс Тараачыга карангы дүне чырыш дээн ышкыш болган. Ынчалза-даа саваарай берген сагыш безин бодалы-биле хаалга үдүңге аяр кылаштап келген.

— Сени ам-на хостапкан, ол дугайында бижик бо-дур, номчуп көр. Ында ижик-дөжөөнни алгаш үнүп кел, че!

Тараачы бижикти номчааш, дедир сунупкаш, эглип баргаш, дөжөнип чыткан кудузун куспактап алгаш, үнүп келген.

Күскү каан дээрден хүн күжүр Иргитче хүлүмзүрүп көрүп турган. Куспактап алган кудузун холдан салбайн, арыг агаар тынып, өрү-куду кезек көрүп тургаш:

— Кижиге бүзүрелдиг эжи эш орус кижиге боор чүве-дир аа — диген.

Шораң даргазы:

— Бо Экендей деп орус дарга силерлерге шынап-ла эки дузалады — диген.

— Бо дугайын кажан-кезээде черле уттур арга чок.

— Че! Өгже кирип, аыш-чемден чип көрөм.

* * *

Иргит Киваевич Тараачы 1888 чылда ядыы арат өг-бүледен төрүттүнгөн. Ол 17 харлыындан эгелеп чурттаан кадайы-биле 55 чыл дургузунда чурттап чорааш, 1923 чылда нам кижигүнүгө киргеш, 37 чыл дургузунда нам стажын эдилеп чорааш, 1960 чылда назыдааш өлгөн. Ол ийи оол, ийи кысты кижизидип өстүргөн.

Юрий АРАНЧЫН,
төөгү эртемнериниң кандидады

ХОСТАЛГА ДЭЭШ ДЕМИСЕЛГЕ БЫЖЫГЛАТТЫНГАН АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ ЧОРУК

Төөгүчүнүң демдеглели

Кожа-хелбээ чурттуг тывалар биле моолдарның революция мурнундагы материал болгаш угаан-бодал амыдыралының бүдүжүндө дөмей чүүлдер хөй. Оларның иштинден эң кол чүүл болза манчы-кыдат болгаш иштики дарлалга удур кады бир-демниг демисел боор тур.

XX вектин эгезинде империалистиг күрүнелер Кыдатты чартык колония байдалга кииргени-биле чергелештир манчы династияның дарлалының адаанга чораан улустарның байдалы дорайтаан. Мынчангаш аңгы талазы-биле бир дөмей сонуургалдар Моол, Тываның арат массаларының күштерин эжелекчилерге удур демиселге каттыштырарын база орус пролетариатка баштаткан Россияның акы-дунма улустары-биле янзы-бүрү харылзааларны улам быжыглаарын негеп турган. Ол болза аңгы демиселиниң ханылап хөгжүп турарының база организас чок демисел чорудар чорукту ажып эртип турар апарганының илерээшкини болгаш социал база национал дарлалдан хосталырының оруунда бир чугула чүүл боор тур.

«Делегей империализми болгаш 1905 чылдың орус шимчээшкини Азияны шуут оттурупкан»¹— деп, В. И. Ленин бижээн. Шынап-ла бирги орус революцияның дүлгээзинден 1914 чылда кыдат революция өөскээн. Моон соон дарый моолдар биле тывалар удаа-дараа национал-хосталгалыг демисел-

¹ В. И. Ленин, Чогаалдарның долу чымыдызы, 5-ки үндүргени, том 23, арын 146.

че көдүрлүп үнгөн. 1912 чылдың август 7-де оларнын каттышкан күштери Моолда манчы-кыдат эжелекчилерниң сөөлгү даянгыыжы Кобдо шивээзин дүжүп бээринче албадапкан. 700 ажыг тывалар моол акы-дунмалары-биле кады ол дайынга киришкеннер. Кобдо шивээзи-биле кады Моол, Тывада манчы эрге-чагырга арылган.

Байдал база аңгылар күштериниң деңзигүүрү өскерилген. Мооң түңнелинде шагдан бээр хөгжүп келген орус, тыва төөгүлүг харылзаалар 1914 чылда Тываның Россияга каттыжып киреринге чедирген. Тыва феодалдар арат чонну күчүлөп дарлаар эрге-чагыргагазын быжыглап аар төлээде Россияже чүткүдүп турган. Ынчаарга хаан чазак, Тываны эжелеп алгаш, ооң байлактарын сыыраар дээш харамдыгып турган. Шак мындыг аңгы талазы-биле кызы кордалдар турза-даа, Тываны Россияга каттыштырганы херек кырында депшилгелиг чүүл болу берген, чүге дизе тыва улустуң национал база социал дарлалдан хосталыр үезин чоокшулаткан орус пролетариаттың революстуг шимчээшкининиң агымынга Тыва хаара тыртыра берген.

Улуг Октябрьның социалистиг революциязының күчүлүг салдары-биле хосталга дээш демисел Моолга, Тывага чаа күш-биле калбарган. РКП(б) база Коминтернниң идея талазы-биле удуртулгазының ачызында тыва, моол арат массалар биле орус ажылчын аңгының аразына тыптып быжыккан эвилел Тывага болгаш Моолга национал-хосталгалыг шимчээшкиннерниң тиилээринге шийтирлиг рольду ойнаан.

Хамааты дайын үезинде империалистиг күрүнелер, хамыктың мурнунда — япон дайынзырактар, Моол биле Тываны эжелеп алгаш, ол девискээрден Совет республикага удур дайын чорудар дугайында, ук чурттарны кедизинде барып таваан карарты үптээр дугайында төлевилеп алганнар. Японияның хөлезиленикчизи атаман Семеновтуң чыдаларына даянган «улуг Моол күрүнени» тургузар дээш оралдажышкындан ону билип ап болур. 1919 чылда кыдат эжелекчилер Моолдуң автономнуг эргелерин узуткааннар. Мооң соон дарый 1919 чылда кыдат, моол эжелекчи шериглер Тываже, 1920 чылда барон Унгернниң үптекчи өлүрүкчү шерин Моолче хөме таварып, кирип келген.

РКП ТК-ның шийтирлиг хемчеглериниң түңнелинде 1919 чылда Кызыл Шериг колчакчы армияны өлүмнүг согушкуннарга таварыштырган. Совет шериглерниң шавар халдаашкыны Сибирьге калбарган күчүлүг партизан шимчээшкини-биле каттыжа берген. 1919 чылдың август 3-те Совет чазак моол улуска база Моолдуң чазаанга дараазында кыйгырыг чагааны чоруткан: «Ажылчын-тараачын чазактың кызыл шериглери... Сибирьниң делгемнеринче кирди. Олар сибирь ажылчыннарга болгаш тараачыннарга, кыргыстарга, бурят-

тарга база бүгү-ле күш-ажылчы кижилерге хосталганы аппарат чыдарлар.

Колчактын, Семеновтун база өске-даа дээрбечилернин ашериглерин сүрүп бар чыдар тиилелгелиг Кызыл Шериг бо медээни аппарат чоруур амгы үеде, Совет чазак.. Моол болза хостуг чурт тур дээрзин моол улуска өткүт үн-биле дыңнатпышаан, орус улус-биле дипломаттыг харылзааларны доп-дораан тургузары-биле Кызыл Шеригте уткуштур хостуг моол улустун төлээлекчилерин чорударын Совет чазак саналдап тур дээрзин чарлады».

Моол богда-кегээн Жавсын-Дамба бодунун чоок ноян-дүжүметтери-биле бо кыйгырыгны чондан чажырап дээш оралдашкан. Оон туржук олар, кыдат эжелекчилер-биле сүлчээлежип алгаш, арат чонну каржи-дошкун байдал-биле аажылап, кара-туразында чаңнап эгелээннер. Ындыг-даа болза удаваанда Моолче шаажылакчы шериглери чоруткан аньфу дээр кыдат тергиилекчи бөлүк сандарап, дүжүлгеден союлган. Моолду холундан оскунмас дээш кичээнген Япония ам кээк ак дээрбечилерни эргимней берген.

Атаман Семеновтун «азиат дивизиязы»-биле барон Унгерннин дээрбечи шериглери сонгаар аткаарлап турган кыдат шериглери чылча шапкаш, моол нояннарын дузазы-биле 1921 чылдың февраль 4-те Урга хоорайны (амгы үеде Улаан-Баадыр) ээлеп алган. Унгерн Богда-кегээни дүжүлгеге олуртуп, Моолдун хааны деп чарлаан.

Ол-ла душта Сонгу-барыын Моолга база Тывага Совет чурттан Кызыл Шеригнин үндүр ширбипкени Бакич, Кайгородов болгаш Казанцевтин ак дээрбечилери кара-туразында аажылап турган. Олар арат чонну үптөп-дээрбедеп, коргудуп-сүртедип, япон дайынырактарга ооргаланып алгаш, Совет республикаже демниг согуушкун кылыр дээш дөгөрнөп эгелээн. Ук сорулганы боттандыраары-биле япон генштаб каш-даа удаа тускай чөвүлөл хуралдарны эрттиргилээн.

Ак дээрбечилер чежемейнин-даа дерзинленип турза, 1921 чылдың эгезинде Моолдун база Тываның ажилчы арат чоннарының ортузунга революстуг шимчээшкин өзүп калбарып эгелээн. 1921 чылдың март 1-де моол хувискаалчыларның хуралынга МАРН үндезилеттинип тургустунган, моон соонда удаваанда — март 13-те Моолдун Түр улусчу чазак тургустунган. «Чуртту кыдат эжелекчилерден хостаар, орус ак гвардейжилерден, өске-даа чепсектиг дээрбечилерден, оор, дургун идегеттерден арыглаар болгаш моол улус-биле кожа-хелбээ күүрүнелернин найыралзак улустарының аразынга ханы харылзааны тургузар» сорулганы ол чазактын мурнунга тургускан.

1921 чылдың төнчүзүндө РКП(б)-нин Ортаа-сибирь бюро-

зунга П. Е. Щетинкинниң бижии кирген. Барыын Моолда болгаш Тывада бүгү контрреволюстуг күштер каттыжып алгаш, Совет Сибирьже халдаашкын кылып болур хире айыылдык барын ында айыткан. Ооң аңгыда Япония Тываны эжелеп алыксап турар деп П. Е. Щетинкинниң бижииниң утказы 1920 чылдың октябрь 14-те РКП(б)-ниң Сибирь бюрозунга И. Г. Сафьяновтуң кылган илеткели-биле ылап дүгжүп турар болган. Тургустунуп келген байдалды өөренип көргөш, Сиб-бюро 5-ки Кызыл Шеригниң дайынчы кезээн Тываже киирер дугайында чөпшээрел айтырган бижикти Москваже чоруткан.

Удаваанда бешки Кызыл Шеригниң 350-ги полугунуң база 118-ки бригаданың кезектери Тывага четкилеп келгеннер. Моолдуң ажылчы чону-биле сырый харылзаалыг тыва араттар партизан шимчээшкининге ынчаарда идепкейлиг киржи бергеннер. Тываның база соңгу-барыын Моолдуң партизаннарының аразынга харылзааны организаастаар база үзүктелдирбес херекке бир талазында тыва партизаннар — О. Самбуу, И. Карый, Н. Тутатчиков, өске талазында моол араттар — Гончиг, Намсарай, Сандуй, Сухбор дээш өскелер-даа идепкейлиг киришкеннер.

1921 чылдың эгезинде Сухэ-Батор биле Шой-Балзанга баштаткан моол хувискаалчылар Араттың шериниң баштайгы кезектерин организаастап тургусканнар. Сухэ-Баторга командылаткан революстуг шериг кезектери март 18-те Алтан-Булакка кыдат эжелекчи шеригни бүрүнү-биле чылча шапкан. Барык-ла ол үеде Тываның тайбын чурттакчы чонун үр үеде күчүлөп дээрбедеп келген, Шагаан-Арыг, Чадаана кавызынга турлагжаан кыдат шериг отрядтарын тыва партизаннарының капшагай узуткааны анаа-ла бир таварылга эвес.

1921 чылдың майда Унгерн 10 муң ажыг солдат, офицерлерлиг шерин Верхнеудинск биле Байкалдын мурнуу эриктеринче каза булгадып кииргеш, Ыраккы Чөөн чүк республиказын Совет чурттан үзе кирип аар сорулгалыг Троицкосавскиже диргеп келген. Ол-ла душта Приморьеге контрреволюстуг самыын өөскээш, ак гвардейди диктатураның корум-чурумун катап тургузар органы японнарга берген.

Урянхайның бүгү-ле чепсектиг күштериниң кол командылакчызы деп дужаалды Унгернден алган атаман Қазанцевтин отрядтары Тываже чылбыртып кирип келген. Ынчаарда барыын Моолга болгаш Тывага феодал идегеттер болгаш дээди дужаалдыг ламалар ак гвардейжилерни идепкейлиг деткип, оларга ок-чепсекти, аъш-чемни, чүък чүдүрер малды, мунар аътты берип, харын-даа чамдык араттарны шеригже күш-биле кыйгыртып турганнар.

Шак ындыг берге үеде Моолдуң Түр казаа ак гвардейжилерниң күчүлелинден чурту хостаар демиселге болчурун РСФСР-ниң казандан дилээн. Пролетар интернационализм-

нин принциптерин удуртулга болдургаш, Совет чазак моол улуска дузалаар төлээде элээн хөй далаш хемчеглерни ап чоруткан.

1921 чылдын июнь 1-де РКП(б) ТК-ның Ыраккы Чөөн чүк чазаа-биле 5-ки Кызыл шеригниң Ревшериг совединиң ээлчег бюрозунун кежигүннериниң киржилгези-биле болган Ыраккы Чөөн чүк чазаа-биле 5-ки Кызыл шеригниң Ревшериг совединиң ээлчег чок хуралынга Унгернниң дээрбечи шериглерин чылча шаварының база моолдарга улусчу эрге-чагырганы быжыглаарынга дузалаарының планын чугалажып көргөн.

Июнь 16-да В. И. Ленинниң киржилгези-биле болган РКП(б) ТК-ның политбюрозу ак гвардейжилерни чылча шавары-биле совет шериглериниң Моолче кирер аппаратанын чүүлдүг деп айыткан директиваны Ыраккы Чөөн чүк бюрозунга хамаарыштыр бадылаан болгаш Моолдун национал хосталгазын болгаш бот-башкарныр эргезин бүрүн сагыырын сүмелевишаан, Араттың революстуг намы-биле харылзааны тудуп, моол революстугу шериг кезектери-биле кады хөделирин, моол арат массаларның чаңчылдарынга, амыдыралынга болгаш үзел-бөдалдарынга сагыш-човангыр ээлдек боорун онзалап чагаан.

Сибирьниң 35 дугаарлыг адыгжы дивизиязы, 35-ки аъттыг шериг полугу, 103, 104, 105 дугаарлыг адыгжы бригадалар, эки-турачы тускай отряд составтыг 5-ки Кызыл Шеригниң экспедиция корпусу Троицкосавскиже шаап халдап турган Унгернниң мурнакчы кезектерин ойтур шапкаш, Моол девискээрже кире берген. Корпустун каттыжыышкыннарын болгаш кезектерин талантылыг шериг башкарыкчылары К. А. Нейман, С. В. Никитин, К. К. Рокоссовский, П. Е. Щетинкин олар командылап турган.

Иркутскиге колдуунда коммунистер, комсомолчулар болгаш тулчуушкуннарга шылгаттынган партизаннардаң чыып тургускан эки-турачы отряд моол улустун хосталга дээш демиселинге чугула рольду ойнаан. РКП(б) ТК-ның Сиббюрозунун база Коминтернниң Ыраккы Чөөн чүк секретариатының сүмезин ёзугаар ук отрядтың начальнигинге К. К. Некундэни (Байкалов), оон политика талазы-биле дузалакчызынга С. Ю. Широких-Полянскийни томуйлаан.

Байкаловтун 320 санныг кижилиг отряды, Новосибирск, Барнаул, Бийск таварааш, бурунгу садыг өртээли Кош-Агач деп черге майда чедип келген.

1921 чылдын май төнчүзүндө революстугу моол араттарның отряды Байкаловтун отряды-биле дем кадып хөделир сорулгагы ол-ла Кош-Агач деп черге уткуп келген. Ол отрядтың командири Хас-Батор, политика талазы-биле оралакчызы Ц. О. Дамбадорчж деп кижилер болган.

Моолдун араттың революстугу намы Хас-Баторнун отряды-

ның мурнунга чүглө дайынчы хөделиишкиннер-биле кызыгаарлаттынмайн, харын Барыын Моолдуң араттарының ортузунга суртаал ажылын калбартып тургаш, массаларны ак дээрбечилерге болгаш оларның дузалакчыларынга удур демиселче көдүрөр, тус черге улусчу эрге-чагырганы тургузар сорулганы салган.

Моолдуң улусчу революстуг чазаа биеэги автономнуг чазактың шериг министри дужаалындан Унгернге дүжүрткен Кадын-Баадыр Максыржапка соңгу-барыын Моолда ак дээрбечилер-биле демиселди баштаар дугайында дааскан. Максыржап кыска хуусаа иштинде үш аъттыг шериг полугун чыып, Тывада Кызыл шериг кезектеринин база партизаннарының штавы-биле харылзааны тургускан. Моол партизан Далхажавын Гончигтин сактып бижээни болза, 1921 чылдың апрельде Улаастай биле Хем-Белдиринин аразынга доктаамал харылзаа тудары-биле Гончиг, Намсарай, Сандуй, Сухбор деп мындыг араттарны Максыржап Сагаан-Толагай, Чинчилик¹ деп черлерже чоруткан.

1921 чылдың майда атаман Казанцев баш бурунгаар тыва ноянна база ак дээрбечилернин баштыңнары-биле бодунуң сорулгаларын тулгаштырып алгаш, ийи отрядтыг Самагалдайже, Хемчикче шургулуп кирип келген дугайында медээ Тываның болгаш Устун кызыл шериг кезектеринин база партизаннарының штавынга четкен. Полковник Чемагинин апрель 22-де Буян-Бадыргы ноянга чоруткан чагаазы чүү деп херечилеп турарыл дизе, Буян-Бадыргы, Чымба-бээзи нояннарының дузазы-биле Казанцев кыдат шериг отрядын чылча шапканда араттарның холунга кирген ок-боону хавырып аар, бодунуң отрядтарынга күш-биле тыва араттарны немей күш-биле хавырып аар сорулгалыг турган.

1921 чылдың май 18-те совет чекистер Тывада болгаш Уста Кызыл шериг кезектеринин хүрээленинге хаан чазактың офицерлери чораан идегеттернин чажыт сүлчээзин илередип тыпкан. Истеп хынаар ажылдың түннели чүнү көргүскенил дизе, сүлчээчилер Казанцев-биле харылзааны шагда-ла тудуп, ооң дээрбечилери Тываже кирип кээри билек, бүгү-ле контрреволюстуг күштерни совет эрге-чагыргага удур демиселче көдүрүп үндүрөр сорулгалыг турган боор тур. Контрреволюстуг сүлчээни чогуур өй-шаанда илередип сойгалааны ак дээрбечилернин кара сагыштыг планнарын илередип ойтур шаварынга дузалаан. Казанцевтин отрядының Поползунинге командьылаткан кезээн май 21-де Тарлашкын хемге Кочетов когун үзе чылча шапкан. Ол-ла хүн Чадаана чанынга доктааган Казанцев баштыңныг бөлүк актарже тыва партизаннарының шийт-пирлиг халдаашкынының түннелинде ак дээрбечилер угаан-медел чок дезип ыңай болган.

¹ Эрзин районда черлер аттары.

Тыванын болгаш Устуң каттышкан кызыл шериг, партизан отряды Кызыл туктуң база «Дарлаткан улустарга — хосталга!», «Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!» деп лозуннарның адаа-биле Чадаана, Хандагайты, Улаан-Кум, Самагалдай, Красноярровка, Сосновка деп черлер дамчыштыр походтап эрткен болгаш 1921 чылдың июль 9-та Бай-Хаакка эеп келген. Походтуң киржикчилери Тываның база Моолдуң ажылчы араттарына совет күрүнениң иштики, даштыкы политиказын орук-суур тайылбырлап берип, Моолга уя тип алган унгерничилерге удур кады демиселче оларны сорук кирип чораннар. Кызыл Шеригниң экспедиция корпузу 1921 чылдың июнь, июль айларда Чөөн Моолдуң барык-ла бүгү девискээрин Унгерниң дээрбечилеринден арыглан. Совет база моол шериглерниң мурнакчы кезектери июль 6-да Ургаже кирип келген, а июль 11-де Моолдуң төөгүзүндө ажылчы араттарның бир дугаар күрүнези — тускай догуннаан Моол Арат Республиканы үндезилеп тургускан. Маадырлыг Кызыл Шеригниң Сибирьге тиелелгелери база акы-дуңма моол улустун чаалап алышкыныары Тывага революцияның үндезин айтырыры болур политиктиг эрге-чагырга дугайында айтырыгны киитпирлээринге таарымчалыг байдалды болдурган.

1921 чылдың август 14-те Урянхайның хамык кожууннарының төлээлери Бүгү Тыванын үндезилекчи хуралына чыгып келгеш, Тыва Арат Республикасы тургускаш, чарлааннар.

Бо бүгүлөр-биле чергелештир Унгерниң дээрбечилериниң когун үзе узуткаар сорулгалыг демисел уламчылавышаан. Моол араттарга даянып алгаш, П. Е. Щетинкинниң отряды август 19-та унгерничилерниң сөөлгү артышчыларын сыр соондан сүрүп четкеш, холга кирип дүжүп бээринче албадапкан. «Улуг Моол» дээш деп шимчээшкениниң сорук кирипкизи Унгерни П. Е. Щетинкинниң холунга кирген.

Мынчангаш эң дидим командир, коммунисттик партияның шынчы оглу, совет база моол улустун эргелиг ынак оглу П. Е. Щетинкинни моол араттар бодунун национал маадыры «Темур-Батор» («Төмүр-Батор») деп адааны анаа-ла бир таварылга эвес.

Унгерниң дээрбечилерин узуткап доосканы-биле чергелештир 5-ки Кызыл Шеригниң экспедиция корпусунун мурнунга салдыг сорулга күүсеттинген. Мооң-биле чергелештир демисел Барыын Моолче шилчээн.

1921 чылдың майда Кош-Агачыга К. К. Байкалов (Некундэ), Хас-Батор олар командылаан ийи отряд уткуштур келгилээн деп үстүндө чугаалаан болгай бис. Байкаловтуң отрядының дайынчы бүрүзү «Кызыл шеригжиге чагыг» деп дептержигештиг, ында походтуң хосталгалыг сорулгаларын тайылбырлап, моолдарның амыдыралының дугайында бижип каан,

Кызыл Шеригниң дайынчы бүрүзү оларның чаңчылдарын болгаш аажы-чаңын хүндүлөп көөр ужурлуг деп сагындырып бижээн.

Ынчаарга Моолдуң революстуг казаа бодунуң өмүнээзинден дараазында кыйгырыгны моол араттарга салган: «Бистиң улусчу шеривистиң талазында Совет Россияның кызыл шеригжилери дайылдажып турар тур. Кызыл шеригжилер бүгү делегейниң дарлаткан улустарынга оларның сөөк-язызы база шажын-чүдүлгези ылгал чокка национал дарлалдан хосталырынга дузалажыр хүлээлгелиглер...»

Соонда кээп К. К. Байкалов «Кайгородовтуң дээрбечилерин чылча шапканы» деп номунга совет шериг отряды биле тус черниң чонунун аразынга эң-не эп-найыралдыг харылзаалар тургустуна берген деп сактып бижээн. «Удаваанда бистиң отрядывыска моолдар кирип эгелээн... Ол болза бистиң отрядтың киржикчилери — моол революстуг партияның төлээлекчилериниң ачы-хавыязы-дыр дээрзи билдингир».

Сураглыг моол революсчу Дамбадорчж «Голбо-Нур» деп номунга Байкаловтуң отрядының дайынчы оруун көргүскөн. Ынчаарга барык-ла шак мындыг дайынчы орук дугайында моол партизаннар Ц. Аюшчжаб, З. Бямбиш, Ж. Дамран, Н. Жамхүү база тыва партизан Манзып Иргит олар сактып чугаалаан.

Байкаловтуң отряды-биле кады чоруп турган МАРН-ның болгаш Моол улусчу казактың төлээлекчилери хосталга дээш демиселдин алыс сорулга байдалын чонга тайылбырлап угаадып, эки-турачыларны шериг хүрээленинче элзидип кирип ап чораан. Мооң ужурунда, база ол ышкаш Байкалов биле Хас-Баторнуң отрядтарының дайынчы ажыл-чорудулгазының түңнелинде Барыын Моолдуң ажылчы чоннарының хосталга дээш демисели хөрлээлеп үнгөн. Ооң салдары Моолдуң коязы мурнуу-барыын Тываның арат чонунуң ортузунга база тарай берген. Моол революсчуларның кады демисежир дугайында кыйгырыын хөй санныг тывалар изин-биле деткээн.

Мооң-биле чергелештир феодалдар биле дээди дужаалдыг ламалар хувискаалчы агитаторларга моондак ужураштырып, дириг бурган — Богда-Кегээн йөрөөп ыдыктаан ак-шериглерниң күжү санап четпес курт-кымыскаяк дег дымыңайнып чыдар чүве-дир деп х-өредип, араттарны кортпактап турганнар. Олар кызылдарга бичии-даа бол болчупкан араттарны камхайыра чокка эрни-шаажыга кирип, Кызыл отрядка аш-чем, хүнезин дөгөрер ажылга өш-биле моондактап эгелээн. Чамдык чижектерден ап көрээли. Кызыгаар район чурттуг араттар Жамхүү, Мижид, Дугар Бадарч, Цэрэн-Дамрин моол партизан отрядыга кээп киргеннер. Ынчалза-даа ол-ла дүнезинде Дагдан чагырыкчы деп дүжүмет оларны күш-биле тудуп келинер, бир эвес ойталаар болза эң кадыг эрни-шаажы-

та таварыштырар эвеспе дээш элчилер ыткан. Тыва арат Парлай оглу Ноост деп Толбо-Нур кавызы чурттуг кижиге Хас-Баторнуң отрядыга хамыктын мурнунда кээп кирген болгаш доп-дораан кыйгыртыра берген. Ноост ол чеде бээрге, манза-биле 600 катап эриидээш, хан-мыңгы билинместээн кижиниң мойунга дөңгү кедиргеш, дашкаар үндүр сөөртүп каапкан. Ноост ийи ай иштинде өөнгө чыткаш арай боорда сегип алгаш, дайзыннардан өжээнин негеп алыры-биле Хас-Баторнуң отрядынче база катап чоруп каан.

Ол душта Хас-Баторнуң отрядының улуг эвес бөлүү чер байдалы өөренип көөрү-биле Кошагачыдан аъттангаш, Зостог деп хемчигеш чанында Улаан-Байшин деп черде орук садыг өртээлинге кээп доктааган. Маңаа Хас-Батор, Широкий-Полянский (Байкаловтуң политика талазы-биле оралакчызы бо кижини Моолда Цэрэнов деп адап чанчыга берген төлээде, моон ыңай ону барымдаалап бижиир апаар бис), Дамба-Дорчж, Нацов болгаш өскелер-даа, чон ортузунга суртаал салбышаан, Кобдо хоорай кавызында актарнын күш-күчүзүн тодаргайлаар разведка кылып турганнар. Түрген хем кавызында дөрбеттин далай-хаан хүрээзиниң дээди эргетени Моломдаа лама Хас-Баторнуң отряды-биле илгергей хорадап өш-өжөөнниг ужурашкаш, эки-турачы шериглер бербес мен дээн. Бөхмөрөн кыйында Алтан-Гадас деп черге ол отряд даартазында чеде бээрге, ук чер чурттуг араггар 500 хире актар бээр углуг чоруп ор деп медээлээн. Мону дыннадыры-биле Кошагачыже Дамба-Дорчж аъттанган. Ынчаарга Дамба-Дорчж Улаан-Байшин деп черге чедип кээрге, Кошагачыдан үнген Байкаловтуң отряды шагда-ла ында чедип келген болган. Чорук-даа чогаан.

Беш хонганда Байкаловтуң отряды Бөхмөрөндө садыгжы Бурдуковтуң аалынга есаул Кайгородовтуң дээрбечилери-биле чидиг тулушкан. Кайгородов шыдашпайн баргаш, Кобдо хоорайда шыгжап каан үвүн, оък-чемзээн оскунмазын кичээнгеш, дедир дезипкен. Ынчалза-даа хоралыг дайзын кажар арга үндүрүп, чок болза Байкаловтуң шериниң илчин үзер, чок болза, ону когун үзер сорулга-биле орук санай кеделге кылып келген. Ынчалза-даа тулчуушкуннарга кажараан Байкаловтуң сибирьжи партизанныры дайзынның оп-мегезинге алдырбайн, дыка берге таварылгаларны ажып эртпишаан, Кобдоже бурунгаарлап бар чытканнар.

Ынчаарга бо душта Хас-Батор, Нацов, Дамба-Дорчж, Цэрэнов олар баштаан өске отряд Бөхмөрөндөн дөрбеттин далай хаанының өргээзинге чеде бергеш, чүс хире шериг немей чыып алган. Революсчу намның болгаш чазактын тус черге органнырын тургузар дугайында далай хаан-биле дугуржулга база чедип алдыган. Отряд, моон ыңай барыын дөрбеттин Зоригт хаанының Улаан-Кумда өргээзинче чоруткаш, орук

суур МАРН-нын болгаш революсчу чазактың органнарын тургузар төлээде суртаал база организаcтыг ажылдарны чоруткан.

Хас-Батор Улаан-Кумга тура, моон 5 өртээл хире черде (барык-ла 150 км)—Намир хүрээинде ак гвардейжи шериг бөлүү бар деп медээ алган. Отряд ынаар бар чыткаш, орукка Орлог деп арт кырынга бөлүк ламаларга ужуражы бергеш, актар үш хонук мурнунда бир-ле черже чорупкан деп мегелеткен. Херек кырында актар кеделге кылган. Хас-Батор база ооң эштери Намир хүрээинге чедип келгеш, каш борбак таңныылдар тургузуп каап, эскет чокка удуй бергеннер. Үш-дүн ортузунда актар хеп-хенертен халдаарда, партизаннар, каш кижини өлүрткеш, пат боорда бүзээлелден адырлын үнген.

Ынчалза-даа мооң соон дарый кызылдар шымбай байдалга таварышкан. Кобдо хем уну-биле Хара-Усу деп хөлче аткаарлап дескен актар Хас-Батор биле Байкаловтуң отрядтарының кыскажынга кире берген. Халуин-Булаг деп черге Хас-Баторнун кажараан отряды келген уу-биле актарның кеделгезин ойтур октапкан. Мөргөцөг деп черде далай хаанның бичи хүрээинде ийи чүс хире актар бар деп медээ дыңналган. Хас-Баторнун отряды хенертен дидим халдап киргеш бөлүк актарны тоо быдарады сылба берипкен. Бөхмөрөнгө ак отрядты дүнеки оккур халдаашкын-биле база чылча шапканнар.

Актар-биле үргүлчү дайылдажып келзе-келзе, Хас-Баторнун-даа, Байкаловтуң-даа отрядтары шаарара берген. Хойлук деп черге ол отрядтар кээр душта, Равдан баштаан 50 шаа кижин оларга кээп каттышкан. Ол болза черле чогуум өйшаанда келген немелде күш болган. Оларның аразында Мөңгүн-Тайгадан келген араттар бар дээрзин онзалап демдеглевес аргажок.

1921 чылдың чайынында Кайгородовтуң шерии дижир бөлүк дээрбечилер Саглы баштааш Мөңгүн-Тайгаже ашкан деп кырганнар ам-даа сактып чугаалап оарлар болгай. Бо дугайында баш бурунгаар сөгүндырткан бөлүк тыва араттар актарны базар болган чүве-дир. Мөңгүн-Тайганың араттары ак дээрбечилерге удур демиселге киржи, Барыын Моолга революсчу нам чазактың органнарын догуннадыр херекке болушкан дугайында хөй чылдар эчизинде кым-даа чүнү-даа билбес турган. Калган дыл эртемдени Г. В. Бабушкин, чүгле 1959 чылда тыва дылдың тус чер аялгазын шинчилеп чорааш, Мөңгүн-Тайгага Манзып Чогунович Иргит деп кижиге ужуражы бергеш, солун сактышкынны бижип алган. 1960 чылда үнген Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун «Эртем демдеглелдериниң» VIII үндүрүлгезинге ук сактышкын парлаттыган. Ол материал чүгле дыл талазы-биле эвес, харын оон-даа артык төөгү талазы-би-

ле үнелиг болуп турар. Ак дээрбечилерден Барыын Моолду хостаар дээш демиселге киришкен тывалар дугайында бир-ле дугаар барымдаа ынчаарда илерээн.

М. Ч. Иргит Хойлук деп черге бөлүк тываларның Байкалов шеринге каттышканын, Толбо-Нур чанынга бүзээлелди ажып эрткиже ук отрядтың дайынчы амыдыралын тодаргай сактып чугаалаан.

Хойлукка чепсектиг бөлүк тывалар келген чүве деп моол партизан Цэндийн Аюшчжап база херечилеп чугаалаан. Ол кижини бодунуң сактышканынга Хойлуктан ыңай отрядтың орук баштакчызынга Тевектээр деп аттыг тыва кижини чораан деп херечилээн.

Шаанда партизаннар чораан Иргит Манзыр Багай-Баквич, иргит Кара-Төмүр Дамбы-Хөевич деп кижилер ам-даа бар деп 1962 чылдың чайынында чамдык эштер меңээ чугаалап берген.

Моол эштерниң, ылаңгыя эш Ю. Цэдэнбалдың, чөпшээрели база деткимчезинге даянган, 1965 чылдың чайынында Убсанур, Кобдо, Баян-Өлгей аймактарны кезип көөр аас-кежик меңээ таварышкан. Ол аян-чорук үезинде, 1912 чылда Тыва араттарның Хомду дайынынга киржип дайылдажып чораан черлеринге база Байкаловтуң отрядының эрткен дайынчы оруунуң изи-биле чорааш, дыка хөй моол араттар база партизаннар-биле ужуражып чугаалашкан мен. Моол араттар Ц. Гудэб, Б. Сюрэн, Б. Банди, Б. Цэрэв (Улаан-Кум хоорай), Б. Очир, Б. Гавал (Кобдо хоорай) солун чүүлдерни сактып чугааладылар. Оон аңгыда моол эштерниң чыып бижээни Османулы Раимбектин, Салтанбай Масалиттин, Дузельбай Женисханнин, Батаның база Майдарактың сактышкынынары-биле Баян-Өлгейниң партия, күрүне архивинге таныштым. Мээң ужурашканым кижилер тыва партизан кижини ады билбес, тывалар-биле моолдарны ылгаары берге дижир боор чорду. Харын Вуянтөгсийн Гавал биле Базарын Очир деп ийи кижини Байкаловтуң отрядынга тывалар база турган чүве деп бүзүрелдиг чугаалап берди.

Адактын сөөлүндө база бир чугула барымдаа тывылган. 1967 чылдың июнь 24-тен август 30-ге чедир совет аныяктарның төлээлери 5-ки Кызыл Шеригниң дайынчы оруунуң изи-биле походтап чораан (оларның аразында тывалар база бар). Тыва комсомолчуларның отчөдунда мындыг медеглел кирген. Баян-Өлгей аймактың Бөхмөрөн сумузунга совет делегация Хас-Баторнуң отрядының дайынчызы чораан Санчи деп кижини-биле ужурашкан болду. Санчи совет аныяктарга Толбо-Нур чанынга дең эвес сегиржишкениге өлгөн 20 дидим тыва партизаннар дугайында чугаалаан. Ол болза тыва партизаннарның санының дугайында бир-ле дугаар долун эвес медеглел боор тур. Ынчаарга Байкаловтуң отрядынга кирген тыва

партизаннарның саны чээрбиге доктаар чок дээрзи Толбо-Нур чанынга хөй хонук иштинде бүзээлелге турган, чоокка дээр дириг чурттап чораан тыва партизаннардан билдине бээр.

Хойлукка Хас-Баторнуң отряды Байкаловка кээп каттышкан деп үстүнде чугаалаан болгай бис. Чон ортузунга калбарткан политиктиг ажилдың база дидим шиитпирлиг дайынчы хөделиишкиннөриниң түннелинде Совет-Моол отрядтын арат чонга ат-алдары алгаан болгаш июнь айда Барыын Моолдун түр чазаа тургустунган. Дамба-Дорчж баштыңныг Араттын Революстуг намының крайбюросу тургустунган. Байкалов Цэрэнов, Нацов болгаш өске-даа дуржулгалыг политажылдакчылар нарын-берге байдалдарда моол революстучуларга тургустунуп келген айтырыгларны шын угаап, болур чогуур шиитпирлерин хүлээп аар талазы-биле үргүлчү дузалажып чорааннар.

1921 чылдың июль ай эгезинде совет-моол отряд хенертен Алтайдан үзе кирдирипкен. Бир талазында Кайгородов бодунуң дузалакчылары-биле кады 700 хире шериглиг Алтайже шургуп киргеш, кулак идегеттерниң бөлүглелдериниң дузасы-биле контрреволюстуг тура халышкын өөскүдүп үндүргөн. Ол үймээн болза Японияның киржилгези-биле Унгерниң белеткээни Совет республикага удур калбаа-биле хөмө таварып шаап халдаар деп бодаан кордалдарның кезии боор тур.

Өске талазында ол-ла үеде совет-моол отрядтын артындан Шара-Сүмэ деп черже генерал Бакичиниң Оренбург «корпузу» үнүп келген. Мынчангаш байдал нарыыдаан. Шак бо берге байдалдан уштунуп болур ийи арга бар турган. Чок болза чөөн чүкче чаза таварып үнгеш, Улаастайда Максаржаптын шерии-биле каттыжар, чок болза ак дээрбечилерге удур демиселди ук черге уламчылаар. Шериг Совети ак дээрбечилерни узуткаар сорулгалыг эгелээн дайынчы ажил-херекти уламчылаар деп чаңгыс үн-биле шиитпирлээн. Моон-биле чергелештир Байкалов Уряихай (Тыва) дамчып Иркутск киргеш, 5-ки Кызыл Шеригниң штавынга байдалды илеткээр сен деп даалга бергеш, Нацовту аъткарган. Ынчаарга Хас-Батор бодунун төлээлекчизин шериг чыып кел дээш Цутгэлт-гун кожуунунче, Сахаров биле Тевектээр ийини күштүг бижик-биле Кошагачыже, Равдан биле Аюшчжабты Улаастайда Максаржапче кагыскан.

Революстучу отряд Шара-нур деп черге хенертен халдаарда, ангадап аймаараан 100 ажыг актар боо безин эдиспейн холга дүжүп бергеннер. Оларның аразында 3 япон инструктор бар болган. Ол японнарның бирээзин байысаарга, 70 шаа ак шериглер Өлгей хемде, ак шеригниң чогум кол күжү Саксай хүрээзинде турар деп моолдап өчүп берген.

Шара-нурга совет-моол отряд ийи чарлып алгаш, Байкаловтуң отряды Саксай хүрээзиниң уунче, Хас-Баторга баштат-

кан отряд Өлгей хем шиндиве чорувуткан. Хас-Баторнун бөлүү хенертен халдап киргеш, актарны Өлгей кавызындан сывырып үндүрүпкен болгаш оларның үптөп алганы эмне дик чок хөй малды хунаап алган.

Хаалгаты деп черге Кызыл отрядтар каттыжып алганнар. Саксай хем аксынга каттышкан отряд дайзын-биле ийи удаа дайылдашканнар. Ооң түңнелинде актардан бир үгөр боо хунаап алганнар. Саксай хүрээзинге беш хонук үзүктел чокка аткылажып келген. Кызылдарның ыйдыдышкынынга шыдашпайн, ак дээрбечилер Кобдо уундува дезипкеннер. Кажан совет-моол отряд Толбо-Нур чанында Сарул-гүннүн хүрээзинге кээп турда, август ай төнүп, күс дүжүп келген.

Ол душта Буянт деп хем талазындан ак гвардейжилерниң чаа күштери чеде хонуп келгеш, отряд-биле дайылдажы берген. Күштер дең эвес болган ужурунда совет-моол отряд ийи хондур тулушкаш, бүзээледипкеш, камгалалче шилчиир ужурга таварышкан.

Маңаа Сарул-гүн кожуунунун хүрээзиниң иштинге, шоолуг улуг эвес революсчу отряд 44 хонук иштинде генерал Бакичниниң каш катап хөй күштериниң бүзээлелин шыдажып үнген. Дайзынның 3600 хире аъттыг, чадаг шериглери Байкалов биле Хас-Баторнун отрядындан сан талазы-биле 12 катап хөй турган. Бакич хары-буруу чокка дүжүп бериңер деп негээн. Кызыл шеригжилер шийтпирлиг ойталап каапканнар. Моол, тыва араттар Байкаловтуң харызын дыка шын сактып чугаалаан. Чижээ, П. Ноост: «3 муң шериглиг-даа болзунза, сен болза өг-ораның, аал-чуртуң чок ческинчиң тоянчы-дыр сен. Чангыс-даа солдадың оскунзунза, оон орнунга элзеди: аарчүвөн бар эвес. Бистиң артывыста чон бар болгай» — деп, Байкалов харыылаан чүве деп сактып чугаалаан. М. Ч. Иргит ол-ла сөстөрнүң утказын мынча деп дамчыткан: «Силер харын дүжүп бериңер, артыңарда дөзүңер бар эвес».

К. К. Байкалов соонда кээп «Кайгородовтуң дээрбедекчи бөлүүн чылча шапканы» деп номунга Бакичниниң негелдезинге харызын мынчаар бижээн:

«Силер боттарыңар харын бистен-даа улуг бүзээлелге кирген-дир силер. Шара-Сүмэге силерни сылба шапкан 11 дугаарлыг аъттыг шериг дивизиязы силерниң соонардан ызырты сүрүп чоруп олар эвезикпе... Салган негелделериңер ёзугаар харын боттарыңар дүжүп бериңер».

Байкалов, Цэрэнов, Дамбадорч олар, коммунист дайынчыларга оргаланып алгаш, камгалалдың сорук кирикчилери база организакчылары болуп турганнар. Отрядтың политика талазы-биле оралакчызы С. Цэрэнов бүзээлел үезинде коргуш чогуң, бодун политика талазы-биле билдилит удуртукчу кылдыр көргүскен. Ук отрядтың дайынчылары чораан моол партизаннар Цэрэновту угаанныг, туруштуг, кижилерге ээл-

дек-эвилең кижиге чүве деп чугаалажырлар... Ол сөстөрнү бадыткап турганзыг К. К. Байкаловтун дараазында сөстөрнү маңаа чугаалавас аргажок. Ол мынча деп бижээн:

«Широких-Полянский дээрге хөглүг, баштак, угаанныг, демир дег тура-соруктуг, нервилег, ээлдек коммунист кижиге болгай. 1921 чылда моол опергруппаның мурнунга салдыган болгаш тургустунуп тургулаан сорулгаларны Полянский турбаан болза кайын күүседип шыдаар ийик мен деп чангыс чүүлдү чугаалаар ужурлуг мен».

Шынап-ла совет коммунистер, моол революсчуларга даянып алгаш, чаңгыс эп-сеткилдиг, дайынчы отрядты тургускаш, бүгү кызыл шеригжилерни база хүрээге арткан моол, тыва, казах сөөктүг кижилерни маадырлыг камгалалче сорук киригеннер. Маадырлыг шивээниң ханаларынга дайынның чеже-даа атакалары чанчарап чаштагылаан. Бачым берге байдалдарда коммунистер чыда дайынның дидим кирип, өске дайынчыларны сорук кирип турган.

Ынчалза-даа отрядтың байдалы хүн келген тудум-на дорайтап орган. Сентябрь ай төңүп орда, башкы соок дүжүп келген, бүзээлеткен кижилер чылыг идик-хеви чок, ок-чемзээ, хүнезин-күжү, эм-таңы үстүп, төнүп келген болганда, доңуп-дожап, аштап-суксап көрбээнин көрүп эгелээн. Дыка хөй дайынчылар маадырлыгы-биле тулчуп чыткаш өлгөн, балыгланган кижилерниң саны көвүдээн. Ынчалза-даа дайынчылар ундарап кошкаш дивээннер, харын дайынның калчаалыг атакаларын ойтур шаппышаан. Дайынның дыка улуг күштерин ол камгалал чартыктырып турар дээрзин кызыл шеригжилер ме-дереп билер турган. Дүнеки бир-ле чидиг сегиржишкин үезинде Хас-Батор баштаан бөлүк дайынчылар бүзээлелдин дээрбээн үзе тавартыр дээш оралдашкан. Дидим эрлер ден эвес сегиржишкинге кара баштарын черге салганнар. Чүгле оларның бирээзи казах сөөктүг Чиньганбай четтирбейн барган. Чиньганбай оон шапкаш, Кошагачыга шуут четкеш, бүзээлелде эштериниң аар-берге байдалының дугайында сөглөп берген.

Бир-ле катап даң аткалалта дайын кызыл шеригжилерниң хүрээниң барыын талазында камгалалын ууй таварааш, хүрээже чаза булгап кирип келген. Байкалов биле Полянский маң-саң-биле күштерин мөөңнээш, камгалалдың барыктыг хире участогундан И. К. Жирных (Байкаловтун дуңмазы) командылаан взводту сөп алгаш, хөме таварып келген дайынче удур атакалааннар. Гранаталар частып эгелээн соонда, кыска, өлүмнүг сегиржишкин болган.

Ак гвардейжилер 500 хире кижизин өлүрткеш, дедирлени бергеннер. Бакичиниң ооң соондагы атакалары база-ла шиитпирлиг ойтур шаптыргылаан.

Адактын сөөлүндө бүзөөлөлдүн 44 хонуунун даны адып келген. Дайынчылар барыын даглар бажында кызыл тук киискип чоруп оарын, кызыл шеригжилернин шимчээшкинин хенертен эскерип каан. Ол болза тиилетгирбес камгалалдын маадырларынче далажып кел чыткан Кызыл Шеригнин 21 ду-гаарлыг дивизиязынын 185-ки полугу болган.

Кызыл Шеригнин чаа күштери Толбо-Нур кавызынга көс-түп кээри билек, Бакичинин дээрбечилери позицияларын буу-хаа каггаш, чөөн чүкче дезипкеннер. Аңаа баргаш, Кобдо хоо-рай чоогунга ак дээрбечилер Максаржаптын шериглеринин мурнакчы кезектеринге үскүлежи берген. Соо, мурнундан бү-зээледиптеринден сезингеш, Бакич, бодунун дээрбечилерин эдертип алгаш, Тываже кирген. Тывага келгеш, чаа күштер чыып алгаш, кол күштерни келир үдеги Совет республикага удур демиселге белеткенип аптар боор мен деп Бакич кордап келген.

1921 чылдын декабрь 1-де Бакичинин дээрбечилери Танды сынын Хендергелеп ашкаш, Элегеске чедип келген. Маңаа Атамановка суур чанынга С. К. Кочетовка командылаткан муң хире кижилиг каттышкан кызыл шериг, партизан отряды-биле Бакичинин аразынга кадыг-дошкун сегиржииникин дайын эгелээн. Декабрь 2-де Бакич чылча шаптырып алган, дээрбечилерин артынчызын эдерткеш, Моолче дедир дезип-кен. 2 муң хире ак гвардейжилер, оларнын аразында 7 гене-рал, 400 офицер холга кирип туттурган. Бакичинин шериг чүгү долузу-биле кызылдарнын холунга кирген. Чүгле Бакич баштаан ак дээрбечилерин чөгөнчиг артынчызы Моолга онгулананын кордаан.

Бат-Очирын Аюшчжабтын сактыышкыны-биле алырга, де-кабрь 13-те Улаан-Кумга Максаржапка бора аъттыг тыва ки-жи шаап келгеш, Бакичинин отряды ырак эвесте кел чор, аъш-чем, хонар-дүжер чер белеткээри-биле бээр 100 шаа ки-жи чорудар деп тур деп дыңнаткан.

Ак гвардейжилернин соодалчы кочагаларын орук ара тут-кулап алгаш, Максаржап Бакичиге уткуштур чоруп каан. Де-кабрь 15-те Улаан-Кумдан ырак эвесте Саглы кавызы Даа-гийн-Дэл деп чер аксынга Бакичинин шеринин артынчызы Максаржаптын негелдезин ёзугаар боо эдиспейн дүжүп бер-ген. Максаржап Бакичини база оон дузалакчылары — 12 офи-церлерни Ургаже, 700 ак гвардейжилерни Кошагачыже таң-ныыл шериглерге сүрдүргеш чорудупкан. Тыва биле Моолду Совет республикага удур демиселдин плацдармы кылып аар дээш оралдажып келген ак дээрбечилерин когун үзе узут-каар дээш демисел мооң-биле доозулган.

Арат чоннун аас-кежи дээш коргуш чок тулчуп чораан кижилер совет, моол, тыва улустарнын бедик үнелелин алган-нар. Тулчуушкуну билдилиг удурткаш, кызылдардан 4 ка-

тап хөй санныг Бакичинин армиязын чылча шапканы дээш, С. К. Кочетов 1922 чылдың январь 22-де Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан. Сөөлүндө ол Тыва Арат Республиканың дээди хавыязы — Республика ордени-биле шаңнаткан.

1922 чылдың декабрь 29-га ССРЭ-ниң Бүгү-эвилел Төп Күүсекчи Комитединин Президиуму отрядтын командири чорраан К. К. Байкаловту Кызыл Тук орден-биле шаңнаан. «300 борбак кижилиг отряды-биле Кызыл Шеригниң чоокку кезектеринден 900 км хире ырак черге Бакичинин, Кайгородовтун, Қазанцевтин ак дээрбечилеринге бүзээледип алза-даа, камгаланган черин 44 хонук иштинде дайзынга бербейн келгени дээш», Байкаловту Кызыл Тук орден-биле шаңнаар деп ук доктаалда бижээн. К. К. Байкаловтун, С. К. Кочетовтун Кызыл Тук орденнер-биле шаңнатканы болза ак гвардейжилерге база даштыкы интервентилерге удур демиселге кызыл шеригжилерниң, тыва, моол партизаннарның маадырлыг тиилелгелерин база үнелээни ол деп билир херек.

Тулчуушкуннарга болгаш походтарга моол улустун шынчы оолдары, шылгараңгай шериг башкарыкчылары Сухэ-Батор, Шой-Балзан, Максаржап, Бума-Цэндэ, Пунцук, Дамдин-Сүрэн дээш өске-даа хөй-хөй кижилер үжүүрлеп үнгеннер. Оларның иштинден Сүхэ-Баторну, Шой-Балзанны, Максаржапты, Бума-Цэндэни Совет Чазак Кызыл Тук орденнер-биле шаңнаан.

1958 чылдың февраль 23-те Совет Армияның 40 харлаан хүнүндө, Барыын Моолду ак гвардейжилерден хостаар дээш демиселге өлгөн кызыл шеригжилерге болгаш партизаннарга тураскаалды Өлгей хоорайга улуг хүндүткел-биле ажыткан.

1921 чылдың болуушкуннары бүгү делегей капиталынын чепсээ — ак гвардейжилер Тыва биле Моолду Совет республикага удур демиселге ажыглаарын, Төп Азияның бо чурттарынга империалистиг күрүнелерниң, хамыктың мурнунда Японияга ооргаланган милитаристиг Кыдаттың тергииделин доктаадыр дээш оралдажып турган дээрзин тодаргай херечилеп турар.

В. И. Ленин баштаан большевиктерниң партиязы мерген национал политиканы, бүгү националдарның ажылчы чоннарын дарлакчыларга удур демиселге каттыштырарының политиказын чайгылыш чок боттандырып турган. Орус ажылчын аңгынын дайынчы авангарды коммунистерниң партиязы, ажылчын база тараачынарның делегейде баштайгы күрүнени — Совет республика моол, тыва араттарның хосталга, тускай хамаарышпас эрге дээш демиселиниң организакчылары болгаш сорук киирикчилери болуп турган.

«Чөөн чүк улустарының революстуг шимчээшкини ам бо үеде чедишшинниг хөгжүп болур, ол шимчээшкин бистин Совет республикавыстың бүгү делегей империализминге удур

демисели-биле улажы бээр болза, чүгле ындыг арга-биле тиилеп болур¹»— деп, 1919 чылда Кызыл Шериг Колчакты удаа-дараа согуушкуннарга таварыштырып шаап халдап турда, В. И. Ленин чугаалаан. Ол өөредиг тыва, моол улустарның демиселиниң тиилелгези болуп боттанган.

Тываның база Моолдуң ажылчы чоннарының национал-хосталгалыг шимчээшкиннери удур-дедир харылзаалыг, нөмөктежип өөскээн; ол шимчээшкиннер Кызыл Шеригниң Колчакты болгаш даштыкы интервентилерни Сибирьден арыглаанының ачызында, Совет Россияның талазындан бүгү-ле аргалар-биле деткип дузалашканының болгаш шериг кииргениниң түннелинде долу тиилелгелиг болган. «Моол девискээрни антисовет интервенцияның плацдармы кылдыр хуулдурарын кордаан даштыкы империалистерниң авантюристиг планнары Совет Россияның тиилелгелиг пролетариады биле демиселге оттуп келген моол араттарының аразына эң чоок эвилелдин тургустунарынга чедирер уjurлуг турган болгаш чедиргенцаа» — деп, эш Ю. Цэдэнбал онзалап бадыткаан.

Хосталга дээш демиселге, аас-кежик болгаш депшилге дээш ажыл-ишке каннаттырган акы-дуңмалышкы чорук, ниити сорулгалар база идея талазы-биле чаңгыс эп бүгү-ле тиилелгелерниң үнген дөзү ол. В. И. Ленин бичии буурай улустарның аас-кежикче оруун айыткаш, ооң эге суурун тыва, моол улустарга канчаар салчын бергенин кыска төөгү бижимел бадыткап турар тур.

¹ В. И. Ленин. Чогаалдарның долу үндүрүлгези. т. 39, арын 318.

„ОЗАЛААШ ХЕМ“

Чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун «Озалааш хем» тыва улустун чурттап эрткени база бир төөгүлүгү үе — революсчу көдүр-лүүшкүннүн болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкининин үезин көргүскени-биле солун. Октябрь революциязынын чалгыты Тываның төп районнарын хөмө ап, оң кезектеринче, озалааш, хонаштарынче чедип турган үе ол.

Чоннун хосталгалыг шимчээшкининин казыргызы озалааш хем Актың унун доюлдуруп, оң араттарын, ок-боону сегирип аарынче чайгаар-ла албадай берген. Бо бүгүнү тоожунун эгези-ле херечилеп турар. Думчук-Кожайның кижээ тудуспас, шыгжагдан белен ужулбас бырдаан боозун оң чалказы Хуралбай туразы-биле ап алган, ону аштап, чүлгүп, корткан кырган-ачазының сагындырыыңга шөлээн харыылап турары демиселдин эгезин оштап турар. Болуушкуннарның оон ыңайгы хөгжүлдеси тоожунун кол маадырлары болур. Думчук-Кожайның боду-биле, оон аныяк кадайы Сегитмаа-биле, хувискаалчы Арган-оол, чижең садыгжы Мыкылай болгаш ак солааннарның чанчыны олар-биле таныштыра бээр. Бир-тээ ындыг болганда, бистин мурнувуста бот-боттарынга удурланышкак ийи лагерь тодаргай көстүп келир. А тоожунун суюжеди бо ийи лагерьнин аразында үскүлежишкинни, чөрүлдээлерни, бир талазында Думчук-Кожай, ак солааннарнын чанчыны, садыгжы Мыкылай олар, ийи талазында хувискаалчы Арган-оол, Хуралбай болгаш Сегитмаа, Өпеймаа олар бооп турары билдингир. Ынчалза-даа тоожуну төндүр номчупкаш, боданып көөрүвүске, бистер үш улуг бөлүктернин төлээлери-биле таныжып көргөн болу бээр бис. Бир талада хөреңгитен бай феодалдар (Думчук-Кожай), ийи талазында хувискаалчы яды араттар (Арган-оол, Хуралбай), үш талада

актар (чанчын, солааннар). Ынчаарга бо үш бөлүктөр төлээ-лекчилериниң овор-хевири ыяк кылдыр хоюглаттынган бе? Маадыр бүрүзүнүң овор-хевири бир-мөзүлөш чорукту илередип, чоғум бодунуң ангызының сорулга, күзелдериниң ёзулуг илередикчилери бооп турарлар бе? Бо талазы-биле тоожуда кол-кол маадырларның овор-хевирлерин көөрге мындыг. Думчук-Кожайның овор-хевирин дамчыштыр автор биске ынчангы феодалдарның ук болуушкуннарга хамаарылгазын болгаш киржилгезин тодарадып көргүзөр сорулганы салып турар. Ынчангаш Думчук-Кожай номда кол маадырларның бирээзи болгаш бир-мөзүлөш овор-хевири-даа бооп турары чөп. Бо дугайын эгээртинмес эт-малдыг Думчук-Кожайның ажырымчы харам чоруу-биле, чалча-хөделдеринге хамаарылгазы-даа, туразында меннир аажы-чаңының бир херечизи артык кадайны (Тывага ховар турган-даа болза) садып ап, садыглап турары-даа херечилеп турар. Ынчалза-даа чоғум-на бир-мөзүлөш овор-хевир бооп тура, мында чедир көргүстүнмейн турар талалар бар. Тоожунуң эгезинде Думчук-Кожай хеле-бүдүү кезек када чиде хона бээр, аалынга ээп келгеш, кандыг чорук кылып чораанын чажыт байдалга тудуп, кадайының айтырынга безин «Ондарлар байынга чордум» деп коюлдуруп турар. Оозун бодаарга, Хемчик ол ынчаар чүвениң байдалын бүдүү билип алып, айыыл кайыын кээп, кайда чүү бооп турарын ылавылап аар сорулгалыг, черле анаа эвес чидип чораан деп бодап аар бис. Ындыг бе дээрге, кажан Мыкылайга баштаткан ак солааннар «аалдап» кээрге, «чоғум кайыын келген улuzuл?»— деп айыын тыппайн турар. Ол хамаанчок Хемчик араттарының дайынга киржип турганын, олар кандыг сорулганы салып турарларын, Ленин, Октябрь революциязы деп чүүлдерниң ужур-утказын билбес, сураан безин дыңнаваан чыгыгы бооп турары элдеп. Думчук-Кожай чеже-даа озалааш хемде чурттап, бүдүүлүк байдалда туруп турар болза, ындамында чүү бооп турарын сезигленчиг дыңнаалап, серемчилелдиг олургу дег, чүге дээрге оон хуу өнчүзү—эгээртинмес эт-малы бар болгай. Ол дээрге ызыгуурган феодал-ла болгай.

«Араттар сээң эт-малыңны хавыргаш, үлежир, сээң бодунче-даа халдаза хөңнү» деп сагындырышкыннарга-даа «Өйшээ хайыйакаң, бак-ла чүве ыңай туйжун» деп чалбарышкын-биле кызыгаарланып каап турар. Карак огу дег камнаар боозу-даа чиде бээрге эскербес, чалчазы Арган-оолга са эттедип-даа алгаш ыттавас, чаңгыс кулун хамаан чок, бүдүн аскыры чылгызын-даа оорладып алгаш, акаа кеземче көргүспейн турары кожайның овор-хевирин бүлүрээртип турары тодаргай. Думчук-Кожай дээрге бодунуң ангызының эрге-ажыктарынын шынчы камгалакчызы болганда, чалчаларның азы ядыыларның талазындан хензиг-ле удурланышкынны олар хилис эрттирбес, кезедир болгаш томаартырын күзээрлер. Думчук-Ко-

жай ынчанмайн турар. Үениң байдалының дошкуураанындан оон сестип турары чадавас бе дээрге, Думчук-Кожайда тоор чүве чок, арагалаарыңга өйлежиң, ак солааннарын ажаар-дөжээринге аймаарап чоруп турар мындыг. Ынчангаш Думчук-Кожайның овор-хевир чоорту аңгызыг шынарын чидирип, бир-мөзүлөш болур чамдык онзагай талаларын оскунуп турар. Кызыл партизаннарга болгаш Хемчик араттарыңга дамчыктаткан ак офицер Думчук-Кожай аалыңга хоргадап кээр. Балыглаткан араатан анаазындан кончуг дижир болгай. Актарның байдалы чогуң-на ындыг байдалга таварышкан. Ол хирезинде ол база-ла шеригзиг серемчилелин кошкадып, арагалаашкынче сундуккан, бодунуң мурнунда тодаргай сорулга салбайн турар кижиг кылдыр көргүстүңген. Тоожунуң сюжет-тургузуундан алгаш көөрге, озалааш хемге чедип кээп, хамыкты хайындырган кижиг бо-ла болгай. Ооң чогуң сорулгасы Төрээн чуртунче бүдүү дезип чедер бе, азы «шыырак аъттарлыг идегелдиг эрлерни» тус чернин байларын дамчыштыр эвилелдээш, эрги ёзу-чурумну хевээр тургузар дээш, демисежир бе? Ол дугайы окта-ла билдинмейн турар.

Федор дезип үнер дүне чанчын карак шиммээн, уйгу удубаан деп автор бадыткап турар, а сөөлүндө араттарга «туттурган» Федорнуң чугаазындан Ленинниң чуруун чанчын эзирик удуй бээрге оорлап алганын сөглөп турар. Авторнуу-биле алырга, чанчын дээрге көрбээни чок, каш дайынны эрткен кадр офицер, сезиглел, серемчилелин кажан-даа оскунмас кижиг деп бижип турар. Бо овор-хевирде авторнуң тайылбырлап турары биле херек кырында көргүскенинде чөрүшкек чүүлдер бар болу берген. Ындыг янзылыг чөрүшкек чүүлдер Хуралбайның овор-хевиринде база бар. Хуралбайның Сегитмаа-биле чоруп чораанында бис херээжен кижиг чаныңга чагдап көрбээн, пөрүк чаңының ужун кыстар-биле чаңгыс-даа хөөрежип арнын чазылдырбаан деп билип турар бис. Сегитмааның ынакшылыңга оолдуң харызының дидим эвезин автор ынчаар тайылбырлап турар. Херек кырында сөөлүндө илереп кээри Хуралбай Өпеймаа-биле каш удаа ужуражып, кады хой кадарып, Өпеймааның улузу чоргу-чоргужеге болчаг үсөйин келгеннер. Ол ужуражылгалар оолдуң, кыстың ханы ынакшылыңга чедирип турар. Сегитмааның аңаа ынаан билип турар Хуралбайның бодалыңга Өпеймаа болгаш ооң баштайгы ынакшылы чүге кирбейн турарыл?

Бо үш маадырның аразында харылзаалар, эң ылаңгыя Хуралбайның психика сагыш-сеткилиниң шимчээшкини четче көргүстүңмейн барган. Маадырларның иштики бүзүрел хандыгышыкыны ханызы-биле ажыттынмаанындан Өпеймаа (ёзу-луг ынакшылдыг демиселге медегердиги-биле киржиң турар Өпеймаа) серт-бурт чаңныг, ааспырак болгаш бүзүрөнчиг эвес кылдыр көргүстүңген. Черле ынчаш, Өпеймааның аажы-

чаны ону бир-мөзүлөш кылдыр көргүзөр хире тыва уругларда ол үеде ындыг нептеренгей турбаан дээрзи билдингир. Оон-биле чергелештир тоожуда херээжен овор-хевирлерни ажы-дып көргүскени авторнуң ниити кошкак талазы бооп турарын демдеглезе чогуур.

Арган-оолду бис төлөптиг маадыр, хувискаалчы кижиге деп билип турар бис. А бир эвес ак солааннар чедип келбээн чүве болза, озалааш хем шылшың хевээр турар бе? Арган-оол араттарны доюлдуруп үндүрбес турган бе? деп айтырыглар тургустунуп кээр. Ооң чылдагааны — автор революсчу байдал азы хөделиишкин араттарның медреселинге шагда-ла тывылганын көргүспейн барганында. Ооң кыпсыкчызы Арган-оол болур болгаш чогуум-на ол овор-хевир кол черни ээлээр ужурлуг турган. Чүге дээрге, үскүлежиинде таваржып турар ийи эң-не идепкейлиг күш актар болгаш араттар бооп турар, а Думчук-Кожайлыг кезек дээрге ол ийи күштүн аразында кыстырып алган, ыңдында, бертинде-даа чок, шилче чүктээн сээктер дег, аймаарап турарлар-дыр. Ынчап кээрде номнуң кол черин Думчук-Кожай эвес, чогуум-на Арган-оол болгаш чанчынның овор-хевирлери ээлегидег. Биртээ автор ниитилел ужур-уткалыг делгем болгаш нарын теманы шилип алган болганда, маадырларның амы-хууда харылзаалары, сагыш-сеткилдеринин хөлээшкиннери шак ол улуг темага чагырткан, анаа дүүшкен, оон-биле доннашкан турар ужурлуг. Ук кол теманы ажыдарыга анаа чагырткан эдеринчи теманы (Журалбай, Сегитмаа, Өпеймаа оларның хамаарылгалары, Арган-оолдун ужуралдары) авторнуң шилип алганы чөптүг. Ынчалза-даа кол тема-биле харылзаа чамдыкта кошкай бээр, сюжеттин хөгжүлдезинге чагыртып, черле чайгаар болур болушкуннар эвес, а авторнуң күзээни-биле болуп тургулаар ышкаш кынны бээр. Ындыг чижектерге Өпеймааның аажы-чанындан аңгыда, Аңгы-оолдун чоруткан шакпынчызынын актарга аттырып каары-даа, кожайның хоор аядының, дургуннаан Сегитмаанын-даа ыяавыла солааннар холунга кирип, кожайга эгиттинип кээп турары, орук баштаары дээрге-ле өлүмге чыгаттылары ол эвес деп чүве билдингир турда-ла, хей черге Дөнгүрактың өлүртүрүн-даа кирип болур. Бо болушкуннар сюжетти чидиглендирбейн, харын-даа дөгейлендирип, бүзүренич эвес чорукка чедирип турар. Амы-тыны кес кырында келген Федор, медреселди-биле актардан хоорулган Федор, оон тыны алыр чаңгыс аргазы — Ленинниң чуруун чүге шагда-ла Арган-оолга, араттарга көргүспейн турарыл, ол дээрге болушкуннуң чайгаар болур хөгжүлдези ышкажыл. Автор бодунуң күзээни-биле ынчаар көргүспейн турар. Оон-биле чергелештир революция, хосталга шимчээшкининин дугайында бижиттинип турар чогаалдарда ленинчи идеяларның калбак массаларже тараашкынын ыяавыла Ленинниң чуруу-

биле холбаштырып көргүзери өттүнчек чаңыл болу бээр чыгыгы көвүдөп турар. Бо чогаал база-ла ону дакпырлап турар. Ону көргүзөрдө оон өске уран-тывынгыр, бүзүрөңчиг аргалар хөй-ле болгай. База-ла ол ышкаш, удур таланың төлөп чок маадыры боорга-ла, ону ыяавыла арагалаар, серемчизи кошкак кылдыр көргүзүп турар чогаалдар бо-ла көстү хонуп келгилээр апарган. Ол чорукту биче шеглээр чорук келбээн бе, биске ынча көвей «эзирик маадырларның» херээ чүл?

Чогаалчының дылы, бижиир аяны бодунуу-биле онзагай, ынчаар быжыккан-даа дээрзи биске билдингир. Ынчалза-даа маадырларның овор-хевирин ажыдарда чогаалчы оларның сөс-домаанга даянмайн, а харын авторнуң бодунуң тайылбырын көвүдөдип турар. Азы өскээр чугаалаарга, маадырларның сөс-домаандан чогуум чүү кижил, кандыг үзелдиг сорулгалыгыл дээрзин номчукчу боду билип алыр, түңнел үндүрөр ындыг оралдажышкын автордан тудап турар. Тоожуда ажыглаан чамдык деннелгелерниң утказы чараш эвес, херектсөөн дег черлерде ажыглаттынган. «Сегитмаа дөжекке чылан дег дүрүжүп алгаш, чыткан». Хоругдаткаш улуг муңгаралга таварышкан, аныяк чалыы кысты, сеткили куюмнаан Сегитмаанын чыдынын чыланныынга дөмейлээрге кижил сагыжынга чииртим, соок-ла чүве. Маана Л. Толстойнуң Горькийге «Бир чогаалчының домаанга моортай биле шөйүндү (кошка и кишка) деп сөстөрниң кады чораанын көрдүм — хөөн булганчыг-ла чорду!» — дээни-даа сагышка кирер. «Думчук-Кожай арагага хоптак... ону доңгайты ишпес болза, черле амыравас, маңнап туруп бээр, киргин үезинде мыйгак сүргөн сыын-на». Кандыг-бир маадырның аскындан үнгөн болза, ында кижил кайгаар чүү боор, ынчалза-даа деннелгени автор боду шилип алган болганда, хөлүн эрттириптээн бе? «А бирээзи эмдик кыстар эргеледип билбес, оларның эргелелинге харылап өөрөнмээн». Авторнуу-биле алырга, кыстар эргеледирде өөрөнип аар ышкакжыл? Ол дээрге сеткил-сагыштың чайгаар болур илерээшкени эвес бе? Эргелел болгаш эргеледиг ийи аңгы уткалыг сөстөр болгу дег. Черле ынчаш төлөптиг маадыр болуп турар Өпеймааның сөс-домаанда бадыткал чок, чалчык кадайларзыг, ынчангының эвилең чаңныг уругларының овор-хевиринге дорамчылаашкын кылдыр сагындырар. «Хуралбайга бодаарга улуг куруяк ышкакжыл. Байның чемиңге тоткаш, арнындан дүк үнүп келгени ол ыйнаан, ам кээп аныяк оолдар сүрүп чоруур апарган. Та чүзүңге ханмаан херээжок».

Өпеймааның чаңы дүргөн болгаш изиг-даа ыйнаан, ынчалза-даа ол үдеги кыстар ынакшылын улуг кижилер мурнунга ол хире ажык илередир хамаан чок, «ынак болгаш ынакшыл» деп сөстөрни өске кижээ миннириңден безин эгенирлер. Ынчангаш Өпеймааның сөс-домаа, оон овор-хевирин бир-мөзүлөш

эвес деп бодалды база катап бадыткап турар. Ооң чогуваан ынакшылы номчукчуга хараадаар хире сеткилди безин оттурбайн турар. Номнуң ниити четпестери мындыг-дыр.

Ынчангаш тоожунуң идеялиг утказы «Озалааш хемде» чоннуң угаан-медерелиниң Октябрь революциязының салдары-биле бедээнин, оларның хосталгалыг шимчээшкинин, чаа амыдыралче чүткүлүн ажыдып көргүзүп турар (чамдык четпестери бар-даа болза), номчукчунуң сонuurгалын чаалап алган, солун чогаалдарның бирээзи болуп турары чугаажок.

Д О П Ч У З У

Шүлүктөр, балладалар, шүлүгчөлөр

<i>Сергей Пюрбю</i> . Үе болгаш үем-чергем дугайында. <i>Шүлүгчөл</i>	3
<i>Салим Сүрүң-оол</i> . Четгирдивис, Ильич	28
Дыңна, Тыва.	29
<i>Степан Сарыг-оол</i> . Ильичини көрүп тур мен. <i>Шүлүгчөл</i>	31
<i>Монгуш Кенин-Лопсан</i> . Арбак. <i>Шүлүгчөл</i>	40
<i>Екатерина Танова</i> . Хемчик. <i>Шүлүгчөлдөн үзүндү</i>	47
<i>Олег Сувакпит</i> . Улуг-Хемим — уран ырым.	52
Ачамның чоргааралы.	53
«Чаштанчыдан хөрлээ тыртып, чалбышталгач...».	55
<i>Алексей Арапчор</i> . Кремльдин баарынга.	56
Идегелдин отчугажы.	—
Кышкы хадын.	57
<i>Монгуш Доржу</i> . Капитан.	58
Күзелдер.	59
<i>Александр Даржай</i> . Кайда чор сен?	61
<i>Юрий Кюнзегеш</i> . Экиге-даа, багайга-даа хары тудар.	66
Баку хоорай кыстарынга байыр чагаа.	67
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол</i> . Шынчы өңүк.	68
Хартыга дег ужуга бээр.	—
Көөр дээрге көзүлбес мен.	69
Чаштай-ла бээр чаңы мындыг.	—
Дээрден чаржып бадып кээр бис.	—
<i>Кызыл-оол Калындүү</i> . Ынаам ындыг.	70
Авам үнү.	—
<i>Күстүгүр Сат</i> . Байырывыс дамчыт.	72
Чечек салды.	—
<i>Куулар Черлик-оол</i> . Күчүлүг час.	73
Үе.	74

<i>Данзын Маадыр-оол.</i> Күскү дүне.	75
<i>Кара-Күске Чооду.</i> Каңналынар.	76
Сөс чокка чагаа.	77
<i>Серен Борбак-оол.</i> Хадыңчыгаш.	78
<i>Танов Толондуп.</i> Ширтек алдында эргине.	79
<i>Ондар Охемчик.</i> Якут өңнүүм.	80
Мээң сарыым.	81
<i>Владимир Серен-оол.</i> Чалгын.	82
<i>Чиңмит Өөлөг.</i> Айга четкеш кээр сен, кызым.	86
Оду чаштай бээри ол бе?	—
<i>Лорис Чюдюк.</i> Адаларга.	87
Четтирдивис.	88
<i>Доңгак Дыртык.</i> Дынзыг туткаш, хүлүмзүрдү.	89
<i>Монгуш Танов.</i> Шивижигеш.	91
Туткан ишке чүрек чокта.	—
Кышкы дүне.	92
<i>Куулар Суттүг-оол.</i> «Кайда-чүдө сылдыс кайгап...».	93
Бичии чурукчу.	—
Мөңгө чырык.	94
<i>Куулар Сарыг-оол.</i> Утпаан-на боор.	95
Эскериг.	—
<i>Галина Мунзук.</i> Каргы хемим эрини орта.	96
<i>Александр Тамба-Сюрюн.</i> Баштынчыга.	97
<i>Салчак Сарыг-оол.</i> Бора-Талым.	98
<i>Салчак Тамба.</i> Саян чечээ.	99
<i>Биче-оол Доюндуп.</i> Хоор аъттыг бригадир.	101
Ырлажыылы.	—
<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Хаагыммың чылгырында.	103
Мээң бызаам.	—
Мөөр чычаан.	104
<i>Хертек Серээ.</i> Хаяда чурумал.	105

Тоожулар, чечен чугаалар, очерктер

<i>Күжүгет Сарыг.</i> Кежээки сылдыстар. <i>Чечен чугаа.</i>	106
<i>Монгуш Доржу.</i> Дайынныг кино көргөш. <i>Новелла.</i>	116
<i>Биче-оол Ондар.</i> Ийи бажын.	121
<i>Көк-оол Чамыяң.</i> Баштайгы хүннер. <i>Чечен чугаа.</i>	135
<i>Салчак Тамба.</i> Бичин дургун. <i>Чечен чугаа.</i>	141
Дөргүнек. <i>Чечен чугаа.</i>	146
<i>Түлүш Кызыл-оол.</i> Аът биле Инек.	150
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Бурун шагның кижизи. <i>Эртем-фантастиктиг чечен чугаа.</i>	153
<i>Алдын-оол Даржаа.</i> Эзирик адыглар. <i>Бичии уругларга тоожу.</i>	174
<i>Доңгак Бегзи.</i> Үлетпүрлүг Ак-Довурак. <i>Репортаж.</i>	216
<i>Сергей Шойгу.</i> Делегейни эргээн тыва.	229

<i>Кара-Күске Чооду. Башкының оруу. Очерк.</i>	252
<i>Куулар Аракчаа. Ховунуң чыды. Очерк.</i>	258

Кижилер, болуушкуннар, номнар

<i>Иргит Бадыра. Бистиң кырындан. Документалдыг чечен чугаа.</i>	263
<i>Юрий Аранчын. Хосталга дээш демиселге быжыглаттыңган акы- дуңмалышкы чорук.</i>	295
<i>Чүлдүм Чап. «Озалааш хем».</i>	312

84 коп.

